हरिहर शास्त्रीको काव्ययात्रा तथा प्रवृत्ति

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

शर्कला घिमिरे

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७२

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग, एम.ए. दोस्रो वर्षकी छात्रा शर्कला घिमिरेले **हरिहर शास्त्रीको काव्ययात्रा तथा प्रवृत्ति** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । उहाँले परिश्रमपूर्वक तयार पार्नुभएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको समुचित मूल्याङ्कनका लागि विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७२/०५/२७

....

सहप्रा.डा. लक्ष्मणप्रसाद गौतम

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७२

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौँ

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागकी छात्रा शर्कला घिमिरेले त्रि.वि. स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नु भएको **हरिहर शास्त्रीको काव्ययात्रा तथा प्रवृत्ति** नामक शोध पत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

१. **प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम** ....
विभागीय प्रमुख

२. **सहप्रा. लक्ष्मणप्रसाद गौतम** ....
शोध निर्देशक

३. **प्रा. मोहनराज शर्मा** ....
बाह्य परीक्षक

मिति : २०७२/०६/०८

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत **हरिहर शास्त्रीको काव्ययात्रा तथा प्रवृत्ति** शीर्षकको शोधपत्र मैले आदरणीय गुरु सहप्रा. लक्ष्मणप्रसाद गौतमको कुशल निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । शिक्षण तथा विविध व्यावहारिक कार्यको व्यस्तता हुँदाहुँदै पनि मलाई आफ्नो अमूल्य समय दिई शोध कार्यमा अभिप्रेरित गर्नुका साथै सचेत र सजग गराउँदै निरन्तरता प्रदान गरी प्रस्तुत शोधपत्रलाई यस रूपमा ल्याउन समुचित मार्ग निर्देशन गरिदिनु हुने शोध निर्देशक श्रद्धेय गुरूप्रति सर्वप्रथम हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोध शीर्षकमा अध्ययन गर्न स्वीकृति प्रदान गरी शोध लेख्ने अवसर प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम तथा नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । शोधपत्र तयारीका क्रममा सामग्री सङ्कलनमा सहयोग गर्ने त्रिभुवन विश्वविद्यालय, केन्द्रीय पुस्तकालय तथा कर्मचारी वर्गहरूप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस शोधपत्रको तयारीका सिलसिलामा यथाशक्य सामग्री उपलब्ध गराउनुका साथै व्यस्त जीवनमा पनि आवश्यक सूचना प्रदान गरी आफ्नो महŒवपूर्ण विचार व्यक्त गरिदिनु हुने शोध नायक डा. विश्वदीप अधिकारीको उल्लेखनीय सहयोगप्रति आभार प्रकट गर्दछु । यसैगरी शोध नायकका बारेमा महŒवपूर्ण विचार र सामग्रीहरू सङ्कलनमा सहयोग गर्ने शोधनायककी बुहारी ज्योति अधिकारीप्रति पनि आभारी छु ।

मेरो अध्ययनको यो क्षणसम्म पनि सदैव प्रेरित गर्ने तथा आर्थिक सेवा पुर्‍याउनु हुने मेरा बाबा, आमा, दाजु, भाउजू र दिदीहरूप्रति ऋणी छु ।

अन्त्यमा शोधकार्यलाई छिटो छरितो शुद्ध एवम् स्पष्टताका साथ टङ्कण गरी सहयोग गर्नु हुने युनिभर्सल फोटो कपी एण्ड कम्प्युटर सेन्टरका सुभाष खत्रीप्रति हार्दिक धन्यवाद प्रकट गर्दछु । अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर समक्ष पेश गर्दछु ।

शैक्षिक सत्र : २०६७/०६९
मिति : २०७२।०५।२५

शोधार्थी

शर्कला घिमिरे
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष
क्रमाङ्क :
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

विषय सूची

परिच्छेद : एक

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय	१
१.२ समस्याकथन	२
१.३ शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.५ शोधकार्यको औचित्य	७
१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन	८
१.७ शोधविधि	८
१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि	८
१.७.२ सामग्री विश्लेषणको विधि र ढाँचा	९
१.८ शोधकार्यको रूपरेखा	९

परिच्छेद : दुई

हरिहर शास्त्रीको काव्ययात्रा तथा प्रवृत्ति

२.१ जीवनी	१०
२.२ हरिहर शास्त्रीको कवितायात्रा र चरण विभाजन	१७

परिच्छेद : तिन

हरिहर शास्त्रीका कविताको सङ्ग्रहको विश्लेषण

३.१ 'मनको छाल' नामक कवितासङ्ग्रहको विश्लेषण	२७
३.१.१ संरचना	२७
३.१.२ विषयवस्तु	२८
३.१.३ भाषाशैली	३०
३.२ डाँडामा परेका पाइला	३१
३.२.१ संरचना	३१
३.२.२ विषयवस्तु	३२
३.२.३ भाषाशैली	३४

३.३ ठोक्किएका रित्ता हातहरू कविता सङ्ग्रहको अध्ययन ३६
३.३.१ संरचना ३६
३.३.२ विषयवस्तु ३६
३.३.३ भाषाशैली ३९
३.४ म मरिसकेको हुँला ४२
३.४.१ संरचना ४२
३.४.२ विषयवस्तु ४२
३.४.३ भाषाशैली ४४

परिच्छेद : चार

हरिहर शास्त्रीको खण्डकाव्यकारिता र उनका खण्डकाव्यको विश्लेषण

४.१ हरिहर शास्त्रीका खण्डकाव्यकारिता ४८
४.१.१ 'अनभिज्ञता' खण्डकाव्यको विश्लेषण ५३
४.१.२ शोभा-शशि खण्डकाव्यको विश्लेषण ५८
४.१.३ 'देवी' खण्डकाव्यको विश्लेषण ६४
४.१.४ 'सपनाको फुल' खण्डकाव्यको विश्लेषण ६८
४.१.५ 'सिक्री' खण्डकाव्यको विश्लेषण ७२
४.१.६ 'समय' खण्डकाव्यको विश्लेषण ७६
४.१.७ 'सगरमाथा' खण्डकाव्यको विश्लेषण ८०

परिच्छेद : पाँच

हरिहर शास्त्रीको महाकाव्यकारिता र उनका महाकाव्यको विश्लेषण

५.१ हरिहर शास्त्रीको महाकाव्यकारिता र उनका महाकाव्यको विश्लेषण ८६
५.१.१ हरिहर शास्त्रीका महाकाव्यकारिता ८७
५.१.२ 'उषाविनोद' महाकाव्यको विश्लेषण ९२
५.१.३ 'रम्भा' महाकाव्यको विश्लेषण १०१
५.१.४ 'घाम झुल्कियो' महाकाव्यको विश्लेषण १०८

परिच्छेद : छ

उपसंहार **११५-११९**

सन्दर्भ सामग्री सूची **१२०-१२१**

परिच्छेद : एक

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

हरिहर शास्त्री (वि.सं. १९८०-२०३४) नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न व्यक्तिका रूपमा चिनिन्छन् । नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा एक सफल काव्यकार पनि हुन् । शास्त्रीले विभिन्न विधामा कलम चलाएका भए पनि मुख्य रूपमा कविता विधामा नै सिद्धहस्त देखिन्छन् । उनका **उषा विनोद** (२०२४, **रम्भा** (२०२५) र **घाम झुल्कियो** (२०६३) जस्ता ३ वटा महाकाव्य **अनभिज्ञता** (२०२५), **शोभा-शशी** (२०२६), **देवी** (२०२८), **सपनाको फुल** (२०२८) र **सिक्री** (२०२८), **समय** (२०२९) र **सगरमाथा** (२०३५) गरी ७ वटा खण्डकाव्यहरू पनि शास्त्रका काव्य कृतिअन्तर्गत पर्दछन् । त्यस्तै गरी कविता संग्रह अन्तर्गत **मनको छाल** (२०२३), **डाँडामा परेका पाइला** (२०३०), **ठोक्किएका रित्ता हातहरू** (२०३२) र **म मरिसकेको हुँला** (२०३३) रहेका छन् । **दुर्दशा** र **अवनति** नामक दुईवटा **उपन्यास**, **विश्व शान्तिको बाटो** नामक **निबन्ध** पनि शास्त्रीका मुख्य कृति अन्तर्गत पर्दछन् । हरिहर शास्त्री (२०३०) नामक आफ्नो **जीवनी** पनि शास्त्रीले लेखेका छन् ।

जीवनका वास्तविक यथार्थलाई अगाडि सार्दै त्यसलाई पुष्टि गर्न सामाजिक र प्रकृति परक विषयवस्तुको सहारा लिएर लेखिएका उनका काव्यहरू नेपाली साहित्यमा स्थापित भएका छन् । शास्त्रीका धेरै काव्यहरूमध्ये उत्कृष्ट काव्यका रूपमा **घाम झुल्कियो** लाई लिन सकिन्छ । उनका काव्यमा प्रकृतिलाई मानवीकरण गरिने हुँदा सामान्य पाठकलाई पनि सरल र सहज बन्न पुगेका छन् । उनका कविताहरूमा राष्ट्रप्रेम र मानव प्रेमको भावना मुखरित भएको पाइन्छ । राष्ट्रोन्नतिका लागि सबैलाई अगाडि बढ्न शास्त्रीका काव्यले प्रेरित गरेका छन् । यो अध्ययन हरिहर शास्त्रीको काव्ययात्रा तथा प्रवृत्तिमा आधारित भएर गरिएको छ । यसरी नेपाली साहित्यको काव्यकारितामा प्रयुक्त स्वच्छन्दतावादी धाराको अध्ययन प्रस्तुत शोधको प्राज्ञिक अध्ययन र शोध्य विषयका रूपमा रहेको छ ।

१.२ समस्याकथन

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा काव्यकार हरिहर शास्त्रीका उनको अतितदेखि वर्तमानसम्म र मरणोपरान्त पनि कृतिहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन् । नेपाली साहित्यमा लेखिएका काव्यकृतिको अध्ययन विश्लेषण गर्नु एउटा मह□वपूर्ण कार्य पनि हो । यस विषयमा यस अघि डिल्लीराम रिमालले २०४७ सालमा हरिहर शास्त्रीको व्यक्तित्व र कृतित्व भन्ने शोध प्रस्ताव तयार गरेको पाइन्छ । काव्यकारिताको अध्ययन भने नभएकाले प्रस्तुत शोधको आवश्यकता देखिएको हो । नेपाली साहित्यमा पृथक खालको काव्य प्रवृत्तिमा केन्द्रित रही लेखिएका काव्यकृतिहरूको अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिएकाले पनि प्रस्तुत समस्यालाई शोध्य विषय बनाइएको हो । अतः शोधकार्यमा सम्पूर्ण काव्यको काव्य प्रवृत्ति अध्ययन गर्ने क्रममा निम्न लिखित बुँदाहरूलाई समस्याको रूपमा राख्न सकिन्छ :

(क) हरिहर शास्त्रीका काव्ययात्रा र प्रवृत्ति के-कस्ता छन् ?

(ख) हरिहर शास्त्रीका खण्डकाव्य के-कस्ता छन् ?

(ग) हरिहर शास्त्रीका महाकाव्य के-कस्ता छन् ?

(घ) हरिहर शास्त्रीका फुटकर कविता के-कस्ता छन् ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

शोधकार्यको उद्देश्य शोध समस्याको समाधानसँग रहने हुनाले प्रस्तुत शोधकार्यका उद्देश्यहरू यसप्रकार रहनेछन् :

(क) हरिहर शास्त्रीको काव्ययात्रा र प्रवृत्तिको विश्लेषण गर्नु,

(ख) खण्डकाव्य त□वका आधारमा हरिहर शास्त्रीका खण्डकाव्यको विश्लेषण गर्नु,

(ग) महाकाव्य त□वका आधारमा हरिहर शास्त्री महाकाव्यको विश्लेषण गर्नु,

(घ) विषयवस्तु र भाषाशैलीका आधारमा हरिहर शास्त्रीका कविता कृतिको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली काव्यकारिताका क्षेत्रमा देखापरेका काव्यकारका बारेमा विद्वान तथा समालोचकहरूले विभिन्न पत्रपत्रिका तथा पुस्तकहरूमा लेखेको पाइन्छ । केही समालोचकीय पुस्तकमा भने सामान्य चर्चा रहेको र 'शास्त्रीमार्ग स्मारिका' नामक पुस्तक, 'शास्त्री सङ्गीत संग्रह' नामक पुस्तकका साथै अन्य पुस्तकमा उनका काव्यकारिताका बारेमा विस्तृत वर्णन गरिएको छ । प्रस्तुत शोध प्रस्तावको तयारी गर्ने क्रममा प्राप्त भएका यस सम्बन्धी पूर्वकार्यलाई क्रमिक रूपमा यसप्रकार प्रस्तुत गरिन्छ :

बालकृष्ण समको 'शास्त्री सङ्गीत सङ्ग्रह' (२०२३) नामक पुस्तकको भूमिकामा परिचय शीर्षक दिएर शास्त्रीका केही समीक्षा गरेका छन् । प्रस्तत् भूमिकामा शास्त्रीका रचना सरल हुनुका साथै मानवप्रेम र राष्ट्रप्रेमका भावनाले ओतप्रोत रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । शास्त्री अत्यन्त परिश्रमी र राष्ट्रभाषाको सम्मान गर्ने कवि भएको कुरा समले आफ्नो भूमिकामा उल्लेख गरेका छन् । नेपाली साहित्यलाई निरन्तर सेवा गरी धेरै रचना प्रदान गर्ने कविका रूपमा समले उल्लेख गरेका छन् । सर्वसाधारणको इच्छा, रुचि हेरेर पुस्तक सिर्जना गर्ने साहित्यकारका रूपमा प्रस्तुत भूमिकामा शास्त्रीलाई राखिएको छ । भाषा साथै मानवप्रेम तथा राष्ट्रप्रेमका भावना जनसाधारणमा प्रचारार्थ यस्ता पुस्तक अत्यावश्यक छन् भन्ने कुरा भूमिकामा समावेश गरिएको छ । शास्त्रीका गीतहरू नेपालका महाकाण्ठहरूबाट गाइएका तथा तिनलाई लोकरुचिले ग्रहण गरेको निकट भविष्यमा हेर्ने आशा राखेर समले हरिहर शास्त्रीको सफलताको कामना प्रस्तुत पुस्तकको भूमिकामा गरेका छन् ।

डिल्लीराम रिमालले 'साहित्यकार हरिहर शास्त्रीको जीवनी व्यक्तित्व र उनका साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन' शीर्षकको अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र (२०४७) मा मानवतावादी, प्रगतिवादी र राष्ट्रवादी काव्यकारका रूपमा चिनाएका छन् । शास्त्रीको बहुआयामिक साहित्यिक लगावलाई रिमालले आफ्नो शोधपत्रमा उल्लेख गरेका छन् । साहित्य लेखनमा पनि विशेषतः काव्य सिर्जनाबाट चिनिएका शास्त्रीको नेपाली कविहरूका तुलनामा धेरै सम्मान नभए पनि अवमूल्यन भने नभएको कुरा प्रस्तुत शोधपत्रमा उल्लेख गरिएको छ । शास्त्रीले गरेको साहित्यिक सेवा र साधना प्रशंसनीय रहेको र यस क्षेत्रमा उनले जीवनभर गरेको संघर्ष प्रेरणाप्रद भएको कुरा रिमालले उल्लेख गरेका छन् । शास्त्रीले

विभिन्न विधामा कलम चलाए पनि उनको प्रतिष्ठा र उपलब्धिको केन्द्र चाहिँ कविता विधा नै रहेको कुरा प्रस्तुत शोधपत्रमा उल्लेख गरिएको छ ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले 'हरिहर शास्त्रीका प्रमुख कविता (२०५८) भन्ने आफ्नै सम्पादनमा तयार भएको सम्पादकीय भूमिकामा शास्त्रीको नेपाली साहित्यप्रतिको लगावलाई उल्लेख गर्दै उनको साहित्य यात्रालाई दुई चरणमा विभाजन गरी शास्त्रीका चरणगत प्रवृत्ति पनि उल्लेख गरेका छन् । शास्त्रीका प्रगीतात्मक र आख्यानात्मक दुवै खाले काव्यकृतिमा ईश्वरीय रूपवर्णन, स्तुति, सामाजिकता, राष्ट्रवादी स्वर, युगचैतन्य, युगीन परिवेश वर्णन, राष्ट्रियता, नैतिकता आदिको भावाभिव्यञ्जना रहेको कुरा लुइटेलले प्रस्तुत गरेका छन् । शास्त्रीय छन्द र मुक्त छन्दमा लेखिएका यिनका कवितामा स्वच्छन्द ढङ्गमा व्यक्ति, समाज, प्रकृति, संस्कृति आदि विभिन्न विषयवस्तुका साथै मानवतावादी दृष्टिकोण र प्रगतिशील चिन्तनको स्वच्छन्द अभिव्यक्ति रहेको कुरा भूमिकामा उल्लेख छ । शास्त्रीका रचनामा मानवीय असन्तुष्टि, आस्था, विश्वास, आशा-निराशा, सामाजिक परिपाटी, निर्धनता आदिको वर्णन गरिनुका साथै जीवनवादी दृष्टिकोण रहेको कुरा पनि प्रस्तुत भूमिकामा उल्लेख छ ।

कृष्ण गौतमको 'कवि शास्त्रीको लेखनः प्रभावपरितापको उपज' (२०६७) मा साहित्यकार हरिहर शास्त्रीका साहित्यिक कृतिहरूमा फुटकर भन्दा केही लामा, मझौला जस्ता खण्डकाव्य हुन्छन् भनी उल्लेख गरेका छन् । २००४ देखि २०३४ सम्मको कविको ३० वर्षे लेखन वा प्रकाशनको अवधिलाई काम चलाउनका लागि गौतमले तिन चरणमा विभाजन गरेका छन् । गौतमको दृष्टिकोणमा कवि शास्त्रीमा घोर इडिपस संघर्ष उत्पन्न भएको र लेखनाथ, समजस्ता अग्रज कविहरूको छाप परेको कुरा राखिएको छ । कवि शास्त्रीले लेखनमा सम, देवकोटा, रिमाल, घिमिरे आदिका प्रवृत्तिको आत्मसात गरेको कुरा गौतमले उल्लेख गरेका छन् । कवितामा हात छरितो हुँदै गएपछि शास्त्री देवकोटासित प्रतिस्पर्धा गर्न लालायित भएको कुरा प्रस्तुत भनाइमा रहेको छ । कवि शास्त्री स्वच्छन्दतावादी, आदर्शवादी, सुधारवादी, मानवतावादी कवि हुनुका साथै नराम्रा कुरालाई हटाएर राम्रा कुरालाई बचाउन चाहने कवि हुन् भनेर गौतमले व्याख्या गरेका छन् ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले 'ओझेलमा परेका साहित्यकार हरिहर शास्त्री' (२०६७) मा हरिहर शास्त्री नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा गद्य र पद्य दुवै विधामा थुप्रै कृतिहरूको सिर्जना गरेर पनि खासै चर्चामा नआएका साहित्यकारका रूपमा चित्रित गरेका छन् । विभिन्न संघर्षका बाबजुद पनि साहित्य सेवालाई निरन्तरता दिएर धेरै कृतिहरू सिर्जना गरी नेपाली

साहित्यलाई योगदान गरेका शास्त्रीको उचित मूल्याङ्कन नभएको कुराको चर्चा गरिएको छ । शास्त्रीको सम्पूर्ण काव्ययात्रालाई दुई चरणमा विभाजन गरेर लुइटेलले पाठकलाई सहजता प्रदान गरेका छन् । शास्त्री नेपाली साहित्यमा गद्य र पद्य दुवै फाँटमा कलम चलाए पनि पद्यका क्षेत्रमा विशेष रूपमा चिनिएकार र निबन्धकारका रूपमा रहेका शास्त्रीका उपन्यासले सामाजिक यथार्थको प्रकटीकरण गरेका छन् भने निबन्धमा वैयक्तिक अनुभव र अनुभूतिजन्य अभिव्यक्ति पाएका छन् । छन्दयुक्त र छन्दमुक्त दुवैखाले कविताका स्रष्टा शास्त्रीले युगीन विविध विषयवस्तुलाई कवितात्मक वान्कीमा उनेर समाज चित्रण, प्रकृति चित्रणका साथै राजा, राष्ट्र र अग्रज कविको महिमागान समेत पाएको कुरा लुइटेलले उल्लेख गरेका छन् । ओझेलिएको शास्त्रीको व्यक्तित्वलाई चर्चामा ल्याउन सक्रिय रहेका यिनका कान्छा छोरा डा. विश्वदीप अधिकारीको लुइटेलले प्रशंसा गरेका छन् ।

विनयकुमार शर्मा नेपालले 'हरिहर शास्त्री र उनको महाकाव्यमा सामाजिक क्रान्ति' (२०६७) मा शास्त्रीका उत्कृष्ट महाकाव्यहरूमा सामाजिक विकृति र विसङ्गति केलाउँदै नारी स्वतन्त्रताको वकालत गरी सत्य असत्य र मानवीयता प्रस्ट्याइएको उल्लेख गरेका छन् । शास्त्रीका उषाविनोद र रम्भा महाकाव्य सामाजिक क्रान्तिको शैली अपनाएर लेखिएका महाकाव्य हुन् भन्ने कुरा शर्माले व्यक्त गरेका छन् । कवि हरिहर शास्त्री देश, समाज, वर्ग, मानव, धर्म सबैको विकासको सम्भावना, मानवमानवबिच, नारीपुरुषबिच, धनीगरिबिच समानता भएमा मात्र हुन सक्छ भन्ने कुरा शर्माले उल्लेख गरेका छन् । सामाजिक विकृति र विसङ्गति केलाउँदै नारी स्वतन्त्रताको वकालत शास्त्रीले गरेको यहाँ उल्लेख छ । कवि शास्त्रीमा लिङ्ग, वर्ग, छुवाछुत, धर्म, जाति आदिको विरोध गरेर समानताको इच्छा राखेका कुरा प्रस्तुत भनाइमा रहेको छ । शास्त्रीका कृतिमा सामाजिक क्रान्ति सर्वोपरि रहेको कुरा पनि शर्माले उल्लेख गरेका छन् ।

शैलेन्दु प्रकाश नेपालले 'घाम झुल्कियो महाकाव्यको केन्द्रियतामा' हरिहरि शास्त्री शास्त्रीय छन्दका राम्रा कवि हुन् भनेका छन् । प्रकृतिको सर्वोच्चता, सर्वप्रियता र अनन्तताले कविको सौन्दर्य चेतनालाई स्वच्छन्दतावादी प्राप्तिका रूपमा ध्वनित तुल्याएको कुरा नेपालले उल्लेख गरेका छन् । प्रकृतिले अनुपम बन्न पुगेको नेपाल सत्कर्म, सदाचार, सत्यनिष्ठा एवम् कर्मशील सन्ततिकै कारण अनन्तसम्म कीर्तिमानी बनेर रहन सक्ने विश्वास अभिव्यक्त गर्ने शास्त्री सशक्त एवम् उल्लेख्य राष्ट्रवादी स्रष्टा भएको कुरा पनि नेपालले प्रस्ट्याएका छन् । एकातर्फ आफ्नो जन्मभूमि नेपाल र यसका वैशिष्ट्यहरूलाई मुक्तकण्ठले चिनाउँछन्, भने

अर्कोतर्फ उनी राष्ट्रप्रतिको आफ्नो कर्तव्य, चाहना र सपनालाई प्रदर्शित गराउँछन्, भनी नेपालले शास्त्रीको लेखन शैलीको विश्लेषण गरेका छन् । कवि हरिहर शास्त्रीको राष्ट्रिय चेतना अत्यन्त प्रशसनीय, अनुकरणीय, बन्दनीय रहेको र सबै नेपालीका निमित्त प्रेरणाको स्रोत बन्न पुगेको देखिन्छ भनी नेपालले उल्लेख गरेका छन् ।

घटराज भट्टराईले 'कवि हरिहर शास्त्री : एक संस्मरण' (२०६७) मा साहित्यकार हरिहर शास्त्री निबन्धकार र उपन्यासकारभन्दा पनि कविका रूपमा चित्रित गरेका छन् । शास्त्रीमा फल्ने फुलने रहर थियो र उनी वार्णिक छन्दमा कविता लेख्थे भनेर भट्टराईले भनाइ प्रस्तुत गरेका छन् । गद्य कवितामा पनि राम्रो अभिव्यक्ति भएकाले पटक-पटक पुरस्कृत भएको कुरा पनि प्रस्तुत भनाइमा उल्लेख गरिएको छ । शास्त्रीका पद्य कवितामा भावको प्रकटीकरण राम्रो देखिए पनि ठाउँ ठाउँमा अनुप्रासको मिठास र शब्दावलीको वचन खट्कने किसिमको रहेको भट्टराइको भनाइ छ । शास्त्रीका रचनाभित्र अप्रत्यक्ष रूपमा युगीन आक्रोश र विरोधाभासका झिल्का रहेको कुरा प्रस्तुत भनाइमा रहेको छ । जस्तो सुकै सङ्कटमा पनि साहित्यप्रति लगाव राखी नेपाली वाङ्मयका भण्डारमा उनका कृति रहेको कुरा भट्टराइले उल्लेख गरेका छन् ।

शिव रेग्मीले 'कवि हरिहर शास्त्री' (२०६७) मा हरिहर शास्त्रीका रचनामा कही आन्तरिक वेदना त कही जीवन ज्योति जगाउने विचारधारा र केही चाहि उन्नत बाटोतिर लाग्ने इशारा गरिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । गद्य र पद्य दुवै विधामा देन पुऱ्याएका शास्त्रीका नेपाली साहित्यमा कविता काव्य, खण्डकाव्य तथा महाकाव्य अनि उपन्यास, निबन्ध विषयमा असङ्ख्य पुस्तक पुस्तिका प्रकाशित भएको कुरा प्रस्तुत भनाइमा उल्लेख गरिएको छ । स्वावलम्बी स्वभावका अनि कसैसँग नदब्ने शास्त्रीको शिक्षा सेवामा लामो योगदान रहेको र विशेष गरी नारी शिक्षामा बढी देन रहेको कुरा रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । शास्त्री कहिले छायावादी र कहिले यथार्थवादी साहित्यकार बनेको कुरा रेग्मीको लेखमा उल्लेख गरिएको छ ।

माधव प्रसाद घिमिरेले 'हरिहर शास्त्रीको घाम झुल्कियो' (२०६७) मा हरिहर शास्त्रीको नेपाली साहित्य प्रतिको लगावलाई चर्चा गरेका छन् । शास्त्रीको घाम झुल्कियो काव्य रूपक काव्य हो । शास्त्रीले प्रशस्तै कविता खण्डकाव्य र महाकाव्य लेखेको कुरा यिमिरेले उल्लेख गरेका छन् । सबैभन्दा उत्तम काव्यका रूपमा घिमिरेले 'घाम झुल्कियो' महाकाव्यलाई लिएका छन् । यसमा प्रकृतिका छायाँ, छवि र मानिसका हर्ष विषादले मितेरी

लगाएको कुरा प्रस्तुत लेखमा उल्लेख गरिएको छ । यहाँ प्रकाश र अन्धकारको संघर्षको कथा छ । आखिर प्रकाशले अन्धकारमाथि विजय पाउँछ, अनि धरतीमा घाम झुल्कन्छ । अविवेक र असत्यमाथि विवेक र सत्यले विजय गर्छ, अनि घटघटमा घाम झुल्कन्छ भनी घिमिरेले उल्लेख गरेका छन् ।

भीमनाथ घिमिरेले 'आगो भएर सिक्री पगाल्ने हरिहर शास्त्री' (२०६७) मा हरिहर शास्त्रीलाई जीवन र जगत् दुवैको ज्ञान राख्न सक्ने कवि भएकाले यिनलाई महाकवि भने पनि फरक पर्दैन भन्ने भनाइ राखेका छन् । बन्धन सिक्रीको मात्र हुँदैन । मानिसका लागि ज्ञान भएन भने संसार नै बन्धन हुन पुग्छ । त्यसबाट पार पाउन निकै ठुलो प्रयत्न र अभ्यासमा तापिनु पर्छ भनी घिमिरेले सिक्री खण्डकाव्यलाई आधार बनाएर लेख प्रस्तुत गरेका छन् । फलामे सिक्रीलाई कविले एकापट्टि तत्कालीन शासकीय तन्त्रको स्वरूपमा र अर्कापट्टि ज्ञान विनाको पारिवारिक जीवन वा सांसारिक बन्धनका रूपमा लिनु भएको छ । चिसो फलाम झैँ क्रुर शासकहरू जनताको नैसर्गिक स्वतन्त्रताको उपहास गरिरहेका छन् । त्यो फलाम अझै सिक्री बन्छ र त्यो सिक्रीलाई छिनाल्न, तोड्न र त्यसबाट उम्कन सबै जनसमुदाय एक भएर क्रान्तिको ज्वाला दन्काउनुपर्छ भनेर घिमिरेले शास्त्रीको मेहनतको प्रशंसा गरेका छन् ।

यसप्रकार उल्लेखित पूर्वकर्ताहरूमध्ये बालकृष्ण सम, डिल्लीराम रिमाल, खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, कृष्ण गौतम, विनय कुमार शर्मा, शैलेन्दु प्रकाश नेपाल, घटराज भट्टराई, शिव रेग्मी, मानव प्रसाद घिमिरे, भीमनाथ घिमिरे जस्ता व्यक्तित्वहरूबाट मह□वपूर्ण प्रयासहरू भएपनि तिनले सिङ्गो कृतिलाई समेट्न नसकेकाले उल्लेखित सबै पूर्वकर्ताहरूमा कसैले महाकाव्यको भाव विचार सम्बन्धी सामान्य चर्चा गरेर समग्र काव्यकारिताको अध्ययन हुन नसकेकाल प्रस्तुत शोधकार्यमा उल्लेखित पूर्वकर्ताहरूका लेख टिप्पणीलाई सहायताका रूपमा लिएर निष्कर्षमा पुग्न सकिने आशा लिइएको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य

नेपाली साहित्यमा काव्य धारा एउटा गहन अनुसन्धेय विषय हो । नेपाली साहित्यमा केही मात्रामा विकसित भएको महाकाव्य परम्परा पनि हो । नेपाली साहित्यमा लामो समयदेखि लेखिँदै आएका महाकाव्यमा नै केन्द्रित रहेर हालसम्म शोधकार्य तयार पारिएको भए पनि प्रस्तुत विषयमा भने कुनै शोधकार्य नभएको हुँदा प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य

स्वतः पुष्टि हुन जान्छ । महाकाव्यको सैद्धान्तिक र प्रायोगिक लेखनमा प्रशस्त कार्यहरू भए पनि हरिहर शास्त्रीको काव्यकारितामा कुन कुन धाराको प्रयोग भए र कति कामहरू भए भन्ने बारेमा प्रस्तुत शोध केन्द्रित रहेको हुनाले पनि यसको आवश्यकता र मह□व झल्किन्छ । यसबाट नेपाली महाकाव्यका बारेमा अध्ययन गर्ने अध्येता, शोधार्थीहरूलाई समेत उपयोगी हुने हुनाले यसको व्यवहारिक मह□व पनि रहेको छ । यस बारेमा यस भन्दा पूर्व कुनै सोपाधिक वा निरूपाधिक रूपमा पनि अध्ययन तथा अनुसन्धान नभएको हुनाले पनि यो अध्ययन औचित्यपूर्ण देखिन्छ भने यसबाट विश्व विद्यालयका शैक्षणिक सन्दर्भ तथा उच्च प्राज्ञिक अध्ययन अनुसन्धानमा पनि यसको उपादेयता रहने हुनाले यसको औचित्य र मह□व रहने देखिन्छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

हरिहर शास्त्रीको काव्यकारिता शीर्षकमा प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

यसरी प्रस्तुत अध्ययनमा हरिहर शास्त्रीको काव्ययात्रा तथा प्रवृत्ति, कविता त□वका आधारमा हरिहर शास्त्रीका कविताको विश्लेषण, खण्डकाव्य त□वका आधारमा हरिहर शास्त्रीका खण्डकाव्यको विश्लेषण र महाकाव्य त□वका आधारमा हरिहर शास्त्रीका महाकाव्यको विश्लेषण जस्ता बुँदाहरूमा केन्द्रित रही विश्लेषण गरिएको छ । यो यस शोधको सीमा हो ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्न निम्न लिखित विधि र ढाँचालाई उपयोगमा ल्याइएको छ :

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

अध्ययनको मूलसमस्यामा केन्द्रित भई शोधसमस्याहरूको विश्लेषणका लागि उपयुक्त सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । समस्याकथनमा उल्लेख गरिएका प्रश्नहरूको प्रामाणिक समाधानमा पुग्नका लागि मूलतः पुस्तकालयीय कार्यको अवलम्बन गरिएको छ । यस क्रममा हरिहर शास्त्रीका काव्यकृतिहरू र यससँग सम्बन्धित अन्य सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । यसरी सङ्कलित सामग्रीहरू प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई प्रकारका रहेका छन् । हरिहर शास्त्रीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व प्राथमिक सामग्रीका रूपमा

रहेको भने उनका कृतिका बारेमा लेखिएका समालोचना कृतिहरू शोधकार्य तथा लेखहरू द्वितीयक सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएका छन् ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषणको विधि र ढाँचा

प्रस्तुत शोधमा शोधप्रस्तावको समस्याकथनमा उठाइएका समस्याहरूको समाधानका लागि सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन विश्लेषणका क्रममा हरिहर शास्त्रीका काव्य कृतिहरूलाई चयन गरिएको छ । त्यसकारण प्रस्तुत शोधकार्यको प्रमुख सैद्धान्तिक आधार काव्यकारिता हो । यस अनुसन्धानमा सामान्यतया काव्यत्वका केन्द्रीयतामा आवश्यकतानुसार वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधिको अवलम्बन गरिएको छ ।

१.८ शोधकार्यको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधको बाह्य सङ्गठनात्मक ढाँचालाई व्यवस्थित बनाउनका निम्ति निम्नलिखित छ परिच्छेद र ती अन्तर्गत विभिन्न शीर्षक उपशीर्षकहरूमा यसलाई प्रबन्धन गरिएको छ, जसअनुसार प्रस्तुत शोधको प्रबन्धात्मक रूपरेखा यसप्रकार रहेको छ :

१. पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

यस परिच्छेदमा शोधको परिचय दिइएको छ, जसअन्तर्गत शोधकार्यका लागि प्रस्तुत गरिएको शोध प्रस्तावलाई परिवर्तन र परिमार्जन गरी राखिएको छ ।

२. दोस्रो परिच्छेद : हरिहर शास्त्रीको काव्ययात्रा तथा प्रवृत्ति

यस परिच्छेदमा हरिहर शास्त्रीको काव्ययात्रा तथा प्रवृत्तिको विश्लेषण गरिएको छ ।

३. तेस्रो परिच्छेद : हरिहर शास्त्रीका कविताका विश्लेषण

यस परिच्छेदमा हरिहर शास्त्रीका फुटकर कविताको विश्लेषण गरिऐ छ ।

४. चौथो परिच्छेद : हरिहर शास्त्रीका खण्डकाव्यकारिता

यस परिच्छेदमा हरिहर शास्त्रीका खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

५. पाँचौ परिच्छेद : हरिहर शास्त्रीका महाकाव्यकारिता

यस परिच्छेदमा हरिहर शास्त्रीका महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद : दुई

हरिहर शास्त्रीको काव्ययात्रा तथा प्रवृत्ति

२.१ जीवनी

काठमाडौंको टेबहाल (जुद्धसडक सुन्धारा नजिक) स्थित पैतृक घरमा हरिहर शास्त्रीको जन्म भएको हो । उनका पिता टीकाराम अधिकारी र माता यादवलक्ष्मी हुन् । उनको जन्म वि.सं. १९८० जेष्ठ शुक्ल तृतीयाका दिन भएको हो (शास्त्री, २०३०:२) । उनको न्वारानको नाम हरिराम अधिकारी भए तापनि सबैका सामु हरिहर शास्त्रीकै नामले चिनिन्छन् ।

उनको अक्षरारम्भ वि.सं.१९८८ देखि भएको हो । उनी १९९० मा रूद्री अध्ययनका लागि संस्कृति अध्ययनका लागि संस्कृत प्रधान पाठशाला रानी पोखरीमा भर्ना भए । रूद्रीको पढाई समाप्त भएपछि उनी संस्कृत अध्ययन तर्फ लागे । उनको पढाई मध्यम किसिमको भएकाले परीक्षामा द्वितीय र तृतीय श्रेणी प्राप्त गर्दै गए । उनले प्रथमा परीक्षा वि.सं.१९९६ मा उत्तीर्ण गरे । तयो समयमा उत्तर मध्यम र सो भन्दा माथिको पढाई तथा परीक्षाको व्यवस्था नेपालमा नहुँदा बनारस जानु पर्थ्यो । उनले उत्तर मध्यमा वि.सं.२००० मा उत्तीर्ण गरे । त्यसपछि वि.सं.२००० मा शास्त्रीको पढाई सुरु गरेर वि.सं.२००३ मा परीक्षा दिए ।

बाबु टीकाराम अधिकारी र आमा यादवलक्ष्मीका ६ छोरी र ५ छोरा गरी जम्मा ११ सन्तान मध्ये हरिहर शास्त्री साहिँला छोरा हुन् । उनका बाबु तत्कालीन मालअड्डाका सुब्बा भएकाले त्यस परिवारको मान प्रतिष्ठा र इज्जत राम्रो थियो । उनी ५ वर्षको हुँदा बुबाको मृत्यु भएकाले सम्पूर्ण टुहुरा बालबच्चाको लालनपालन, शिक्षा-दीक्षा दिनुका साथै घर व्यवहार चलाउने अभिभारा उनकी आमाको काँधमा आई पर्‍यो ।

हरिहर शास्त्री र सावित्री देवी पौड्यालको वि.सं.२००३ सालमा विवाह भएपछि यिनै दम्पतीबाट सुशिला नाम गरेकी एक छोरी र प्रदीप, दिलिप, सुदिप र विश्वदीप नाम गरेका चार छोराहरू गरी जम्मा पाँच सन्तान जन्मिए । यी पाँचै सन्तानलाई उनले गरेको मिहिनेतले फलदायी आधार प्रदान गर्‍यो । सबै सन्तानलाई उचित शिक्षा-दीक्षा दिलाई आफ्नो मिहिनेतमा बाँच्न सक्ने बनाउनुमा उनको ठुलो सफलता देखिन्छ ।

हरिहर शास्त्री जन्मिदा सम्पन्न परिवारमा जन्मिएका भए पनि घट्दो आर्थिक अवस्थाले गर्दा बाल्यकालमा धेरै कष्ट र मिहिनेत गर्नु पऱ्यो । अरुका घरमा डेरा बसेका हुँदा घरधनीलाई चित्त नबुझेका बेला कोठा खोज्न पर्ने बाध्यता, पारिवारिक, आर्थिक अवस्था र समाजमा बढ्दै गएको अमानवीय व्यवहारले उनी विचलित देखिन्थे । काव्य साधनामा समर्पित हुन चाहे पनि सामाजिक, आर्थिक र पारिवारिक समस्याले उनलाई सतायो । पारिवारिक आर्थिक अवस्थालाई सुधार्नु पहिलो प्राथमिकता भएकाले उनी शिक्षक र ट्युशन मास्टर भएर काम गरे (शास्त्री, २०३०:६) । बाँकी समय काव्य साधना तर्फ केन्द्रित रह्यो ।

बुहप्रतिभाशाली स्रष्टाका रूपमा देखिने शास्त्री महाकाव्यकार, खण्डकाव्यकार, उपन्यासकार र कविका रूपमा उत्तिकै सशक्त र परिचित छन् । आजीवन दरबार हाई स्कुलमा नेपाली र संस्कृत विषयको निष्ठापूर्ण शिक्षण गरेका हुनाले पनि पं.हरिहर शास्त्रीको नाम सुयोग्य तथा सफल शिक्षकका रूपमा लिइन्छ ।

वि.सं.२००३ सालमा मासिक रु.२५।- पाउने गरी भाषा प्रकाशिनी समितिमा शास्त्रीलाई नियुक्ति दिइयो । रु.२५।- ले पारिवारिक स्थिति चलाउन निकै कठिन पऱ्यो । शास्त्रीको यो दुःखलाई मनन गरी समितिका प्रमुख सागरमणिले उनलाई प्रुफ हेर्ने काम पनि दिए । यसमा काम गर्न थालेपछि उनलाई केही आर्थिक सहयोग पनि मिल्यो । सम्पूर्ण कवि र साहित्यकारहरू त्यसबेला त्यही समितिमा जम्मा हुने गर्दथे । तिनै कवि र साहित्यकारहरूको चिनजान र सङ्गतले साहित्यप्रति उनमा पनि रुचि जाग्न थाल्यो । कविताहरू रचना गर्ने र साहित्य सम्मेलनमा भाग लिई त्यसप्रति अग्रसर हुन थाले । यसै समयमा उनले 'नेपाल पुकार' कविता (पद्य सङ्ग्रह भाग एक-२००४) छपाए । यो उनको प्रथम कविता हो । यसै वर्ष स्व. हृदयचन्द्रसिंहले खोलेको साहित्य परिषद्को आयोजनामा भएको कवि सम्मेलनमा उनले पनि भाग लिएका छन् ।

संस्कृत भाषाको प्रचार-प्रसार गर्ने उद्देश्यले वि.सं.२००८ मा उनले संस्कृत भाषा प्रसारिणी समितिको स्थापना गराए । यस समितिका संरक्षकका रूपमा श्री ५ त्रिभुवनलाई राखियो । समिति सञ्चालनको मुख्य स्रोत चन्दा थियो । शास्त्री नै सदस्य सचिव रहेको उक्त समितिमा गुरूहरूले निःशुल्क सेवा पनि गरेको पाइन्छ ।

नारीहरूले शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित हुनु नपरोस् र उनीहरूमा संस्कृत शिक्षाप्रतिको अभिरुचिमा बृद्धि होस् भन्ने उद्देश्यले उनले वि.सं.२००८ मा नारी विद्यापीठको स्थापना गराए (शास्त्री, २०३०:६) । यसको स्थापना र सञ्चालन संस्कृत भाषा प्रसारिणी समितिकै घरमा गरियो ।

हरिहर शास्त्रीले मासिक रु.६०।- पाउने गरी ११ वैशाख २००८ मा दरबार हाईस्कुल (हाल भानु माध्यमिक विद्यालय) को शिक्षक पदमा नियुक्ति पाए । यो पेसा नै उनको जीवनको अन्तिम क्षणसम्मको लागि आय आर्जनको स्रोत बन्न पुग्यो । यही विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक रहँदाकै अवस्थामा उनको मृत्यु भयो ।

वि.सं.२००३ सालमा उनी भाषा प्रकाशिनी समितिमा काम गर्न थाले । त्यहाँ रहँदा बस्दाका समयमा सम्पूर्ण कवि र साहित्यकारहरूको सङ्गत र हेलमेलले गर्दा साहित्यप्रतिको उनको रुचि बढ्दै गयो । हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, देवकोटा, सम, घिमिरे, आदिको निकटताले पनि उनीभित्र साहित्यिक उर्वरता देखा परेको हुन सक्छ । उनका समकालीन सङ्गतीहरूमा वरिष्ठ साहित्यकारहरू कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, गोमा, लीलाध्वज थापा, बालकृष्ण सम, बालकृष्ण पोखरेल, वसन्तकुमार शर्मा, शुकदेव पौडेल, श्यामदास वैष्णव, धर्मराज थापा, सोमनाथ घिमिरे व्यास, भिमनिधी तिवारी आदि पर्दछन् । यिनै साहित्यकारहरूसँगको उठबसले गर्दा उनीभित्र साहित्यिक आस्थाको दियो बलेको हुनुपर्छ । उनी क्रियाशील रहेका संस्थाहरू निम्नअनुसार रहेका छन् ।

१. भाषा प्रकाशिनी समिति (वि.सं.२००३)
२. संस्कृत भाषा प्रसारिणी समिति (वि.सं.२००८)
३. नारी विद्यापीठ (वि.सं.२००८)
४. दरबार हाई स्कुल (वि.सं.२००८)

शास्त्रीले नेपाली साहित्य आकाशलाई दिएको योगदान धेरै सह्रानीय छ । उनले जति योगदान नेपाली साहित्यलाई दिए त्यसको मूल्याङ्कन भने सन्तोषजनक छैन । उनले साहित्यलाई दिएको योगदान स्वरूप पाएका पुरस्कार तथा सम्मानको सूची यस प्रकार छ :

१. नगद पुरस्कार (नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति, वि.सं.२००७)

२. नगद पुरस्कार (शिक्षा मन्त्रालय, वि.सं.२०२४)

३. गोरखा दक्षिण बाहु चौथो (वि.सं.२०२६)

४. सान्त्वना (युवक सङ्गठन, वि.सं. २०२८)

५. पुरस्कार र पदक (नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं.२०२८

६. एक वर्षको विद्वद्वृत्ति (वि.सं.२०३४)

७. शास्त्रीको टोललाई शास्त्री मार्ग नामकरण (वि.सं.२०५८)

यसरी जीवन कालमा र जीवन पर्यन्त पनि विभिन्न सम्मान र पुरस्कारबाट सम्मानित एवम् पुरस्कृत हरिहर शास्त्री नेपाली साहित्यका फाँटमा भने थुप्रै कृति सिर्जना गरेर पनि ओझेलमा परेका छन् ।

हरिहर शास्त्रीको स्वास्थ्य वि.सं.२०३३ देखि नै क्रमशः बिग्रन थालेको थियो । वि.सं.२०३४ मा पुग्दा झन धेरै बढ्यो । क्षयरोगको आशङ्कामा औषधीहरू सेवन गराइयो । स्वास्थ्य झन-झन सुध्रिनुको सट्टामा उल्टो बिग्रँदै गयो र २०३४ पु २४ गते उनको निधन भयो ।

वि.सं.२००४ सालदेखि 'नेपाल पुकार' नामक कविताका माध्यमबाट औपचारिक रूपमा नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका हरिहर शास्त्री स्रष्टा र द्रष्टा दुवै व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित भएका छन् । उनले कविता, निवन्ध र उपन्यास जस्ता थुप्रै विधामा कलम चलाए । उनका केही रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा पनि प्रकाशित रहेका छन् । यसैले उनको साहित्यिक लेखनलाई पनि स्रष्टा र द्रष्टा गरी दुई व्यक्तित्वका रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा धेरै साहित्यकारहरूको जन्म भयो, ती मध्ये हरिहर शास्त्री पनि एक हुन् । उनले नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिका लागि यथाशक्य कलम चलाएको देखिन्छ । ५४ वर्षकै उमेरभित्रमा उनका धेरै वटा सिर्जनाहरू सिर्जित हुनु नेपाली साहित्यका लागि महत्त्वको विषय हो । सीमित समय र आर्थिक विपन्नताले घेरेको परिस्थितिमा पनि शास्त्रीले धेरै मिहिनेत गरेर साहित्यको धरोहरलाई उच्च बनाएका छन् । उनका रचनाहरू के-कति सशक्त र प्रभावकारी छन् भन्नु भन्दा पनि सङ्ख्यात्मक हिसाबले उच्च मानिन्छ । उनले जम्मा ३ वटा महाकाव्य, ७ वटा खण्डकाव्य, २ वटा उपन्यास, ५ वटा कविता सङ्ग्रह, जीवनी, केही फुटकर कविताहरू र निवन्ध प्रबन्धका साथै तत्कालीन प्रयोजनका

लागि थुप्रै पाठ्यपुस्तक पनि लेखेका छन् । यति धेरै काव्यहरूका सर्जक भएर पनि आउनु पर्ने जति चर्चामा आएका भने देखिँदैन । तिनै सिर्जनाका क्षेत्रमा उनका विभिन्न किसिमका व्यक्तित्व निर्माण भएका छन् । तिनीहरूको क्रमशः तल वर्णन गरिन्छ ।

वि.सं.२००४ सालमा 'नेपाल पुकार' (नेपाली पद्य सङ्ग्रह भाग एक) कविताबाट शास्त्रीले औपचारिक रूपमा काव्य साधन तर्फ पहिलो पाइला टेकेको देखिन्छ । उनले सिर्जना गरेका काव्यहरूमा महाकाव्यअन्तर्गत जम्मा तिनवटा रहेका छन् । ती हुन् :

१. उषाविनोद (२०२४)
२. रम्भा (२०२५)
३. घाम झुल्कियो (२०३६) आदि ।

त्यसैगरी उनले खण्डकाव्यहरूको पनि सिर्जना गरेका छन् । शास्त्रीका खण्डकाव्यहरू सङ्ख्यात्मक रूपले हेर्दा जम्मा ७ वटा रहेका छन् । तिनीहरूलाई क्रमशः तल उल्लेख गरिएको छ ।

१. अनभिज्ञता (२०२५)
२. शोभा-शशि (२०२६)
३. देवी (२०२८)
४. सपनाको फुल (२०२८)
५. सिक्री (२०२८)
६. समय (२०२९)
७. सगरमाथा (२०३५) आदि ।

त्यसैगरी शास्त्रीले कविताका क्षेत्रमा पनि प्रशस्त कलम चलाएका छन् । उनका ५ वटा कविता सङ्ग्रह र केही फुटकर कविताहरू पनि रहेका छन् । तिनहिरूको सूची क्रमशः तल देखाइएको छ :

१. फेरि जन्मू यही नेपालमा (२०२२)
२. मनको छाल (२०२३)
३. डाँडामा परेका पाइला (२०३०)
४. ठोक्किएका रित्ता हातहरू (२०३२)
५. म मरिसकेको हुँला (.२०३३) आदि रहेका छन् ।

ती बाहेक शास्त्रीले केही फुट्कर कविताहरूको पनि सिर्जना गरेको पाइन्छ । ती रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा र समयमा प्रकाशित गरिएका छन् । तिनीहरू यसप्रकार छन्:

१. चिच्याहट (२००६)
२. नारीप्रति आह्वान (२००७)
३. जरा (२०२४)
४. समय (२०२५)
५. आफ्नो काम (२०३३)
६. स्वदेशको विकास (२०३४)
७. अभिषेक (२०३५) आदि ।

त्यस्तै गरी आधुनिक गद्य कविताको स्वरूप (२०५८) शास्त्री सङ्गीत सङ्ग्रह (२०६७) जस्ता कवितात्मक कृतिहरू सिर्जना गरेर शास्त्रीले नेपाली साहित्यमा कवि व्यक्तित्वको छाप छोड्न सफल भएका छन् ।

हरिहर शास्त्री कवि व्यक्तित्वकै रूपमा बढी प्रचलित नाम हो । शास्त्रीका यी रचनाहरूमा देश भक्तिको भावना, प्रकृतिप्रतिको प्रेम व्यक्त गरिएको छ । उनका रचनाहरूमा प्रगतिवादी स्वरहरू प्रशस्त रहेको पाइन्छ । गद्य र पद्य दुवै विधा तर्फ उत्तिकै रूपमा कलम चलाएका शास्त्रीको कवित्व शक्ति प्रबल रहेको पाइन्छ । उनका कवितामा मानवीय प्रेम, आशावादी जीवन चेतना तथा आत्म गौरवका भावहरू व्यक्त गरिएको छ । प्रयोगवादका स्पर्शमा चाहिँ उनका कविताले मृत्युवोध, व्यथा, निराशा, कुण्ठा एवं निस्सारता जस्ता जीवनगत विसङ्गतिका साथै अस्तित्त्ववोधका भावहरू अभिव्यञ्जित रहेको पाइन्छ । शास्त्रीले रचना गरेका कविताले युगीन परिवेशप्रति आक्रोश, नवीन मानवीय मूल्यको खोजी, मानवतावादी भावनाहरू विभिन्न बिम्ब र प्रतीकका माध्यमबाट कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

हरिहर शास्त्रीका प्रगीतात्मक संरचनायुक्त कवितामा तत्कालीन सामाजिक यथार्थको प्रस्तुतिका साथै सामाजिक अन्धपरम्परा, शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार, कुरीतिको चित्रण पाइन्छ । आफ्ना जीवन भोगाइका विविध विषम परिस्थितिको वर्णनका साथै सत्यताको

दिग्दर्शन गरिएका यिनका कवितामा युगीन विसङ्गति र विकृतिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । यिनका कतिपय कवितामा अग्रज र समकालीन कविहरूको प्रभाव समेत पाइन्छ ।

विभिन्न शास्त्रीय छन्द र मुक्त छन्दमा संरचित हरिहर शास्त्रीको कवितामा प्रयुक्त भाषाशैलीय विन्यास सरल र सुवोध रहेको छ । यिनका कविता अनावश्यक बिम्बप्रतीकको बोझले थिचिएका छैनन् । सुरुका कविताहरू सिकारु पाराका भए पनि क्रमशः कलात्मक बन्दै गएका देखिन्छन् । मुद्रणगत गडबडीका कारण यिनका कतिपय कविताहरू अस्तव्यस्त बन्न पुगेका छन् ।

हरिहर शास्त्रीका आख्यानात्मक संरचनायुक्त कविता पनि मूलतः सामाजिक विषयवस्तुमै केन्द्रित छन् । खण्डकाव्य भनिएका यिनका लघु आयामका आख्यानात्मक कवितामा सूक्ष्म आख्यानको प्रयोग पाइन्छ । महाकाव्य भनिएका आख्यानात्मक काव्यमा पनि परम्परित शास्त्रीयताको अनुसरण र पालना गरिएको छैन । विषयवस्तुको चयन, सहभागीको प्रयोग, सर्गादि व्यवस्थापन आदिमा परम्पराको पालना नगरी नवीन बान्की दिने प्रयत्न गरिएको छ । इतिहास प्रसिद्ध कथानकको प्रयोग नगरी विधवासँगको प्रेम विवाह गराई सामाजिक अन्धपरम्परा र कुरीतिको विरोध गर्दै विधवा विवाहको समर्थनमा काव्यको सिर्जना गर्नु यिनका सिर्जनधर्मिताको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो ।

तत्कालीन सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक आदि विभिन्न कारणबाट उत्पन्न समस्यालाई कवितात्मक बान्कीमा उनिएका हरिहर शास्त्रीका आख्यानात्मक कृतिहरूमा प्रकृतिचित्रण पनि सहज र स्वाभाविक ढङ्गमा गरिएको छ । विधवा र तल्लो जात (सार्की) भनिएका सहभागीलाई प्रमुख भूमिका प्रदान गरी लेखिएका यिनका कृतिलाई कवितात्मक मूल्यका दृष्टिले मात्र नभएर युगीन मूल्यका दृष्टिले हेर्नु बढी सान्दर्भिक हुन्छ । भाव र कवित्वको बिच उत्तम सन्तुलन नपाइए पनि सामाजिक भेदभावको अन्त्यका लागि नेपाली समाजका व्यापक परिवर्तन गर्नुपर्ने स्पष्ट विचारको अभिव्यञ्जना पाइन्छ । पुराना र नयाँ पुस्ताका बिचको द्वन्द्व देखाई नयाँ पुस्ताप्रति सहानुभूति प्रकट गर्नु पनि यिनका आख्यानात्मक काव्यकृतिको उल्लेख्य पाटो हो ।

हरिहर शास्त्रीका आख्यानात्मक काव्यमा प्रयुक्त भाषा पनि असहज, जटिल र दुर्वोध्य नभई सहज, सरल र सुवोध छ । क्लिष्ट तत्सम शब्दलाई यिनले कम महत्त्व दिई नेपाली जिब्रोमा पचिसकेका तत्सम र तद्भव शब्दलाई बढी महत्त्वका साथ काव्यमा प्रयोग गरेका छन् ।

हरिहर शास्त्रीका काव्यकृतिमा ईश्वरीय रूपवर्णन, स्तुति, सामाजिकता, राष्ट्रवादी स्वर, युगचैतन्य, युगीन परिवेश वर्णन, राष्ट्रियता, नैतिकता आदिको अभिव्यञ्जना भएको पाइन्छ । यिनले स्वच्छन्द ढङ्गमा व्यक्ति, समाज, प्रकृति, संस्कृति आदि विभिन्न विषयवस्तुमा कविता सिर्जना गरेका छन् । यिनका कवितामा मानवतावादी दृष्टिकोण र प्रगतिशील चिन्तनको स्वच्छन्द अभिव्यक्ति पनि पाइन्छ । यिनले आफ्ना रचनामा मानवीय असन्तुष्टि, आस्था, विश्वास, आशा-निराशा, सामाजिक परिपाटी, निर्धनता आदिको वर्णन गरेका छन् । जीवन र समयको महिमागान गरिएका उनका कतिपय कवितामा जीवनवादी दृष्टिकोण मुखरित भएको छ ।

हरिहर शास्त्रीका कवितामा प्रयुक्त भाषा अलि अपरिष्कृत अपरिमार्जित भए पनि सरल र सुवोध छ । शास्त्रीय छन्द र मुक्त छन्दमा लेखिएका यिनका रचनाहरू लयात्मक गुणबाट अनुप्राणित छन् । विभिन्न शास्त्रीय छन्द र मुक्त छन्द दुवैमा संरचित काव्यमा अनुप्रासको संयोजन राम्रैसँग गरिएको छ । छन्द मिलाउने क्रममा ठाउँ ठाउँमा कवित्व अलि खस्कन पुगेको देखिए पनि लयत्मकतामा भने खासै ह्रास आएको छैन (लुइटेल, २०६७:४५) । समग्रमा हेर्दा हरिहर शास्त्रीको कवित्वमा प्रगतिवादी स्वर उर्लिएको छ । जीवन जगतको सम्पूर्णतालाई नियाल्न शास्त्री खप्पिस देखिन्छन् ।

२.२ हरिहर शास्त्रीको कवितायात्रा र चरण विभाजन

हरिहर शास्त्रीको कविता लेखनको क्रम वि.सं.२००४ सालको आसपासदेखि नै प्रारम्भ भएको पाइन्छ । उनका कृतिहरूमा केही कृतिहरू र केही सङ्ग्रहका रूपमा अनि केही फुटकर रूपमा रहेको पाइन्छ । वि.सं. २००४ बाट साहित्यिक क्षेत्रमा प्रवेश गरेका शास्त्री जीवन पर्यन्त नै साहित्य सेवामा लागि परे ।

केही खास आधारहरूलाई मानी कुनै साहित्यिक चरणका विभिन्न युगका विभिन्न चराणहरू देखाउन सकिन्छ । अनि कुनै एउटा साहित्यकारको साहित्य साधनाको क्रमलाई

पनि साहित्य साधनाको अवधिभित्र स्पस्ट रूपमा देखा पर्ने प्रवृत्तिगत विविधता, रचना परिमाण एवं गुणस्तर, सक्रियता र निस्क्रियता, विधागत प्रधानता, साहित्यिक धारागत प्रवृत्तिको अन्तर्विकास र कृतिगत सङ्ग्रहको प्रकाशन आदि आधारमा साहित्य यात्राको चरण विभाजन गरिन्छ (लुइटेल, २०५२:७५/७६) । साहित्यको कुनै विधाको प्रवृत्ति भन्ने कुरा कुनै तोकिएको दशकमा सीमाबद्ध हुन सक्दैन न कुनै साहित्यकारको साहित्यिक यात्रालाई नै तिथिमितिका आधारमा अकाट्य रूपमा छुट्याएर नै हेर्न सकिन्छ । समयलाई निरपेक्ष रूपमा टुक्रयाएर होइन, त्यसलाई अघिपछिको अवस्था र प्रवृत्तिसँग सम्बन्धित तुल्याएर सापेक्ष रूपमा हेरिनुपर्दछ । त्यसरी नै हरिहर शास्त्रीको काव्ययात्रालाई चरण विभाजन गर्ने सन्दर्भमा शास्त्रीमार्ग स्मारिका (२०६७) मा कृष्ण गौतम र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले आ-आफ्नै विभाजन गरेका छन् । कृष्ण गौतमले २००४-२०३४ सम्मको ३० वर्षे कविको लेखन वा प्रकाशनको काललाई कारण सहित नछुट्याई काम चलाउनका लागि भने जम्मा ३ चरणमा विभाजन गरेका छन् भने खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले पुष्टि सहित ३ चरणमा विभाजन गरेको पाइएको छ । जसअनुसार चरण विभाजनको ढाँचा यस्तो रहेको छ :-

२.२.१ पहिलो चरण : पूवार्द्ध (२००४-२०२३)

वि.सं.२००४ सालमा रचित 'नेपाल पुकार' शीर्षक कविताका माध्यमबाट आफ्नो साहित्य यात्रा प्रारम्भ गरेका हरिहर शास्त्रीका यस चरणमा दुईवटा उपन्यास, तिनवटा निवन्ध सङ्ग्रह र दुईवटा कविता सङ्ग्रहका साथै विभिन्न तहका पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित भएका छन् । यसर्थ यिनको यो चरण विशेषतः गद्य विधाका उपन्यास र निवन्ध तथा प्रगीतात्मक संरचनाका कविताका अतिरिक्त पाठ्यपुस्तक लेखनमा बढी केन्द्रित रहेको देखिन्छ । यो नै यिनको यस चरणको मूल प्रवृत्ति हो । यस अवधिका यिनका रचनामा वैयक्तिक अनुभूतिका साथै अग्रज कविहरूका गुणगान, राजाको महिमागान तथा राष्ट्रको स्तुतिगान मुखरित भएको पाइन्छ ।

यस चरणमा पर्ने रचनाहरूमा 'नेपाल पुकार' कविता 'फेरि जन्मूँ यही नेपालमा' र 'मनको छाल' गरी दुई कविता सङ्ग्रह र 'विश्व शान्तिको बाटोमा' नवीन निवन्ध सङ्ग्रह र 'प्रौढ' प्रबन्ध सङ्ग्रह ३ निवन्ध सङ्ग्रह र दुई उपन्यासहरू 'दुर्दशा' र 'अवनति' हुन् । निवन्धहरूको प्रकाशन समय एउटै नभएर भिन्नाभिन्नै भए पनि स्तरमा भिन्नता पाइदैन ।

यस चरणका सबै कृतिहरू आभ्यासिक भएर पनि होला विषयवस्तुका दृष्टिले कमजोर देखिन्छन् । उनका पहिलो चरणका समग्र कृतिहरूको प्रवृत्ति निम्नअनुसार उल्लेख गरिन्छ :

(क) प्रकृति प्रयोग

कवि हरिहर शास्त्री नेपाली प्रकृतिको सजीव चित्र सुन्दनर शैलीमा उतार्ने प्रकृतिप्रेमी सर्जक हुन् । उनले कतै प्रकृतिको वस्तुगत वर्णन त कतै प्रकृतिलाई मानवीकरण गरेका छन् । उनका कवितामा स्वच्छ वातावरण र सौन्दर्यमय प्रकृतिको चित्रण गरिनुका साथै मानिसका गतिविधिसँग प्रकृतिलाई तुलना गरिएको छ । उनका सिर्जनाहरूमा प्रकृति नै मानवीय चाहना र आकाङ्क्षाको उत्प्रेरक हो भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ । प्रकृतिलाई पनि मान्छेकै रूपमा चित्रण गरेर मान्छेकै जस्तो व्यवहार देखाउन सक्नु शास्त्रीको चतुरता हो । यस चरणका उनका कृतिहरू मध्ये पनि शास्त्री कविताका माध्यमबाट नै प्रचुर मात्रामा प्रकृतिप्रेमी देखिन सकेका छन् । यस्ता प्रकृतिप्रेमी कविताहरूमा 'फेरि जन्मूयही नेपालमा' कविता सङ्ग्रहभित्रका **माटो, जीवन, वेग, नेपाल, प्रभात** र **चाँदनी** आदि पर्दछन् भने यसै चरणको अर्को कविता सङ्ग्रह 'मनको छाल' बाट अकाश, हावा, प्रकृति, शरद र नदी आदि पर्दछन् । उनका यस रचणका कवितामा प्रकृतिका माध्यमबाट प्रतीकात्मक रूपले वर्तमान अमानवीय विसङ्गत व्यवहारलाई गर्न खोजेको पाइन्छ । तत्कालीन समयमा उत्पन्न समस्यालाई कवितात्मक बान्कीमा उनेर त्यसभित्र प्रकृति चित्रण पनि सहज र स्वाभाविक ढङ्गमा गरिएको छ ।

(ख) राष्ट्रियता र देशप्रेम

राष्ट्रियता भनेको राष्ट्रप्रतिको आस्था वा राष्ट्रसितको भावना हो । शास्त्रीका अधिकांश कृतिहरूमा अनिवार्य रूपमा राष्ट्रप्रेम झल्किएको छ । उनका सिर्जनामा देशोत्थान र राष्ट्रियताको भावना सल्बलाएको देखिन्छ । उनी देशभक्त र इमान्दार कवि भएका हुनाले उनका सिर्जनामा देशभक्तिको भावना प्रखर रूपमा उर्लिएको पाइन्छ । भाइ-भाइमा एकता गरेर कमजोरलाई बलियोले माथि उठाउन सहयोग गर्नुपर्ने सन्देश शास्त्रीका सिर्जनाभित्र भेटिन्छ । नेपालमा कैयौं वीरहरू जन्मिएका छन् । देशको रक्षा गर्न सबैले नहिकिचाई एक भएर अघि बढ्नु पर्ने सन्देश यो चरणका कृतिहरूमा पाइन्छ । नेपालमा जनक, सीता, भानुभक्त जस्ता नामी, आदर्श र भाषा सुधार गर्ने व्यक्तिहरू पनि जन्मिएका र तिनीहरूले

देशको शिर उचो बनाए जस्तै हामीले पनि देशको गौरवलाई उभो उठाउनु पर्ने देशभक्तिपूर्ण सन्देशहरू यस चरणका कविताले दिएका छन । शास्त्रीले यस चरणमा देशभक्ति पूर्ण कविता लेखनमा नै बढी समय खर्चिएको पाइन्छ ।

(ग) सामाजिकता

हरिहर शास्त्री सामाजिक उत्थान चाहने सर्जक हुन् । उनका कृतिमा समाजको यथार्थलाई प्रस्ट रूपमा देखाइएको हुन्छ । नेपाली समाजको वास्तविक जीवन भोगाइको चित्रण गर्न सक्ने खुबी भएका शास्त्रीले समाजभित्रका विकृतिहरूलाई दुरुस्त बनाएर कृति समक्ष पेस गरेका छन् । समाजमा बसेर केही गर्छु भन्ने सकारात्मक चरित्र भएका व्यक्तिहरूलाई ठुलाबडाले हेप्ने र शोषण गर्ने प्रवृत्तिको उल्लेख उनका काव्यहरूमा गरिएको छ । समाजमा हुने खानेले नहुनेलाई, बलवान्ले निर्बललाई, ठुलोले सानोलाई गरेका दुर्व्यवहार र फोहरी खेलहरूलाई शास्त्रीले आफ्ना सिर्जना मार्फत प्रस्ट्याएका छन् । बाल्यकालदेखि नै विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्दै अघि बढेका शास्त्रीले समाजको वास्तविक रूपलाई राम्ररी पढेका हुनाले त्यसैको फलस्वरूप साहित्यमा पनि समाजभित्रका राम्रा नराम्रा पक्षहरूको सरल र सुवोध ढङ्गले प्रस्तुत गर्न सकेको देखिन्छ । मान्छेले आफ्नो स्वार्थपूर्तिका लागि मात्र काम नगरेर समाजका लागि पनि केही गर्नुपर्छ भन्ने भावनाको विकास गर्न यी कृतिहरूले सहयोग पुऱ्याएका छन् । यस चरणका कृतिहरूमा पनि विशेषतः उपन्यास विधाअन्तर्गत पर्ने अवनति र दुर्दशाभित्र यस किसिमको प्रवृत्ति देखा परेको छ ।

(घ) नैतिकताको सन्देश

समाजमा हुने शोषण वृत्ति, कुसंस्कार, सङ्कुचित भावना, आपसमा फुट, अमानवीयता जस्ता व्यवहारले शास्त्रीलाई प्रभावित बनाएको हुँदा उनी यसको सुधारका लागि आह्वान गर्छन् । उनी स्वयं नैतिकवान व्यक्ति भएका हुनाले उनका सिर्जनाभित्र यो प्रवृत्ति हुनु स्वाभाविक नै देखिन्छ । कवि एउटा शोषणरहित समाजको कल्पना गर्छन् । आजका मान्छेभित्र झाङ्गिदै गएको क्रुरता, अमानवीयता, लगनशीलताको कमी, नैतिकताको कमी जस्ता कुरालाई सकारात्मक बाटोतिर डोऱ्याएर सानाले ठुलाप्रति सम्मान गर्ने, ठुलाबडाले दीनहीनप्रति मानवीय व्यवहार देखाएर आफ्नो नैतिकताको परिचय दिन शास्त्रीले सबैलाई आह्वान गरेका छन् । आजका मानिसलाई खराब बाटो त्यागेर असल बाटोमा

लाग्न उनका कृतिले प्रेरित गरेका छन् । नीति र सदाचारका हाम्रा आस्था पनि त्यसैगरी हाम्रा संस्कारसितै टाँसिएर बसेको कुरा शास्त्री व्यक्त गर्छन् । उनका सिर्जनाभित्र लोकोपकारी भावना पाइन्छ । उनले मानिसलाई नैतिकताको पाठ सिकाएका छन् । यस चरणका उनका उपन्यास र कविता दुवैभित्र यस किसिमका अभिव्यक्तिहरू प्रकट गरिएको छ । नैतिकवान व्यक्तिले घर, समाज र राष्ट्रसम्म पनि असल काम गर्छ र उसले कसैको कुभलो गर्न सक्दैन । यस्तै नैतिकवान मानिसले नै सम्पूर्ण रूपमा नैतिकताको जग बसाल्न सक्छ भन्ने सन्देश यस चरणका कृतिमा पाइन्छ ।

(ङ) विसङ्गति

जीवन जगतमा पाइने विसङ्गतिलाई यस चरणका कतिपय कृतिहरूले समेटेका छन् । मान्छेको जीवन नै सधैं विसङ्गतै विसङ्गत तरिकाले बित्ने र त्यसभित्र कहिलेकाहीँ मात्र सङ्गति फेला पर्ने भएकाले शास्त्रीभित्र पनि यस्ता पक्षहरू रहनु स्वाभाविक हो । उनको जीवनभित्र पनि विसङ्गतिवोधका घटनाहरू विद्यमान रहेका हुनाले आफ्ना काव्यकृतिभित्र पोखिनु नौलो कुरा होइन । यस चरणका उनका सिर्जनामा प्रकृति र विश्वमा कहीँ पनि सङ्गति नभएको कुरा थोरबहुत रूपमा उल्लेख गरेको भेटिन्छ । यस चरणका कृतिहरू मध्ये विशेषतः उपन्यासमा बढी विसङ्गतिवोधका झिल्काहरू रहेको पुष्टि कृतिले नै स्वयं प्रस्ट्याएको छ ।

(च) प्रतीकात्मकता

प्रतीक कुनै कुराको सङ्केत वा चिन्ह हो । यसअन्तर्गत कुनै विशिष्ट वस्तु या विचार त्यसको चिन्ह वा सङ्केत स्वरूप प्रतीक (शब्द) द्वारा देखाइएको हुन्छ (त्रिपाठी, २०३६:५१५) । यसको माध्यमबाट अतिरिक्त अर्थको बोध हुन सक्छ । रहस्य वा सामान्य रूपमा व्यक्त गर्न नसक्ने परिस्थिति सिर्जना भएमा कविले आफ्ना कवितामा प्रतीकहरूको प्रयोग गर्छन् । आफ्ना अवचेतन विचार र आन्तरिक असन्तुष्टिहरूलाई प्रतीकको माध्यमबाट आफ्ना विचार र धारणा राख्न पुगेका छन् । शास्त्रीले यस चरणका कवितामा बिम्ब र प्रतीकको प्रयोगद्वारा युग जीवनका भोगाइको यथार्थ चित्रण गरेका छन् । कवितामा पंक्तिगत विशिष्ट प्रतीकहरू सङ्गीतमय प्रवाहशीलताका माध्यमबाट आफ्ना मनका विशिष्ट समवेदना र अचेतनका सूक्ष्म विचारहरू (जोशी, २०३८:५५) व्यक्त गर्न पुग्छन् । शास्त्रीले आफ्ना

कविताहरूमा पनि यस किसिमका प्रतीकहरूको प्रयोग गरेका छन् । कवि मोहन कोइराला र कवि रिमालका केही कविताहरूको संरचना तथा पंक्तिगत विशिष्ट प्रतीकहरूको प्रयोग उनका कवितामा भेटिन्छ । प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएका उनका कविताहरूमा कुनै विद्रोहात्मक क्रान्तिकारी र कुनैमा असन्तोष व्यक्त भएको भेटिन्छ ।

(छ) लयात्मकता

हरिहर शास्त्रीका यस चरणका कृतिमा पनि विशेषतः कविता विधामा लयात्मकताको आवश्यकता पर्ने हुँदा त्यसै अनुसार हेर्नुपर्ने हुन्छ । यस चरणका कविताहरू लय हालेर पढ्न मिल्ने त्यति गेय प्रकृतिका छैनन् । कविताको क्षेत्रमा भनौं या सम्पूर्ण साहित्यिक क्षेत्र नै शास्त्रीका लागि आभ्यासिक भएर होला यस चरणका कविता सङ्ग्रहले उनलाई कविका रूपमा चिनाउन सहयोग त गरे तर ती त्यति स्तरीय छैनन् । त्यति बेलाका कवितामा स्तुति शक्ति, चाहना र ईश्वरीय रूपको वर्णन पाइन्छ ।

२.२.२ **दोस्रो चरण : उत्तरार्द्ध** (२०२४-२०३४)

वि.सं.२०२४ सालमा प्रकाशित उषाविनोद शीर्षकको महाकाव्य प्रकाशनसँगै हरिहर शास्त्रीको साहित्य यात्राले नयाँ मोड लिएको पाइन्छ र यहीदेखिको शेष अवधिलाई यिनको काव्य यात्राको दोस्रो वा उत्तरार्द्ध चरण मानिन्छ । यस अवधिको यिनको लेखन विशेषता : आख्यानात्मक सिर्जनामा केन्द्रित रहेको छ । यो नै शास्त्रीको साहित्य यात्राको खास चरण पनि हो । यस चरणका यिनका तिनवटा महाकाव्य, सातवटा खण्डकाव्यहरू प्रकाशित छन् । यसै अवधिमा यिनका दुईवटा कविताको सँगालो पनि प्रकाशित छन् । यसै चरणमा यिनले आत्म जीवनी लेखे तापनि यो अवधि खासमा यिनको कविता सिर्जनाको अवधि हो । पहिलो चरणका तुलनामा यस चरणमा लेखिएका यिनका कृतिहरूमा पहिलो चरणको जस्तो परिष्कार र परिमार्जनको न्यूनता पाइदैन । यस अवधिमा यिनले शास्त्रीय छन्द र मुक्त छन्द दुवैमा कविताका प्रगीतात्मक र आख्यानात्मक स्वरूपको निर्माण गरेका छन् ।

शास्त्रीका दोस्रो चरणमा पर्ने रचनाहरूमा महाकाव्य विधाअन्तर्गत निम्नअनुसार रहेका छन् :-

१. उषाविनोद (२०२४)
२. रम्भा (२०२५)
३. घाम झुल्कियो (२०३६)

त्यस्तै खण्डकाव्य विधाअन्तर्गत निम्न खण्डकाव्यहरू रहेका छन् :-

१. अनभिज्ञता (२०२५)
२. शोभा-शशि (२०२६)
३. सपनाको फुल (२०२८)
४. देवी (२०२८)
५. सिक्री (२०२८)
६. समय (२०२९)
७. सगरमाथा (२०३५)

दोस्रो चरणकै उनका कविता विधाअन्तर्गत भने निम्न अनुसारका कविता सङ्ग्रहहरू प्रकाशित रहेका छन् :-

१. डाँडामा परेका पाइलाहरू (२०३०)
२. ठोक्किएका रित्ता हातहरू (२०३२)
३. म मरिसकेको हुँला (२०३३)

यसै चरणमा उनले आत्म जीवनी पनि लेखेका छन् । प्रयोगवादी कविहरूको प्रभाव, सामाजिक विसङ्गतिप्रतिको विद्रोही स्वर, युवावर्गलाई देशको भलाइका लागि केही गर्नुपर्छ भन्ने सन्देशमुलक भावनाहरू यस चरणका काव्यमा उल्लेख गरिएको छ । दोस्रो चरणमा उनले सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै हिसाबले उच्च खालका रचनाहरू सिर्जना गरेका छन् । यस चरणमा रचना गरिएका कृतिहरू मध्ये पनि सबैभन्दा बढी मात्रामा कवितात्मक कृतिकै उदय भएको छ । उनका दोस्रो चरणका समग्र कृतिहरूको प्रवृत्ति निम्नअनुसार रहेका छन् :-

(क) प्रकृति चित्रण

प्रकृति आनन्दको स्रोत हो त्यसैले यहाँ प्रकृतिका विभिन्न रूपहरूको वर्णन गरिएको छ । शास्त्री प्रकृतिप्रेमी कवि हुन् । काठमाडौंको सहरी परिवेशमा जन्मिएर पनि ग्रामीण परिवेशमा घुलमिल भए जस्तै गरी आफ्ना काव्यअन्तर्गत प्रकृतिको वास्तविकता वर्णन गर्ने तर्फ उनी सिद्धहस्त देखिन्छन् । प्रकृतिको चित्रण कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने कविले प्रेमी र प्रेमिकाको प्रेम प्रसङ्ग समावेश गरी उनीहरूको प्रेम उचाइका पुऱ्याउनलाई प्रकृतिको सुन्दर ढङ्गले व्याख्या गर्छन् । उनका काव्यमा विभिन्न ऋतुको वर्णन गरी त्यस ऋतुका असल र खराब चरित्रलाई मानिसका त्यस्तै चरित्रसँग तुलना गरी मानिस र प्रकृति बाँच्नका लागि दुवै एक अर्काका पुरक हुन् भन्ने सन्देश दिइएको छ । उनले प्रकृतिमा दिव्य ईश्वरीय तत्त्व हुने कुरा देखाएका छन् । उनका यस चरणका महाकाव्यभित्र ढुङ्गा, माटो, कीटपतङ्ग, पशुपंक्षी, नदी-नाला, पहाड-पर्वत आदि विभिन्न वस्तुहरूलाई टिपिएको छ भने प्रकृतिलाई मानवीकरण गरिएको छ । यसै चरणको उनको महाकाव्य ‘घाम झुल्कियो भित्र सूर्यलाई नायक र पृथ्वीलाई नायिका बनाई मानवका जस्तै व्यवहार बनाएर चुस्त दुरुस्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । सन्ध्या, रात्री, नदी-नाला, ग्रीष्म, हेमन्त, शिशिर, वसन्त, प्रातः उषा, विहान, सूर्य, चन्द्र, वन आदिको वर्णन गरेर काव्यलाई प्रकृति चित्रणका दृष्टिले उच्च बनाएका छन् ।

(ख) आलङ्कारिक शैलीको प्रयोग

हरिहर शास्त्रीका काव्यमा कथानक मसिनो र काव्यात्मकता धेरै पाइन्छ । सूक्ष्म कथानकलाई काव्यको जलपमा रङ्गाएर देखाउने क्षमता उनमा रहेको छ । त्यसो हुँदाहुँदै पनि प्रतिभाभन्दा पनि अभ्यास र व्युत्पत्तिको मात्रा धेरै देखिएको कवित्व उनका काव्यमा पाइन्छ । उनका काव्यमा भावना धेरै हुन्छ तर पनि कथानकमा भावनालाई जमाउने काममा भने कविले हतार गरेका छन् । फलस्वरूप काव्यात्मकता छरिन पुगेको छ । भावना सुन्दर भए पनि त्यसलाई कविले सिँगार्न सकेका छैनन् (पन्त, २०६७:७३) ।

यसरी शास्त्रीले काव्य निर्माण गर्दा कथानकलाई विस्तृत बनाउनुभन्दा काव्यात्मकता तर्फ बढी ध्यान दिएको पाइन्छ ।

(ग) **सन्देशमूलकता**

हरिहर शास्त्रीका दोस्रो चरणका काव्यले मानवीय कमी कमजोरीका साथै नेपाली समाजका कतिपय निजी भावनाहरूलाई समेट्ने प्रयास गरेका छन् । उनका काव्यमा प्रकृतिलाई समेत क्षमाशील, साहसी, धैर्यवान, कर्तव्यपालक अनि संयमी देखाएर तिनीहरूका माध्यमबाट मान्छेलाई कर्तव्यपथमा अविचलित भएर लाग्ने सकारात्मक सन्देश दिएका छन् । संयम मानिसले जस्तो सुकै वाधा र सङ्कटलाई पनि सजिलैसित सामना गर्न सक्ने कुरा कवि व्यक्त गर्छन् । व्यक्ति महान बन्नका लागि सच्चरित्रता, इमान्दारिता, लगनशीलता र कर्तव्यपरायणता जस्ता गुण हुनु जरुरी रहेको कुरा कवि व्यक्त गर्छन् । यी नै मानव जीवनलाई महान बनाउने कसी भएको कुरा शास्त्री उल्लेख गर्छन् ।

(घ) **समाजवोध**

हरिहर शास्त्री समाज सुधारक व्यक्ति भएका हुनाले उनका काव्यमा पनि यही झल्को पाइन्छ । साहित्यकारले आफ्ना अनुभूतिहरू आफ्ना सिर्जना मार्फत व्यक्त गर्छ भन्ने प्रमाण उनका दोस्रो चरणका सिर्जनाले पनि दिन्छन् । उनी सामाजिक उत्थान चाहने व्यक्ति भएकाले आफू बाँचेको समाज र राष्ट्रिय परिवेशको प्रस्तुति त्यसै सेराफेरोमा वर्णन गर्छन् । आफू जुन युग र ठाउँमा बाँचे तिनै युग र ठाउँका मानवीय क्रियाकलापहरूलाई गहिराइदेखि अनुभव एवं चिन्तन गर्दै त्यसका सुधारको दृष्टिकोण राखेका छन् । देशमा धेरै परिवर्तन आईसक्दा पनि सामान्य मानिसहरूले समाजबाट भोग्नु परिरहेका पीडा र दुःख उनका काव्यका चरित्र मार्फत व्यक्त गरेका छन् । सामाजिक परिवेशले सिर्जना गरेका समस्या र सङ्कीर्णताबाट मुक्तिको तिव्र आकाङ्क्षा शास्त्रीका यस चरणका काव्यमा पाइन्छ ।

(ङ) **भाषाशैली**

हरिहर शास्त्रीका आख्यानहरू काव्यमा प्रयुक्त भाषा असहज, जटिल र दुर्वोध्य नभई सहज, सरल र संवेद्य बन्न पुगेका छन् ।

निष्कर्ष

हरिहर शास्त्रीको जन्म वि.सं.१९८० मा टीकाराम अधिकारी र यादवलक्ष्मी अधिकारीबाट काठमाडौंको टेबहालमा भएको हो । सम्पन्न परिवारमा जन्मिएर पनि उनी पाँच वर्षको हुँदा बाबुको मृत्यु भएको र आमाको एक्लो मिहिनेतबाट ठुलो परिवार पाल्नु परेकाले धेरै दुःखलाई नजिकबाट नियाल्न सफल देखिन्छन् । शास्त्रीसम्मको अध्ययन गरेकाले आफ्नो परिवार जेनतेन पालेर नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा बहुआयामिक व्यक्तित्वका रूपमा चिनिन पनि उनी सफल देखिन्छन् । विशेषतः साहित्य लेखनबाट आफुलाई चिनाएका शास्त्रीले धेरेका लागि आफुलाई गुरूका रूपमा पनि चिनाएको पाइन्छ । नेपाली साहित्यमा शास्त्रीको प्रवेश र उनका कविता यात्राको चरण विभाजन जम्मा २ भागमा गरिएको छ । वि.सं.२००४ देखि 'नेपाल पुकार' कविताबाट आफ्नो छवि उजिल्याउन सफल शास्त्रीले २००४-२०२३ सम्म दुईवटा उपन्यास, तिनवटा निवन्ध सङ्ग्रह र दुईवटा कविता सङ्ग्रहको रचना गरेको पाइन्छ । यस चरणको उनको लेखन बढी आभ्यासिक रहेको पाइन्छ । वैयक्तिक अनुभूतिका साथै अग्रज कविहरूका गुणगान, राजाको महिमागान तथा राष्ट्रको स्तुतिगान यस चरणका रचनामा बढी रहेको छ । दोस्रो चरण २०२४-२०३४ सम्मका शास्त्रीका रचनाहरूमा तिनवटा महाकाव्य सातवटा खण्डकाव्य, तिनवटा कविता सङ्ग्रह रहेका छन् । यस चरणका कृतिहरूका शास्त्रीले बढी परिपक्वता देखाएका छन् । आख्यानात्मक विधामा पनि यस चरणमा उनले कलम चलाएको देखिन्छ । कवित्वको विकास भावनाको प्रस्तुतीकरण र शैली शिल्पका आधारमा सामाजिक जागरण, विसङ्गति, प्रकृति र राष्ट्रियता झल्काउने मान्यतालाई यस चरणका कविताले अङ्गालेका छन् । यस चरणका रचना अपेक्षाकृत स्तरीय र उत्कृष्ट रहेका छन् । सामाजिक जागरण, प्रकृति, विसङ्गति, प्रतीकात्मक, असन्तुष्टिका विचार र भावलाई समेत यस चरणका कविताले अघि बढाएका छन् । रिमाल, भूपी र मोहन कोइरालाको शैली र चिन्तनको मार्गलाई यहाँका कविताले अवलम्बन गरेका छन् । शास्त्रीको काव्य यात्राको उत्कृष्ट समयावधि यसै चरणलाई मानिन्छ । उनको साहित्यिक उपलब्धि मूलतः यही हो । जीवनमा जतिसुकै दुःख परे पनि साहित्य यात्रालाई निरन्तरता दिएकोमा शास्त्रीको योगदान उल्लेखनीय मान्न सकिन्छ । जीवनको उत्तरार्द्धसम्म नेपाली साहित्यलाई दिएअनुसारको मूल्याङ्कन भने पाइदैन । वि.सं.२०३४ सालमा मृत्यु भएपछिदेखि भने केही सम्मान गरिँदै आएको पाइन्छ ।

परिच्छेद : तिन

हरिहर शास्त्रीका कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण

नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएर कवि व्यक्तित्वका रूपमा आफ्नो स्थान उच्च राख्ने शास्त्रीले काव्य विधाअन्तर्गत पनि महाकाव्य र खण्डकाव्यका अलावा कविताको पनि रचना गरेका छन् । वि.सं.२००४ सालमा 'नेपाल पुकार' नामक कविताबाट साहित्यमा उदाएका शास्त्रीले आफ्नो काव्य यात्राको दौडानमा **फेरि जन्मु यही नेपालमा** (२०२२), **मनको छाल** (२०२३), **डाँडामा परेका पाइला** (२०३०), **ठोक्किएका रित्ता हातहरू** (२०३२), **म मरिसकेको हुँला** (२०३३) जस्ता कविता सङ्ग्रहहरूको रचना तथा प्रकाशन गरेका छन् । नेपाली सामाजिक परिवेशको यथार्थ चित्रण गर्दै विकृति विसङ्गतिको तिव्र विरोध र सुनेपालको कामना गर्ने उनका काव्यकृतिहरू नेपाली कविता जगतमा सशक्त देन मान्न सकिन्छ । त्यस्तै उनका कवितामा आफ्नो र सामाजिक परिवेशका बिचको घात प्रतिघातको अन्तर्गाथाको आस्वादन पनि भेट्न सकिन्छ । त्यस्तै उनका कतिपय कवितामा वार्णिक छन्द को प्रयोग पनि भेट्न सकिन्छ । नीति सदाचार जस्ता विषयको प्रतिपादनले पनि उनका कविताहरू सशक्त मान्न सकिन्छ ।

३.१ 'मनको छाल' नामक कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण

मनको छाल कविता सङ्ग्रह हरिहर शास्त्रीको कविता कृति हो । विभिन्न पत्रपत्रिकामा छरिएर रहेका कविता कृतिहरूलाई वि.सं.२०२३ सालमा पुस्तकाकार कृतिका रूपमा प्रकाशित गरेका हुन् । नीति सदाचार जस्ता विषयको प्रतिपादन गरेर लेखिएका उनका यस सङ्ग्रहका कविता वार्णिक छन्दमा आधारित भएर लेखिएका छन् । यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित ५१ वटा कविताहरूको कविता तत्त्वहरू संरचना, विषयवस्तु, बिम्ब प्रतीक, अलङ्कार र भाषाशैलीका आधारमा समष्टिगत रूपमा सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

३.१.१ संरचना

मनको छाल (२०२३) कविता सङ्ग्रह हरिहर शास्त्रीद्वारा लिखित नीति सदाचार, सामाजिक सुधार जस्ता विषयवस्तुमा आधारित भएर रचिएको छ । यी कविताहरूमा वार्णिक छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यस कविता सङ्ग्रहमा ५१ वटा लामा छोटा कविता रहेका

छन् । पुस्तकाकार कृतिका रूपमा प्रकाशित यस सङ्ग्रह १२२ पृष्ठको आयाममा पूर्ण भएको छ भने भित्री पृष्ठका रूपमा ५ पृष्ठ थप रहेका छन् । उनको यस कविता सङ्ग्रहका ४ पंक्ति १ हरफको प्रयोग पाइन्छ । ३ हरफमा १ कविता, ५ हरफमा १ कविता, ६ हरफमा १५ कविता, ८ हरफमा १४ कविता, ९ हरफमा ४ कविता र १० हरफमा १ कविताको रचना गरिएको छ । यी मध्ये ३ हरफमा संरचित कविता समस्यापूर्ति, ५ हरफमा संरचित नेपालका खातिर, ६ हरफमा संरचित अडी अडी बस्न सकु नेपालमा, किन फुल फुल्छ, चिन्ता, आमा, भुसुनो, आशा, छिमेकी, सुझाव, नेपाली, हिमचुली देश यो फुल्छ फल्छ, सार सेना, कविप्रति एक दृष्टि, त्रिभुवनको सम्झना हुन् । त्यस्तै ७ हरफमा संरचति सफल हो त्यो, विश्वशान्ति, साहित्यको महिमा, निराशा, आशा, हाम्रो झण्डा, म के भएँ, सुस्केरा दुरता, हावा, तिमी, कवि मोतीरामको सम्झनामा, लज्जा, याचना, भगवतीप्रति हुन् । त्यसैगरी ८ हरफमा संरचित उद्देश्य, पुगु, किन ? रहस्य, प्रवाह, नारी, सन्देश, शरद, प्रकृति, नदी, पुतली, इमान्दारी र देशभक्ति, टुकी, अदालती प्रति हुन् । त्यस्तै ९ हरफमा संरचित म प्रहरी हुँ देशको, ईश्वर, अल्मलिएका बटुवाहरूप्रति र भानु स्मृति हुन् भने १० हरफमा संरचित गरिब कविता हो । यी मध्ये पनि समस्यापूर्ति नामक कविता छुट्टाछुट्टै ३ हरफहरू मेरो निशाना भनी विश्वमा मातृभाषा र मोती फुल्छ जस्ता प्रसङ्गमा समस्यापूर्तिका रूपमा आएका छन् ।

यसरी वार्णिक शैलीमा लेखिएका उनका नीतिपरक र सन्देशमूलक कविताहरू अभिधात्मक शीर्षकको चयन गरेर रचना गरिएको छ र समग्र कविता कृतिको शीर्षक भने लेखकका मनमा उब्जिएका भावनाहरूको सङ्गालो भनी बुझाउनका निम्ति मनको छाल भनेर नामकरण गरिएको छ । यसरी थोरै मात्रामा भए पनि प्रतीकात्मकता दर्शाउन खोजेको भान हुन्छ ।

यसर्थ नीतिमूलक र सन्देशमूलक कविताहरूको रचना गर्ने शास्त्रीका यस सङ्ग्रहका कविताहरू वार्णिक आक्षरिक शैली र मार्मिक भाव बहन गर्ने खालका छन् ।

३.१.२ विषयवस्तु

हरिहर शास्त्रीले आफ्ना कविताहरूमा देश भक्तिको भावना जागृत हुने खालका विषयवस्तुको प्रयोग गरेका छन् । आफू जस्तो सुकै सङ्कटमा परेर पनि विविध दुःख कष्ट

सहेर पनि स्वदेशमै रमाएर बस्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । यसरी देशभक्तिको भाव मुखरित भएका उनका कविताहरूमा अडी अडी बस्न सुकु स्वदेशमा, आमा, निराशा, चिन्ता, उद्देश्य, हाम्रो झण्डा, छिमेकी, नेपाली, हिमचुली, देश यो फुल्छ फल्छ, म पंक्षी हुँ देशको, इमान्दारी र देशभक्ति, अल्मलिएका बटुवाहरू, नेपालका खातिर जस्ता कविताहरू पर्दछन् । यी कवितामार्फत कविले आफू जन्मिएको देश प्राणभन्दा प्यारो मान्नु पर्ने, देशका निम्ति एक भएर लड्नु पर्ने, मर्नै परे पनि पछि हट्न नहुने जस्ता भाव व्यक्त गरेका छन्; जस्तै :

स्वदेशको निम्ति शहीद वर्गले
गरी गएको पनि संझ शान्तिले
महान यहाँका पनि देशभक्तको
पढेरगाथा सिक भक्ति देशको (पृ.८८)
गर्दा नै श्रमले सुकर्म सबले पृथ्वी हुँदा सुन्दर
छोडछौ कृति हरेकले मरणमा नेपालका खातिर (पृ.१२१)
जे होस जाउ अघि अघि बढी देशलाइ उचाल्न
राम्रा साथी झन झन भए जाति भो लौ सुधार्न (पृ.३७)

त्यसैगरी पूर्ववर्ति साहित्यकारहरूको सम्झनालाई पनि विषयवस्तु बनाएर कविताको रचना गरेका छन् । यस्ता कविताहरूमा कविप्रति एक दृष्टि कवि मोतीरामको सम्झना, भानु स्मृति, त्रिभुवनको सम्झनामा पर्दछन् ।

थिए यहाँ भानु मनुष्य वर्गमा
पहाडको जन्म लिएर धुनमा (पृ.१०४)
थिए नेपालीका सतत हित खोज्ने त्रिभुवन
गए छोडी चाँडै निखिल जनताको जगकन (पृ.१०८)

धार्मिक विषयवस्तुको प्रयोग गरेर पनि शास्त्रीले कविताको रचना गरेका छन् । यस्ता कविताहरूमा ईश्वर, भगवतीप्रति जस्ता कविताहरू पर्दछन् ।

अवश्य तिम्रो भव भित्र दर्शन
नपाउने के छ गरेर चिन्तन ? ॥ (पृ.९१)
पकै छौ भवमा भने भगवती अत्यन्त नै सुन्दरी
देऊ आशिक भक्त छौँ जति य हाँ प्रेमी वनी राम्ररी (पृ.११८)

त्यसै गरी नीति सदाचारी जस्ता विषयवस्तुको प्रयोग गरेर रचिएका उनका कविता कृतिहरूमा किन फुल फुल्छ ? चिन्ता, उद्देश्य, पुग, किन ? रहस्य म के भएँ ? प्रवाह जस्ता कविताहरू सशक्त छन् ।

देख्दा लाटो तनु छ तर ती चित्त हाम्रो पगाली
दिन्छन् वग्दै उठ उठ भनी नित्य सन्देश खाली ॥ (पृ.४०)
आत्मा मानी मन मन गुनी कर्म मात्रै गरेर
हाँसी खेली निशिदिन बसौं एकताले मिलेर ॥ (पृ.४४)
पक्का हैन भने समाजहरू हो अध्यात्म छोडीकन
घोडा स्वार्थ चढी अनित्य भवमा बस्छौ सवै लौ किन (पृ.२७)

यसरी विविध विषयवस्तुको प्रयोगका कारणले मनको छाल कविता सङ्ग्रह सबल र सशक्त देखिन्छ ।

३.१.३ भाषाशैली

'मनको छाल' कविता सङ्ग्रहका कविताहरूमा कवि शास्त्रीले बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग गर्दै कवितालाई रोचक बनाएका छन् । प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहमा प्रयुक्त बिम्ब प्रतीक तथा अलङ्कारको सामान्य चर्चा गरिन्छ ।

तारा भन्छ भने लिइ सफलता बाँच्तो छु रातो दिन
देख्तैछौं प्रतिरात टिल्पिल गरी पुग्दो र घुस्मुन्टिन ॥ (पृ.३)

गर्जी गर्जी गगन तलमा मेघ वाधा दिलाई
पृथ्वी प्रलय पथमा पूर्ण हावा जलाई (पृ.६१)

शास्त्रीका कविताहरूमा प्रतीकहरूको पनि सामान्य प्रयोग भएको पाइन्छ । प्रस्तुत कवितामा कविले सिक्रीलाई समस्त नेपालीको प्रतीकका रूपमा उभ्याएका छन् । टुकीलाई देशको उन्नति र प्रगतिको प्रतीकका रूपमा लिएका छन् । त्यसैगरी अल्मलिएका बटुवाहरूलाई शोषित पीडित नेपालीहरूको प्रतीकका रूपमा लिइएको छ । पुतलीलाई कविले शोषकसामन्तका रूपमा लिएका छन् । यसरी उनका प्रायः कविता अभिधात्मक भए तापनि यिनै प्रतीकहरूको प्रयोगले कवितामा केही मात्रामा भएपनि रोचकता थपेको छ भने उनका यी कविताहरूमा अलङ्कारको प्रयोग खासै भएको भेटिंदैन ।

साहित्यका अन्य विधाका तुलनामा कविताको भाषा केही पृथक हुन्छ । कथा, उपन्यास, नाटक, निवन्ध लगायतका साहित्यिक विधाका तुलनामा कविताको भाषा बढी आलङ्कारिक र प्रतीकात्मक हुने गर्दछ । हरिहर शास्त्रीले अन्य कविताहरू गद्यमा लेखेका छन् भने प्रस्तुत कविता सङ्ग्रह वार्णिक छन्दमा लेखेका छन् । यसरी पनि उनका अन्य कविता सङ्ग्रहका तुलनामा यो कविता सङ्ग्रहको भाषा केही लयात्मक पाइन्छ । उनको यस लयात्मक प्रवृत्तिले प्रस्तुत कविता सङ्ग्रह सशक्त मानिन्छ । वार्णिक लयमा आधारित भएर पनि खासै प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग नगर्नुले उनका कविता झन सशक्त बनेका छन् । अभिधात्मक अर्थ, सामान्य, सरल भाषा र विशिष्ट शैलीका कारण पनि यस कविता सङ्ग्रहलाई लोकप्रिय मान्न सकिन्छ । उनका कविताहरू लोकोपकारी हुनुका साथै नीतिपरक र सन्देशमूलक रहेका छन् । जे होस् समग्रमा हरिहर शास्त्रीको यो कविता सङ्ग्रहका कविताहरू सरल, सहज र सम्प्रेषणात्मक भाषाशैलीमा लेखिएका छन् ।

३.२ डाँडामा परेका पाइला

३.२.१ संरचना

डाँडामा परेका पाइला (२०३०) कविता सङ्ग्रह हरिहर शास्त्रीद्वारा लिखित देश भक्ति भाव, विद्रोही चेतना, सन्देशमूलक भावमा आधारित छ । शोषित पीडित जनता, देश विकासमा वाधा रुचाउने अराजक तत्त्वको व्यङ्ग्य विद्रोह साथै चेतनात्मक स्वर कविता मार्फत प्रस्फुटन गर्ने कवि शास्त्रीले आफ्ना कवितामा वैचारिकता र विषयवस्तुको सघनतामा जोड दिएका छन् । गद्य शैलीमा लेखिएको यस कविता सङ्ग्रहमा लामा छोटा २८ वटा कविताहरू रहेका छन् । हरिहर शास्त्रीको प्रस्तुत कविता सङ्ग्रह ६४ पृष्ठको आयाममा पूर्ण भएको छ । यस मध्ये अगाडिको पृष्ठमा कवि शास्त्रीका केही शब्द नामक शीर्षकमा छोटो भनाइ रहेको छ । यस सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित कविताहरू पुस्तकाकार कृतिका रूपमा अनुवन्धित हुनुभन्दा पहिला विभिन्न पत्रपत्रिकामा छरिएर रहेका थिए । यी कविताहरू यसप्रकार रहेका छन् - डाँडामा परेका पाइलाहरू, गुम्सेका श्वास प्रश्वासहरू, नौलो स्वर, घाम, मूर्ति, वादलभित्रको उज्यालो, स्वामि भक्त कुकुरहरू, रणमैदानमा लेनिनको स्वर, माधुर्य, ख्याक, रात, विना संस्कारको मृत्यु, उज्यालो चाहिन्छ, माटोको सार्वभौमिकता, समानता एक आयाम, क्यान भासमा कोरेका छोरासित, शहीदको आह्वान, युगबोध, प्रकाशको मुटु, मेरो मनले सधैँ, सुधाकरको सपना, एउटा चित्रको कल्पना, विश्वास, सुस्केरा,

कुहिरो भित्रकी उषा र झुकिदिन्छु । विभिन्न पत्रपत्रिकामा विभिन्न समयमा प्रकाशित भएका कविता विभिन्न विषयवस्तुमा आधारित कविताको रचना समय पनि अस्पष्ट रहेको पाइन्छ ।

गद्यात्मक शैली लघुत्तम आयाम भावगत र वैचारिक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेर लेखिएका यी कविताहरूको सङ्ग्रहका रूपमा प्रकाशित यस कृतिको नामकरण यही सङ्ग्रहमा सङ्कलित प्रथम कविता कृतिका आधारमा गरिएको छ । यस सङ्ग्रहका प्रायः कविताहरूले प्रतीकात्मक अर्थ वहन गरेका छन् ।

यसरी देशभक्तिको भाव र वैचारिकतालाई आधार बनाएर लेखिएका हरिहर शास्त्रीका कविता गद्यात्मक शैलीमा मार्मिक भाव वहन गर्ने खालका छन् ।

३.२.२ विषयवस्तु

देश भक्तिको भावनामा आधारित भएर लोकोपकारी कविताको रचना गर्ने शास्त्रीका यस कविता सङ्ग्रहका कविताहरूमा पनि देश भक्तिप्रतिको भाव मुख्य रूपमा मुखरित भएको पाइन्छ । विभिन्न विचार, भाव, तर्कको उठान गरेर पनि देशभक्ति र लोकोपकारमै लगेर भाव व्यक्त गर्न शास्त्री सिपालु देखिन्छन् । उनका शहीदको आह्वान, युगवोध, मेरो मनले सधैँ सपनामा पाइला टेकेको हुन्छ, उज्यालो चाहिन्छ जस्ता कविताहरूमा आफ्नो ज्यान थाती राखेर भए पनि नेपाली आमा र शहीदका सपना पूरा गर्नुपर्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । एउटा चिमको कल्पनामा आधुनिकताले ल्याएको चमत्कारिक परिवर्तन र त्यसले पारेको प्रभावलाई प्रस्ट पारिएको छ । प्रकाशको मुटु, विश्वास, सुस्केरा जस्ता कविताहरूमा वीर नेपाली भएर जन्मिएकोमा गर्व गर्नुपर्ने र आफ्नो औकात स्थान र चिन्तनलाई सगरमाथा सामु चुल्याउनु पर्ने भाव व्यक्त भएको छ । कुहिरो भित्रकी उषा कवितामा उषालाई मानवीकरण गरेर शिशिर ऋतुमा कठाङ्ग्रिएकी उषाको चर्चा गर्दै वसन्तकी उषाको कल्पना गरिएको छ ।

उज्यालो चाहिन्छ, रात, ख्याक, घाम, वादल झिकी उज्यालो जस्ता कवितामा क्रान्तिद्वारा नेपालमा परिवर्तन ल्याउन सकिने, यसका लागि सबै जनता एकजुट भएर उठ्नु पर्ने यति भए नेपालमा अवश्य परिवर्तन आउँछ भन्ने कुरालाई प्रस्ट्याउन खोजिएको छ । विनासंस्कारको मृत्यु र परेला भित्रको मृत्युमा सधैँ अभाव, विद्रोह, घृणा र दमनमा बाँच्नु परेको र हुटिट्याउँ रूपी शासकले आकाश रूपी दशे हाँक्न नसक्ने यसका लागि सबैको

उत्तिकै महत्त्व, अभाव र आवश्यकता पर्ने कुरालाई देखाइएको छ । स्वामीभक्त कुकुरहरूमा आफ्नो स्वार्थ पूर्तिका निम्ति देसै बेचेर विदेशीहरूसँग मिलेर उनीहरूको लोभ लालचमा फसेर देशको बदनाम गर्ने हुतिहारा मतिभ्रष्ट नेताहरूको व्यङ्ग्य विद्रोह गर्न खोजिएको छ । त्यस्तै डाँडामा परेका पाइला नामक कवितामा देशको विकास र उन्नति रात, दिन, भोक, थकाइ नभनी लाग्नु पर्ने भाव व्यक्त भएको छ । त्यस्तै छोरासित नामक कवितामा देवतालाई ढुङ्गामा नभएर भित्री मनमा दुःखीको वेदना पीडा चित्कारमा खोज्नु पर्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । रण मैदानमा लेनिनको स्वर नामक कवितामा देशको भलो भएको सपना देख्नु पर्ने र त्यो सपना साकार पारेर छाड्नु पर्ने विचार व्यक्त गरिएको छ; जस्तै :

त जस्तो घडीको डालयमा
सपना हेर्ने होइन
म त सपनै देख्तिन
देखेपछि त्यसलाई
आँखाको फुलबारीमा
नफुलाई छाड्दिन (पृ.१८)
आमालाई पसिना होइन रगत चाहिएको छ ।
यसैले हे शहीद हो,
सधै मेरो मनले
सपनामा पाइला टेक्छ (पृ.४८/४९)
केवल नियतिको विश्वास चाहिन्छ
अनि नेपाल आमाको
सगरमाथा जस्तो रक्त गुराँस हुने
यस्तै उज्यालो चाहिन्छ (पृ.३४)
अहिले मलाई
किन हो सगरमाथा भएर
आकाश छोइरहेको भान भइरहेको छ (पृ.४७)
सत्य भन्छु म
अहिले आमालाई रक्त नै चाहिएको छ
किनकि मुक्ति वलिदान विना असम्भव छ ... (पृ.२७)
हुटिट्याउँने कहिले सगर थाम्दैन
आकाश त अनन्त छ

हामी पनि त्यस्तै
अनन्त आकाश भैदिनुपर्छ
अनि थाहा हुन्छ ... (पृ.३१)
कस्तो मूकता
सधैं पश्चाताप अभावमा
विद्रोह घृणित भएर दब्दछ ... (पृ.२९)
सधैं मूल ढोकाको खम्बामा
दुई टुक्रा रोटी ख्वाएर
सिक्रीले बाँधिन्छन् ... (पृ.१५)

३.२.३ भाषाशैली

हरिहर शास्त्री बिम्ब तथा प्रतीक प्रयोगका सन्दर्भमा अलि कञ्जुस नै देखिन्छन् । विभिन्न प्रसङ्ग उपप्रसङ्गको उठान गरेर पनि त्यसलाई घुमाउरो पाराले वर्णन नगरी सोझो र सिधा पाराले वर्णन गरेका हुन्छन् । उनको यस कविता सङ्ग्रहमा पनि यदाकदा एक दुई ठाउँमा बाहेक अन्य बिम्ब प्रतीकको प्रयोग पाइदैन तर पनि बिम्ब तथा प्रतीकको सघन प्रयोगले कवितालाई रोचकीय बनाउन पुगेका छन् ।

कसरी भाँचिन्छन् यिनीहरूका ढाड
हेर्दछु टाढाबाट रगत छादेका
किच्चिएका जिन्दगीका क्षणहरू ... (पृ.१)

यहाँ रक्सीमा चोइटियो विद्रोह
पानी पानी भो विद्रोह
जति आँखा हेराहेर गर युवक

प्रेयसीका गालामा मात्रै
ओठले लिपिस्टिक लगाएर
उसको चुकुल फुस्केको
कम्बरको बाँधमा ... (पृ.१३)

जस्ता बिम्बहरूले कवितालाई रोचक बनाए छन् । त्यसैगरी विभिन्न प्रतीकहरूले पनि कवितालाई थप रोचकीय बनाएका छन् । उषालाई सृष्टिकी प्रथम सुन्दरी महिनौदेखि थलिएकी रगत सुकेकी युवतीका रूपमा कविले ल्याएका छन् :

युवती भित्रकी उषा
सूर्य प्रिया
सृष्टिकी प्रथम सुन्दरी
कस्ती तिम्रा फुस्री
महिनौ देखि थलिएकी
रगत सुकेकी ... (पृ.६०)

त्यस्तै नेपालका नेताहरूलाई स्वामी भक्त कुकुरहरूका प्रतीकका रूपमा देखाइएको छ । त्यस्तै मूर्तिलाई नेपालको शान र परम्पराका प्रतीकका रूपमा उभ्याइएको छ भने घामलाई निरङ्कुशताको अन्त्यको कारकका रूपमा उभ्याइएको छ यसर्थ प्रस्तुत कवितामा प्रतीकको प्रयोग पनि सशक्त रहेको छ भन्न सकिन्छ । त्यस्तै गरी प्रस्तुत कवितामा उपमा तुल्ययोगिता अलङ्कारको प्रयोग पनि देख्न सकिन्छ तसर्थ बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले उपर्युक्त कविता सङ्ग्रह सबल रहेको छ ।

भाव अभिव्यक्तिको माध्यम भाषा हो । साहित्यका अन्य विधाका तुलनामा कविताको भाषा अलि पृथक छ । गद्य कवितामा सामान्य वा सोझो अभिव्यक्ति र व्याकरण सम्मत विचलनयुक्त भाषिक प्रयोग पाइन्छ । हरिहर शास्त्रीको डाँडामा परेको पाइलो गद्य कविता सङ्ग्रह हो । गद्यात्मक भएर पनि रोचकीय हुनु उनका कविताको सबल पक्ष हो । सामान्य भाषाशैलीको प्रयोग गरेर लेखिएका उनका प्रायः कविताहरू अभिधात्मक रहेका छन् । सामान्य भाषा सरल शैलीमा कविताको रचना गरेको भए पनि भावगत ओजता भने भेट्न सकिन्छ । खँदिला र ओजपूर्ण शब्दको प्रयोगले सरल भाषा र विशिष्ट शैलीको परिचय दिएका छन् ।

३.३ ठोक्किएका रित्ता हातहरू कविता सङ्ग्रहको अध्ययन

३.३.१ संरचना

ठोक्किएका रित्ता हातहरू (२०३६) कविता सङ्ग्रह हरिहर शास्त्रीद्वारा लिखित समसामयिक परिवेशमा आधारित भएर रचिएका छन् । त्यस्तै लोकोपकार र नैतिक सन्देश प्रदान गर्ने खालका विषयवस्तुको प्रयोग गरिएको छ । पद्य र गद्य दुवै शैलीमा लेखिएको यस कविता सङ्ग्रहमा लामा छोटा गरेर ४५ वटा कविता रहेका छन् । ५६ पृष्ठको आयाममा विस्तारित यस कविता सङ्ग्रहमा २३ वटा कविता गद्यात्मक शैलीमा रचिएका छन् भने २२ वटा कविता पद्यात्मक शैलीमा रचिएका छन् । उनका गद्यात्मक शैलीमा रचित कविताहरू लट्ठीले लहरमा हिर्काउँदा, सपना छातीमै उघ्रन्छ, आजका मान्छे, कस्तो हिम्मत कस्तो आँट, म भित्रको मान्छे, मेरो जीवन एक प्रारम्भ, गर्भाधान, शिकार, विस्थापित ढुङ्गाहरू, खरानीको आगो, बूढो स्थिति, त्यसै कक्रिदिन्छन्, ठोक्किएका रित्ता हातहरू, कुहिरोका चिसा मूढाहरू, साँझमा घुम्न जाँदा, तिमी गीत वन म लहर बन्छु, आमा नेपाल, नानीका पाइलाहरू, धमिला स्मृतिको ध्वनि र स्पन्दन, नसङ्गालेका स्मृतिहरू, उघ्रिरहेछन् खापाहरू, म यस्तै कथा र गुराँस छ रहेका छन् भने पद्यात्मक कविताहरू प्रणयिनी, नववर्ष, तारा, मृत कविमा पोखिएका आँशुहरू, सत्स्वर्ग, मेरो जुनि, सुन्दर विपना, स्वदेशको माया, उठ, पुकार, संसार हो प्यारको, स्वातन्त्र, पढै रहुन् वीजहरू धरामा, यौटा रङ्गीन विहान, म नेपाल बनाउँछु, सिर्जना मेटिदैन साहित्य, म आदेश नारी, माया, तिमी, विहानी र मोतीप्रति रहेका छन् । यी कविताहरू विभिन्न पत्र पत्रिकामा छरिएर रहेका थिए । तिनीहरूलाई वि.सं. २०३२ मा सङ्ग्रहित रूप दिइयो ।

३.३.२ विषयवस्तु

कवितामा विषयवस्तु कविताको अनुभूति सँगै आएको हुन्छ । कविको त्यो अनुभूति कवितामा कुनै न कुनै विचार वा विषयसँग सम्बद्ध भएर आएको हुन्छ । कुनै न कुनै विषयमा कविले विचारलाई अनुभूति तुल्याएर कविताको रचना गरेको हुन्छ । हरिहर शास्त्रीले आफ्ना कवितामा आफुले खप्नु परेका विषम परिस्थिति, निर्दयी परिवेश र जटिल आधुनिकता सरल, सरस र हृदयस्पर्शी भाषामा प्रकट गरिएको छ । शास्त्रीका यस सङ्ग्रहका

कविताहरूमा देशको विकासका निम्ति सबै जनता एक भएर उठ्नु पर्ने भाव व्यक्त गरेका छन् ।

खुलिकन जनता हे जिन्दगीका आंकुरामा
सरसर अघि नडराई प्राण हाली शिलामा (पृ.४२)

त्यस्तै आजका मान्छेहरू प्रतिको व्यङ्ग्य भाव प्रस्तुत गरेर पनि उनले कविताको रचना गरेका छन् :

के खोज्छन् वत्ती वालेर

वन्द कोठामा वसी
किन वेचुन् आफुलाई ... (पृ.४)
पृथ्वी यी तिम्रा सन्तान सालिक सिवाय केही होइनन्
यी सम्पूर्ण र स्थुल कहिल्यै हुँदैनन् ... (पृ.९)

देश र जनताको रक्षा र हक हितका लागि मान्छेमा हिम्मत र आँट हुनुपर्दछ भन्दै देश भक्ति भावनाको खाँचो रहेको प्रसङ्गलाई पनि कविताको विषयवस्तु बनाइएको छ। मान्छेले सच्चा ईश्वर चिन्नु पर्ने ईश्वर ढुङ्गामा नभएर मन मनमा हुनुपर्ने भाव व्यक्त गरिएको छ ।

किन हौ त्यसको गिज्याउने आकृतिमा आसक्त
जो देवता नै होइन त
त्यसको पुजा किन ?
आफू विस्थापित ढुङ्गा भएर ... (पृ.१४)

त्यस्तै उनका कतिपय कविताहरूमा दिन रातमा हराउने र ढुङ्गामै भएर कक्रिदिने, माटोको गर्भमै लोलाउँदै आफूभित्रको क्राइस्टलाई जन्माउन नसकेर रून्ने गरेको भाव पनि व्यक्त भएको पाइन्छ ।

दिन रातमा हराउँछ
उल्टो ढुङ्गा भएर कक्रिदिन्छन्
यहाँका मान्छेहरू
त्यसै त्यसै रून्छन्

लोलाउँदै माटोको गर्भमा
आफूभित्रको क्राइस्ट जन्माउन नसकेर ... (पृ.१८)

प्रदुषणले बिग्रिँदै गएको सहरी वातावरण र त्यसले जनमानसमा पारेको प्रभावलाई उनले आफ्नो कविताको विषयवस्तु बनाएका छन् ।

मोटरको हरन छ्यालको आवाज
वढी रहेको खल्बल ...
मुर्दा राखेर खल्बली गरेको दृश्य
नगरपालिकाले मारेको कुकुरको गन्ध ... (पृ.२२)

मान्छेको वास्तविक जीवन कथावस्तु, कथोपकथन, चरित्रचित्रण, भाषाशैली केही नमिलेको कथा जस्तो भएको भाव पनि उनका कवितामा पाउन सकिन्छ ।

म यस्तै कथा
कथावस्तु कथोपकथन
चरित्र चित्रण
भाषाशैली केही नभएको कथा ... (पृ.३१)

प्रकृतिको सुन्दरता र रमणीयताको वर्णन गरेर पनि उनले कविताको रचना गरेका छन् ।

आएको नव वर्षको सँगसँगै वैशाखले डाक्तछ
हाली नुतन पालुवा कुसुमका सौन्दर्य देखाउँछ
विर्सी हेर समस्त पीर मनको आभा नयाँ छर्नुछ (पृ.३४)
पृथ्वीलाई विकल दिलले हेर्छु हावा चलाई
सक्छन् तारा किरण झरिला छर्न वत्ती भएर (पृ.३५)

प्रकृतिको रीतको वर्णन गर्दै मृत्युप्रति करूण भएर कालप्रतिको गुनासो पनि उनका कवितामा भेट्न सकिन्छ -

कस्तो रति छ कालले लहडमा मार्दिन्छ मान्छे यहाँ
थाहै हुन्न मिनेटमै गगनमा आत्मा उडेको यहाँ
तिम्रो हे कवि आजको निधनमा नेपाल निशब्द छ (पृ.३५)

३.३.३ भाषाशैली

कवि हरिहर शास्त्रीले सरल र सहज शैलीमा कविताको रचना गरेका छन् । उनका कवितामा विविध बिम्ब तथा प्रतीकको प्रयोगले कवितालाई रोचक र उत्कृष्ट बनाएको छ । उनका कविताहरूमा दृश्यबिम्ब, श्रव्य बिम्ब, स्पर्श बिम्ब र स्वाद्य बिम्ब जस्ता विविध बिम्बको प्रयोग देख्न पाइन्छ । यिनीहरूका नमुना यस प्रकार छन् :-

सधैं रून्छ म भित्रको एउटा मान्छे
यो अन्धकार रातमा
हेर्छु उसको व्यथा
विस्मित भएर
सबै मौन छन् ... (पृ.६)
खाल्टा खुल्टीमा पानी जमे झैं
मेरो सपना देखेर
उ म कहाँ वास वस्न आइरहेछ ... (पृ.२७)

धमिलिन्छु डराउछु बारम्बार
सुन्छु सवैको एउटै किसिमको ध्वनि
वढ्छ भन्दा रोकिन्छ
मेव मालामा हराउँछु ... (पृ.८)
हेरी धमिला स्मृतिहरूलाई
सुन्छु तिनीहरूको ध्वनि
सुन्छु स्पन्दन
वर्ष वर्ष भग्नावेश र शिलालेखमा ... (पृ.२७)
अव पनि पशु को आफुलाई नचिन्ने
ध्वनि छ सुन कसैको डाक्छ झण्डा उठाई
तिमिरहरू हटाई गर्छु भन्दै मलाई ... (पृ.४२)
न त क्यानभासमा
स्केचहरू उतार्न सक्छु
केवल म मा
चिसो स्पर्श छ

रेलिङले टुडिखेलमा
पौडन गएको मान्छे आफैँ नदीको भ्याउ हुन्छु
आउँछन् वगेर सिउँडीका
स्वाद उस्तै छ काँडाको ... (पृ.१)

यस्ता विविध बिम्बको प्रयोगले शास्त्रीका कविताहरू गहन भाव वहन गर्ने कविताका कोटीमा पर्दछन् । उनका कविताहरूमा प्रतीकको पनि प्रयोग पाइन्छ । उनका कवितामा आजका मान्छेलाई अन्धकारमा गुज्रिएको रातको प्रतीकका रूपमा उभ्याएका छन् :

फगत अन्धकारमा वसेका
वेहोस यी मान्छे ... (पृ.३)

मानिसको भाग्योदयलाई घामका प्रतीकका रूपमा लिएका हुन् । त्यस्तै वर्तमान मान्छेको स्थितिलाई कुहिरोका चिसा मुढाहरूको प्रतीकका रूपमा उभ्याएका छन् :

हिउँ झै जम्दैनन्
रातको कुहिरोमा रोएका
यी चिसा मुढालाई
सल्काइन भने ... (पृ.२१) आदि

जस्ता प्रतीकको प्रयोगले पनि कवितालाई रहस्यमय र कौतुहलता जगाई पाठकका कविता प्रतिको जागरूकता थपेको देखिन्छ ।

शास्त्रीका कवितामा उपमा अलङ्कार र अतिशयोक्ति जस्ता अलाङ्कारको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

यी चिसा मुढालाई
सल्काइन भने
सकिएन यिनीहरू
बाँझो खेत र रित्तो आकाश झै
कुल्चिएर बाँच्न पनि सक्दैनन् (पृ.२१)
विश्लेषण स्वयम् बन्दै अश्रय रत्न कोषका
बल्छन् दीपसरी रङ्ग युगौं युगौं विहानका ... (पृ.४८)

विटुलिएका आस्थाका अनुहार हेरी
अहिले मेरो उपलब्धीको लघुता यस्तै छ
सकिदैछु धारा नवगेर
तर खोजिरहेछु
खरानमिा आगो
कुहिरोमा विष्फोटन ... (पृ.१५)
राष्ट्रको गीत गाएर शिलामा प्राण हाल्दछु
दिई स्पन्दन माटोमा देशलाई उचाल्दछु ... (पृ.५५)
हावाले झै हिमशिखरको गर्दछौ शीत माथ
नाच्छौ मोती ! उद्धितलका धुकधुकीमा वसेर
हास्छौ मोती ! गगन तलको मेघ माथि उठेर ... (पृ.५५)

यसरी बिम्ब प्रतीक तथा अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले पनि उनका कविता सशक्त मानिन्छन् ।

साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएर कविका रूपमा प्रसिद्ध बन्न पुगेका शास्त्रीले महाकाव्य, खण्डकाव्य र कविताहरूको रचना उल्लेख्य रूपमा गरेको देखिन्छ । गद्य तथा पद्य दुवै थरीका कविताको रचना गरेको देखिन्छ । यस कविता सङ्ग्रहमा गद्य र पद्य दुवैको प्रयोग गरेर कविताको रचना गरेका छन् । सरल सहज भाषा र आलङ्कारिक शैलीको प्रयोग गरी रचिएका शास्त्रीका कविता जस्तो मोडमा पनि रस जागृत हुने र पढौं पढौं लाग्ने खालका रहेका छन् । गद्यात्मक भाषाको प्रयोग गरेर लेखिए पनि रोचकीय हुनु सरलता, सुवोधता हुनु उनको प्राप्ति हो । सामाजिक, नैतिक सन्देश प्रदान कविताहरूको रचना अभिधात्मक हुनु र यदाकदा प्रतीकात्मक भए तापनि सहज पारामा परम्परित प्रतीकको प्रयोग भएका कारण कवितामा खासै क्लिष्टता भेटिदैन । यसर्थ पनि शास्त्रीका कविताको भाषाशैली एकदमै सरल, सहज र सुवोध्य खालको रहेको छ ।

३.४ म मरिसकेको हुँला

३.४.१ संरचना

म मरिसकेको हुँला (२०३३) कविता सङ्ग्रह हरिहर शास्त्रीको आफू र आफू बाँचेको समसामयिक परिवेशका बिचको द्वन्द्वमा आधारित भएर रचिएको कवितात्मक कान्छो पुस्तकाकार कृति हो । सामाजिक र लोकोपकारमा आधारित भएर कविताको रचना गर्ने शास्त्रीको प्रस्तुत कविता सङ्ग्रह गद्य शैलीमा लेखिएको कविता सङ्ग्रह हो । लामा छोटा गरेर ३२ वटा कविता र १ वटा समस्यापूर्ति लेख गरी ३३ वटा कविता रहेका छन् । ३३ वटा कविताको सङ्ग्रहमा सङ्कलित प्रस्तुत सङ्ग्रह ५६ पृष्ठको आयाममा विस्तारित रहेको छ । प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहका सम्बन्धमा नायक शीर्षकमा वासुदेव त्रिपाठीको ३ पृष्ठको लेख पनि समावेश गरिएको छ । उनको यस कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरू आकाङ्क्षा र सपना, एउटै स्वर एउटै भाका, त्यसै हटाए भोलिको निर्माण, म मरिसकेको हुँला, यी उभिएका सालिक, हामी पराजित मानिसहरू, गाईजात्राका भुकुण्डो, झ्याली पिट्छु, उठ हे ज्वालामुखी, हारेको युद्ध, युद्धको मादल, खाली पन्ना म, हामी नउम्रने माटो, चोरिएको घाम, मेरा हात, जालमा झुण्डिएका कीरा, चिन्दैन कोही कसैलाई, कुहिरोमा कावा खाएका आँखाहरू, मसी थोपरिएको मानचित्र, रातले चपाइएका अनुहार, म त एक सिपाही, हामी यस्ता मान्छे, मेटिएका रेखा, क्यामेराको लेन्स, यही अक्षांशमा हुन्छु, म आफैँ उठेको छु, श्रम र सीप शान्तिक्षेत्र नेपाल, तिमीलाई उठाई दिन्छु, त्यो तिमी नै हौ, फुल्ने फल्ने रहर र समस्यापूर्ति जस्ता कविताहरू रहको छन् । विभिन्न पत्रपत्रिकामा छरिएर रहेका कवितालाई समेटेर सङ्ग्रहका रूपमा सङ्ग्रहित (२०३३) प्रस्तुत कविताहरूको रचना समयको भने उल्लेख पाइदैन । प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको शीर्षक यसै सङ्ग्रहमा सङ्कलित पाँचौं क्रममा रहेको कविताका नामबाट गरिएको छ ।

३.४.२ विषयवस्तु

सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित भएर कविताको रचना गर्ने कवि हरिहर शास्त्रीका कवितामा लोकोपकारी र नैतिक सन्देश जस्ता भाव मुखरित भएको पाइन्छ । उनका यस सङ्ग्रहका कवितामा कवि शास्त्री र उनी बाँचेको समसामयिक परिवेशका बिचको द्वन्द्व र प्रतिद्वन्द्व नै मूल कथ्यका रूपमा प्रकट भएको छ । आज जे जस्तो जीवन बाँचिदैछ त्यस

सँगको मूक आक्रोश साथै आत्म पराजित विष्फोटका भावहरू यी कविता मार्फत व्यक्त गरिएको छ । यहाँ समाजसितको असन्तोष अभिव्यक्त गरिएको छ तर त्यसभन्दा तिव्र रूपमा सुकिलो हँसिलो भविष्यको सपनामा बीउ छर्ने चेष्टा छ ।

यहाँ मानिस भएर पनि मिल्कनुपर्ने
तुवालोमा झुन्डिएको मेरो इतिहास
रून्छु कराउँछु
चित्त पनि बुझाउँछु
सम्झन्छु माटोसँग मुटु साटेको ... (पृ.८)
खिइदै गएका यिनीहरू
कसरी ईश्वरको इशारामा नाचुन्
कसरी अन्धकार रुचाउँछन्
तुवाँलोमै विहानलाई लुकाउँछन्
गुराँसका कलेटीको भेटने चाहना नभइ
उदेक लाग्छ यिनीहरूलाई देख्दा
यो समयलाई पाइलाले कुल्चन मन लाग्छ (पृ.१२)

अझ त्यसभन्दा पनि बढी प्रबल रूपमा आत्म पराजयका चिसा सुस्केराहरू पनि भेट्न सकिन्छ ।

हामी पराजित मानिसहरू
सडकमा अटाउन नसकेर
गड्यौला झै गुजुल्टिएका ... (पृ.१४)
पलास फुलने धर्तीका गालामा
लाली गुराँस फुलाऔं
अनि एउटा लामो रेखा कोरी
भोलि आउनेहरूका निम्ति
गाएका सपना उर्वर हुने
एउटा विश्वास छाडौं सृष्टिको निम्ति (पृ.५०)
यो सस्तो मसी थोपरिएको मानचित्र
रगतको सट्टा मसी लागेको

जता हेऱ्यो माकुराको जाल
निरूद्देश्य स्वतन्त्रता
मृत्युले वजार भाउ बुझ्केको शरीर (पृ.४०)

कविको स्वर परिवेशका बिचको क्रिया प्रतिक्रियाकै घात प्रतिघातका भाव भूमिका प्रायः यो कविता सङ्ग्रह आस्वादित भएको छ ।

यहाँ मृत्युले पनि
मलाइ देखेर
दाह्रा किटिरहेछ
मेरो प्रेम देखेर
उषा पनि मुन्टो बटार्छे (पृ.१८)
गुराँसकाकलेटीको भेट्ने चाहना नभई
उदेक लाग्छ यिनीहरूलाइ देख्दा
यो समयलाई पाइतालाले
कुल्चन मन लाग्छ ... (पृ.१२)

३.४.३ भाषाशैली

हरिहर शास्त्री समसामयिक नेपाली परिवेशलाई आधार बनाएर कविता लेख्न खप्पिस देखिन्छन् । सामान्य विषयवस्तु सरल भाषा र आलङ्कारिक शैलीको प्रयोग गर्ने शास्त्रीका कविता सरल भएर पनि गहन भाव वहन गर्ने खालका छन् । खासै बिम्ब र प्रतीक प्रयोग नगर्ने कवि शास्त्री यो कविता सङ्ग्रहमा त झन अत्यन्त न्यून विन्दुमा झरेको भेटिन्छ । विविध विषयवस्तुको उठान गरी त्यसलाई सरल र समसामायिक परिस्थितिसँग मिलाउने कला शास्त्रीको राम्रो रहेको पाइन्छ । अन्य कविका तुलनामा कम मात्रामा बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग गर्ने कवि यस कवितामा खासै प्रयोगकर्ता पाइदैनन् तर बिम्बको प्रयोग नै नगरेका भने होइनन् । प्रस्तुत सङ्ग्रहमा प्रयोग भएका बिम्बका केही नमुना यसप्रकार छन् :

यसरी मेरा हाँसोहरू आँशुमा उम्लिन्छन्
उदास आँखामा खण्डहरहरू उमारी
विहानीलाई थिचिरहेछु
बच्चाहरूको मुस्कानमा
रूवावासी झ्याङ्गिएको हेरिहेछु

कसरी भित्र च्यातिन्छन् किताबहरू ... (पृ.२७)
यहाँ रून्ने कोही छ भने हुचील
कोही गाउँछ भने लाटोकोसेरो
हेर्छु चारैतिर
हावाले वुटो सम्म हल्लिन्छ ... (पृ.३२)

म मरिसकेको हुँला कविता सङ्ग्रहका कवितामा प्रतीक प्रयोग पनि भेट्न सकिन्छ । मान्छेको जीवनलाई अँध्यारो सडकको प्रतीकका रूपमा लिन सकिन्छ । कविले मान्छेको जीवन वा गन्तव्य अँध्यारो सडक जस्तो भएको छ भन्ने सन्दर्भमा यसको उल्लेख गरेका छन् । आफुले बनाएका हतियार आफ्नै टाउकोमा प्रयोग हुनुले आधुनिकताले मान्छेलाई कति पाशविक बनाएको छ भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ । उभिएका शहिदले देशका निम्ति मृत्युवरण गरेका शहिदलाई गिज्याएको भन्ने अर्थमा प्रयोग गरिएको छ । खाली पन्ना मान्छेको अन्यौल भविष्यको प्रतीकका रूपमा आएको छ । तसर्थ बिम्ब तथा प्रतीक प्रयोगले शास्त्रीको 'म मरिसकेको हुँला' सशक्त र सबल बन्न पुगेको छ ।

प्रस्तुत काव्यको भाषा सरल र सहज छ । झर्रा तथा तत्सम शब्दको समन्वयबाट भाषिक स्वरूपको निर्माण भएको पाइन्छ । काव्य भाषिक दृष्टिले सफल देखिन्छ ।

गद्य शैलीमा लेखिएको प्रस्तुत कविता सङ्ग्रह भित्रका कविताहरूमा अनुच्छेद विभाजन गरिएको छैन । सबै कविताहरू एकै अनुच्छेदका संरचित छन् भने अन्त्यका दुई कवितामा पद्यात्मक शैलीमा रचिएका छन् । ती कविताहरूमा

काव्यमा लयात्मकता थपेको छ । बाँकी गद्यात्मक कविताहरू पनि गद्य शैलीमा रचना गरिएको भए तापनि सरल भाषा विशिष्ट शैली भावगत संवेद्यताले सशक्त रहेका छन् । सामान्य विषयवस्तु सरल भाषाले कविता जनप्रिय बन्न पुगेका हुन् । बिम्ब तथा प्रतीकको प्रयोग गरे तापनि सामान्य जनमानसमा प्रचलित बिम्ब प्रतीकको प्रयोगले कविताको भाषिक सामर्थ्यमा वाधा पुर्‍याएको पाइदैन ।

निष्कर्ष

हरिहर शास्त्रीको काव्य यात्रा वि.सं.२००४-२०३४ का बिचमा जम्मा ३० वर्षको अवधिभित्र भएको पाइन्छ । नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका शास्त्री

मूलतः कवि व्यक्तित्वका रूपमा प्रसिद्ध छन् । वि.सं.२००४ सालमा 'नेपाल पुकार' कविताबाट काव्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेका शास्त्रीले वि.सं.२०३४ सम्म आई पुग्दा नेपाली साहित्यलाई धेरै काव्य कृतिहरू दिन सफल देखिन्छन् । जम्मा पाँचवटा कविता सङ्ग्रह रचना गरेका शास्त्रीका सबै जसो काव्यकृति प्रकृति प्रेम र देशभक्तिसँग बढी सम्बन्धित रहेका पाइन्छन् । शास्त्रीका ५ वटा कविता सङ्ग्रह २०२२-२०३३ सम्म जम्मा ११ वर्षको समयावधिभित्र प्रकाशित रहेका छन् ।

हरिहर शास्त्रीको काव्य साधनाअन्तर्गत कविता सङ्ग्रहहरू पनि रहेका छन् । शास्त्रीले रचना गरेका कविता सङ्ग्रहहरू जम्मा ५ वटा रहेका छन् । वि.सं.२०२२-वि.सं.२०३३ सम्ममा प्रकाशित भएका शास्त्रीको कविता सङ्ग्रहमा 'फेरि जन्मू यही नेपालमा', 'मनको छाल', 'डाँडामा परेका पाइलाहरू', 'ठोक्किएकारित्ता हातहरू' र 'म मरिसकेको हुँला' आदि रहेका छन् ।

हरिहर शास्त्री नेपालीका विषय शिक्षक हुनुका साथै संस्कृतका विद्वान भएकाले उनका कवितामा गीता दर्शनको प्रभाव पनि केही मात्रामा परेका पाइन्छ । न्यून आख्यान, सामाजिक, विषयवस्तु, नीति समाचार, देशभक्ति जस्ता कुराहरू शास्त्रीका कवितामा भेटिन्छन् । शास्त्रीका कवितामा खँदिला र ओजपूर्ण शब्दको प्रयोगले सरल भाषा र विशिष्ट शैलीको परिचय दिएका छन् । गद्य कवितामा शास्त्रीले सामान्य वा सोझो अभिव्यक्ति र व्याकरण सम्मत विचलनयुक्त भाषिक प्रयोग गरेका छन् । शास्त्रीले आफ्ना कवितामा आफुले खप्नु परेका विषम परिस्थिति, निर्दयी परिवेश र जटिल आधुनिकताका बारेमा व्याख्या गरेको पाइन्छ । झर्रा नेपाली शब्दको प्रयोग र केही मात्रामा बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग शास्त्रीका कवितामा भेट्न सकिन्छ ।

परिच्छेद : चार

हरिहर शास्त्रीको खण्डकाव्यकारिता र उनका खण्डकाव्यको विश्लेषण

कुनै पनि कविका समष्टि कविता सिर्जनाकै एक अंशका रूपमा खण्डकाव्य साधना पनि रहेको हुन्छ । यसै सन्दर्भअनुरूप हरिहर शास्त्रीको खण्डकाव्यकारिता पनि उनकै कवित्वको एक प्रमुख अङ्गका रूपमा रहेको पाइन्छ । उनले आफ्नो कवितत्त्वको अन्तर्विकासका क्रममा खास-खास काल खडमा नै खण्डकाव्य रच्ने सिर्जनात्मक कार्यकलाप गरेको भेटिन्छ । शास्त्रीले वि.सं.२००४-२०२५ सालका बिचमा २१ वर्षको समयावधिभित्र कलम चलाईरहँदा त्यही अभ्यासका फलस्वरूप वि.सं.२०२५ सालमा उनको पहिलो खण्डकाव्य 'अनभिज्ञता' प्रकाशित भयो । यस खण्डकाव्यबाट शास्त्रीले आफुलाई अझै बढी खण्डकाव्यकारका रूपमा परिचित गराए । खण्डकाव्य रचनाका सिलसिलामा शास्त्री वि.सं.२०२५ सम्म आई पुग्दा उनीभित्रको कवित्व शक्ति निकै परिपक्व भएको पाइन्छ । वि.सं.२०२५ सालमा 'अनभिज्ञता' खण्डकाव्य, वि.सं.२०२६ मा 'शोभा-शशि' खण्डकाव्य, वि.सं.२०२८ मा 'देवी', 'सपनाको फुल' र 'सिक्री' खण्डकाव्य, वि.सं.२०२९ सालमा 'समय' खण्डकाव्य र वि.सं.२०३५ सालमा 'सगरमाथा' खण्डकाव्यको रचना लगातार गरेबाट नै शास्त्रीभित्रको सिर्जना शक्ति पूर्ण रूपमा विकसित हुदैं आएको कुरा प्रस्ट हुन्छ । एकै वर्षमा ३ वटा खण्डकाव्य रचिनुले पनि शास्त्रीको मिहिनेतको सङ्केत दिन्छ । जम्मा १० वर्षको समयावधिमा ७ वटा खण्डकाव्य रचेका शास्त्री साहित्यको लगावमा प्रतिबद्ध रहेको कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

पूर्व काव्य परम्परालाई ख्याल नगरी आफ्नै मनोमानीमा काव्य लेख्न मन पराउने शास्त्रीले कुनै पनि काव्यमा राजा महाराजा, इतिहास प्रसिद्ध व्यक्ति, वीर प्रतापी क्षत्रिय र धीर चरित्रको मुख्य पात्रको चयन नगरी सामान्य खालका पात्रको प्रयोग गरेको पाइन्छ । शास्त्री प्रयोगवादी कवि भएका हुनाले उनका काव्यमा नौलो प्रयोग पाइन्छ । शास्त्रीले रचना गरेका ७ वटा खण्डकाव्य मध्ये चारवटा पद्य र ३ वटा गद्य खण्डकाव्य रहेका छन् । समकालीन खण्डकाव्यहरूका तुलनामा शास्त्रीका खण्डकाव्य न्यून आख्यान भएका छन् । सामाजिक विषयवस्तुलाई यी खण्डकाव्यले आधार बनाएका छन् । शास्त्रीका खण्डकाव्यमा संवेद्य चरित्रहरूको निर्माण गरिएको छ । आख्यान र चरित्रका दृष्टिले उनका खण्डकाव्य नवीन रूपमा देखा पर्छन ।

शास्त्रीले पद्यात्मक खण्डकाव्यमा लेखनाथ, भिमनिधि र देवकोटाको अनुकरण गर्न खोजेका छन् भने गद्यात्मक खण्डकाव्यामा रिमाल, भूपी र मोहन कोइरालाको अनुकरण गर्न खोजेका छन् । भावको अभिव्यक्तिमा सङ्गति र श्रृङ्खलाबद्धतामा अभाव रहनुका साथ साथै झिनो आख्यानका कारणले गर्दा उनका खण्डकाव्यले स्तरीयता प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । गीता दर्शनको प्रभाव उनका सबैजसो खण्डकाव्यमा भेटिन्छ । शास्त्री कतै-कतै स्वच्छन्दतावादी खण्डकाव्यका रूपमा देखा पर्छन् भने कतै परिष्कारवादी । अर्थवोधका दृष्टिले उनका खण्डकाव्य सरल रहेका छन् । शास्त्रीका खण्डकाव्य गुणका हिसाबले भन्दा पनि सङ्ख्याका हिसाबले हेर्दा सराहनीय छन् ।

४.१ हरिहर शास्त्रीका खण्डकाव्यकारिता

हरिहर शास्त्री संस्कृतिका विद्वान हुनुका साथै नेपालीका विषय शिक्षक भएकाले नेपाली साहित्यलाई द्विपक्षीय हिसावबाट उभो उठाउने स्रष्टा हुन् । शास्त्रीभित्रको नैतिकता र इमान्दारिताले गर्दा उनलाई ठुला-ठुला साहित्यकारको सङ्गत र प्रेरणा मिल्यो । वरिष्ठ साधकहरूको उठबसले गर्दा शास्त्रीभित्रको कवित्व शक्ति खारिन थप सहयोग पुग्यो । 'नेपाल पुकार' कविताबाट कविका रूपमा स्थापित शास्त्रीले क्लिष्ट र दुरुह शब्दको प्रयोग नगरी सबैले बुझ्ने खालका शब्दहरूको प्रयोग गरेर काव्य सिर्जना गरेको पाइन्छ । वि.सं.२००४-२०३४ सम्मको ३० वर्षको साहित्य साधना गरेका शास्त्रीका जम्मा ७ वटा खण्डकाव्यहरू उनको साहित्य यात्राको दोस्रो चरणअन्तर्गत विभाजन गरिएका छन् । शास्त्रीका ७ वटै खण्डकाव्यहरूका बारेमा यहाँ चर्चा गरिन्छ । ती खण्डकाव्यहरू यसप्रकार रहेका छन् :-

१. अनभिज्ञता (२०२५)
२. शोभा-शशि (२०२६)
३. देवी (२०२८)
४. सपनाको फुल (२०२८)
५. सिक्री (२०२८)
६. समय (२०२९)
७. सगरमाथा (२०३५)

यी खण्डकाव्यहरू शास्त्रीको समग्र साहित्य यात्राको उत्तरार्द्ध चरणमा लेखिएका हुनाले तुलनात्मक रूपमा परिष्कृत र परिमार्जित नै देखिन्छन् । उनका ७ वटै

खण्डकाव्यहरू सानो आकारमा निर्माण गरिएको छ । समग्रमा उनका ७ वटै खण्डकाव्यका प्रवृत्तिहरू निम्नअनुसार रहेका छन् :-

१. प्रकृति चित्रण

हरिहर शास्त्री प्रकृतिप्रेमी भएकाले उनका काव्यभित्र कहीँ न कहीँ प्रकृतिप्रतिको हार्दिकतालाई पोखिएको छ । सहरी परिवेशमा जन्मिएर पनि ग्रामीण जीवनप्रतिको मोह काव्यमा समावेश गरिएको छ । ग्रामीण प्राकृतिक परिवेशलाई यथार्थ जीवन भोगाईका रूपमा प्रस्तुत गर्न शास्त्री खप्पिस देखिन्छन् । उनका काव्यमा प्रकृतिको सुन्दर र कलात्मक वर्णन गरिएको छ । काव्यभित्रका नायक नायिकाको प्रेम प्रसङ्गलाई उचाईमा पुऱ्याउन उनले प्रकृतिको सहायता लिएका छन् । प्रकृतिका मनोरम छटाहरूको वर्णन गरेर प्रेमी प्रेमिकाको प्रगाढ प्रेमलाई पाठक सामु मीठो ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । मानवीय गुण र अवगुणलाई औंल्याउन पनि शास्त्रीले प्रकृतिको सहायता लिएका छन् । उनी प्रकृतिभित्र दिव्य ईश्वरीय तत्त्व रहेको कुरा उल्लेख गर्छन् ।

हरिहर शास्त्रीले रचना गरेका ७ वटा खण्डकाव्यहरू मध्ये 'शोभा-शशि' खण्डकाव्यभित्र केही मात्रामा प्रकृति वर्णन पाइन्छ भने अरुमा पनि अलि-अलि गरिएको छ । शोभा र शशिको आसाममा भएको भेटमा उनीहरूको प्रणयलाई प्रकृतिका माध्यमबाट वर्णन गरिएको छ । शास्त्रीका ७ वटा खण्डकाव्यहरू मध्ये सबैभन्दा बढी प्रकृति चित्रण गरिएको काव्य 'सगरमाथा' नै रहेको पाइन्छ । यो उनको अन्तिम खण्डकाव्य पनि हो । खण्डकाव्यको शीर्षक नै 'सगरमाथा' रहेको हुँदा यसको सम्पूर्ण कथावस्तु नै प्रकृति सम्बद्ध रहेको छ । देशको शिर उच्च बनाउने प्राकृतिक धरोहरका रूपमा रहेको 'सगरमाथा' खण्डकाव्यको रूपमा अगाडि ल्याइएको छ ।

'सगरमाथा' खण्डकाव्यका प्रकृतिको सरल, शान्त र स्निग्ध वर्णन गरिएको छ । प्रकृतिमा मानव जीवनको अस्तित्त्व रहेको हुन्छ । अझ यस काव्यमा उषा र सगरमाथा दुवै जीवनका प्रतीकका रूपमा उभिएका छन् । यस काव्यमा मानवीय दीक्षाका लागि प्रकृतिको वस्तुगत वर्णन गरिएको छ । यस काव्य मार्फत शास्त्रीले प्रकृतिको विभिन्न रूपको वर्णन गर्न पुगको छन् ।

२. समाजवोध

हरिहर शास्त्री समाज सुधारका लागि अघि सर्ने सक्रिय व्यक्ति हुन् । उनका काव्यभित्र आफू बाँचेको समाज र राष्ट्रिय परिवेशको वर्णन गर्दै समाज सुधारको अपेक्षा राखिएको हुन्छ । उनी जुन युग र परिवेशमा बाँचे त्यही युग र परिवेशका मानवीय क्रियाकलापहरूलाई गहिराईदेखि अनुभव एवं चिन्तन गर्दै त्यसका सुधार हुनुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण उनका खण्डकाव्यमा पाइन्छ । मानिसले मूल तत्त्व चिन्न नसक्दा अन्जान र अनभिज्ञ छन् भन्दै वास्तविकता नबुझ्नु अन्जान बन्नु हो भन्दै शास्त्रीले 'अनभिज्ञता' खण्डकाव्यमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । 'शोभा-शशि' खण्डकाव्यमा पनि समाजभित्रका यथार्थ घटनाहरूलाई उतारेर समाजको बारेमा वोध गराएका छन् । उनको खण्डकाव्य 'देवी' मा पनि रूढिग्रस्त समाजको वोध गराइएको छ । 'सपनाको फुल' खण्डकाव्यमा पनि नेपाल आमाको एउटा सपूत सन्तानले आमालाई दिन खोजेको शान्तिको सङ्केत गर्दै त्यसलाई सपनाको फुलसँग तुलना गरिएको छ । 'सिक्री' खण्डकाव्यमा स्वतन्त्रता र समानता खोसिएका मान्छेलाई इङ्गित गर्दै समाजमा भएका अन्याय, अत्याचारमाथि विजय प्रापत गर्न क्रान्ति आवश्यक रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । 'समय' खण्डकाव्यमा अहिलेका मानिसले पैसालाई ईज्जत, मान र मर्यादाका रूपमा लिन थालेको विसङ्गत पक्षलाई प्रस्ट्याईएको छ । समाजमा यस्तो पनि हुन्छ भन्ने कुरा यस खण्डकाव्य मार्फत प्रस्ट पारिएको छ । सामाजिक दुरावस्था र अभद्रतामाथि 'सगरमाथा' खण्डकाव्यले व्यङ्ग्य गरेको छ । शास्त्रीले आफ्ना सम्पूर्ण काव्यहरूमा वास्तविक समाजमा हुने सम्पूर्ण क्रियाकलापलाई समावेश गरी समाजवोध गराएका छन् ।

३. युगचेतना र जीवनदर्शन

हरिहर शास्त्रीभित्र युग सापेक्ष कृतिहरू निर्माण गर्ने क्षमता रहेको पाइन्छ । उनका खण्डकाव्यभित्र युगीन आवश्यकता र समस्यालाई टड्कारो रूपमा औंल्याईएको पाइन्छ । अन्धपरम्परा, अमानवीयता र दुश्प्रवृत्तिहरूलाई निराकरण गर्नका लागि उनले यी ढाँचाका खण्डकाव्य लेखेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । समाजले पैसालाई मात्र इज्जत, मान र प्रतिष्ठाका रूपमा लिन थालेकाले वर्तमान समयको सामाजिक वास्तविकता र विडम्बनाप्रति व्यङ्ग्य गरिएका उनका खण्डकाव्यहरू युगानुकूल रूपमा रहेका छन् । 'अनभिज्ञता' खण्डकाव्यभित्र मानिसहरूको मन, प्रवृत्ति आदि अशुद्ध बन्दै गएको र मानिस स्वार्थी र शोषक भएर बाँच्न

थालेको तथ्यलाई स्पष्ट पारिएको छ । समाजका खराबीप्रतिको विरोध र दीनहीन एवं शोषित वर्गप्रति सहानुभूति व्यक्त गर्नु काव्यकारको विशेषता हो । समाजका त्रुटि, कमजोरी र समसामायिक परिस्थितिलाई यस काव्यमा महत्त्व दिइएको छ । यस काव्यमा शास्त्रीले मानिसलाई असल र नैतिक पक्षमा लाग्न प्रेरित गर्नुका साथै वास्तविकता बुझेर मानिसले आफुले आफुलाई चिन्न सक्नु पर्छ भन्ने मूल सन्देश प्रवाह गरेका छन् । 'शोभा-शशि' खण्डकाव्यमा पनि समाज सेवातर्फ अघि बढ्न प्रेरित गरिएको छ । समाजका निम्न वर्गीय मानिसहरूले पाएको पीडा र अपमानलाई यस खण्डकाव्यका पात्र मार्फत प्रस्ट्याइएको छ । 'देवी' खण्डकाव्यमा पनि नेपाली समाजको रूढिग्रस्त अन्ध परम्पराले दिनानुदिन समाजलाई सङ्कुचित बनाउँदै गएको कुरा प्रस्ट पारिएको छ । यस काव्य मार्फत शास्त्रीले समाजका सबै तहका मान्छेलाई उदार र महान बन्ने सन्देश दिएका छन् । सम्पूर्ण रूपमा अन्धविश्वासलाई फाल्नु पर्ने सन्देश यस काव्यले दिएको छ । 'सपनाको फुल' खण्डकाव्यमा मान्छे र पृथ्वीका माध्यमबाट स्वच्छ समाजको निर्माण गर्न मान्छेमा आत्मिक उन्नतिको जरूरत भएको कुरा शास्त्री व्यक्त गर्छन् । 'सिक्री' खण्डकाव्य मार्फत शास्त्रीले मान्छेका खोसिएका अधिकारहरू लिन क्रान्ति गर्नुपर्छ भन्ने जीवन दर्शनवादी दृष्टिकोण अघि सारेका छन् । 'समय' खण्डकाव्यमा पनि समयको महत्त्वलाई ध्यानमा राख्दै मान्छेको सभ्यता रूपमा नभएर गुणमा हुन्छ भन्ने सुधारवादी विचार अघि सारेका छन् । शास्त्रीको अन्तिम खण्डकाव्य 'सगरमाथा' मा उषा र सगरमाथाका माध्यमबाट मानिसलाई नैतिकवान हुने सन्देश दिइएको छ ।

४. नैतिक सन्देश

हरिहर शास्त्रीका प्रायः जसो काव्य कृतिमा नैतिकताको सन्देश दिइएको पाइन्छ । उनी अध्यात्मवादी काव्यकार हुनाले अधिकांश कृतिहरू गीता दर्शनबाट प्रभावित छन् । खण्डकाव्यका सन्दर्भमा भन्नुपर्दा पनि उनका सबै जसो खण्डकाव्य नैतिकताकै सन्देश दिन समर्थ रहेका छन् । शास्त्रीको पहिलो खण्डकाव्य 'अनभिज्ञता' मा मान्छेले आफुले आफुलाई चिन्नुपर्छ भनी नैतिकताकै सन्देश दिन खोजेको पाइन्छ । 'शोभा-शशि' खण्डकाव्यमा एउटी सबै थोकले ठगिएकी नारीको कारूणिक कथावस्तु निर्माण गरी समाजका विवकेहीन मान्छेको कटुतालाई देखाई समाजमा नैतिकता भएका मान्छेको अभाव रहेको र मान्छेले नैतिकतालाई ख्याल राखेर व्यवहार गर्न सिक्नु पर्ने सन्देश दिइएको छ । 'देवी' खण्डकाव्यमा

अन्धविश्वासबाट मानिसलाई पर्ने प्रत्यक्ष असरका बारेमा स्पष्ट पारिएको छ । अन्धविश्वासले गर्दा भोग्नु परेका दर्दनाक पीडा देखाएर समाजका मानिसलाई अन्धविश्वासबाट टाढा रहेर समाज सुधार गर्नुपर्ने सन्देश दिइएको छ । आमाप्रतिको भक्तिलाई पनि यस खण्डकाव्यमा देखाइएको छ । समाजमा रहेका शोषक वर्गलाई चेतना र देशका होनहार युवालाई देश सुधार्नपट्टि लाग्न 'सपनाको फुल' खण्डकाव्यले प्रेरित गरेको छ । सत्ता प्राप्तिका लागि मान्छेले जस्तो सुकै बाटोलाई औंल्याउने क्रान्तिवादी चेत 'सिक्री' खण्डकाव्यमा रहेको छ । 'समय' खण्डकाव्यमा विगतका खराबीलाई आधार बनाएर व्यवहार सुधार्नु पर्ने समय आएको भन्दै मान्छेलाई समयसँग चल्नु पर्ने सन्देश दिएका छन् । 'सगरमाथा' खण्डकाव्य मार्फत काव्यकारले प्रकृतिमा मानव जीवनको अस्तित्त्व रहने र यिनै जीवनका प्रतीक हुन् भन्ने सन्देश दिएका छन् । यसरी शास्त्रीले आफ्ना खण्डकाव्य मार्फत मानिसलाई नैतिकतामा लाग्न सन्देश दिएको पाइन्छ ।

५. आख्यानमा क्षीणता

हरिहर शास्त्रीले आफ्ना खण्डकाव्यहरू रचनाका सिलसिलामा आख्यानलाई त्यति धेरै प्राथमिकता दिएको पाइदैन । उनका ७ वटा खण्डकाव्यहरूभित्र आख्यानलाई न्यूनतम रूपमा मात्र घुसाएको पाइन्छ । खण्डकाव्यहरूमा आख्यानलाई सुरुदेखि अन्त्यसम्म निरन्तरता नदिई कहीँ-कहीँ छिटफुट रूपमा मात्र मिसाएको पाइन्छ । शास्त्रीले पहिलो खण्डकाव्य 'अनभिज्ञता' मा पनि आख्यानलाई महत्त्व दिएको भेटिदैन । यस खण्डकाव्यले आख्यानको कुनै निश्चित आधार लिएको छैन । शास्त्रीको दोस्रो खण्डकाव्य 'शोभा-शशि' भने आख्यान अलि भएको काव्य हो । यसभित्र एउटै कथावस्तु निरन्तर रूपमा अगाडि बढेको पाइन्छ । शास्त्रीको तेस्रो खण्डकाव्य 'देवी' मा पनि आख्यानको प्रयोग स्पष्ट र रेखीय रूपमा विकसित भएको भेटिदैन । यो एउटा लामो कविताको रूपमा रहेको छ । 'सपनाको फुल' खण्डकाव्यमा स्वतन्त्रता र समानता ल्याउनका लागि अग्रसर हुने मानिसलाई शासकले कैद गरी राष्ट्रको उन्नति चाहने व्यक्तिलाई दुःख, कष्ट र यातना दिएको, बाँच्ने नैसर्गिक अधिकारबाट वञ्चित गरिएको घटनालाई अघि सारिएको छ । त्यसरी शहिद बन्नेले आफ्नो शवलाई हेरेर आमाको सपना पूरा गर्ने अठोट गरिरहेको कथावस्तुलाई आख्यानको रूपमा लिइएको छ । शास्त्रीको 'सिक्री' खण्डकाव्यमा आख्यानको झिनो रूप भेटिन्छ । शासक शासित बिचको अन्तर्द्वन्द्वले हेर्दा 'समय' खण्डकाव्य आख्यानहीन रूपमा रहेको पाइन्छ । ग्रामीण जीवनप्रतिको

मोह र सहरीया जीवनप्रतिको वितृष्णा यस काव्यको मूल कथावस्तु हो । शास्त्रीको अन्तिम खण्डकाव्य 'सगरमाथा' मा सगरमाथाको अस्तित्त्व, पवित्रता र त्यसको महानताको बारेमा वर्णन गरिएको छ । शास्त्री केही मात्रामा मात्रै आख्यान प्रयोग गर्ने काव्यकार हुन् । यसरी उनका खण्डकाव्यमा आख्यानको प्रयोग क्षीण रूपमा भएको छ ।

हरिहर शास्त्रीको काव्य यात्राको दोस्रो चरणको उपलब्धिका रूपमा उनका ७ वटा खण्डकाव्यलाई पनि लिइन्छ । विभिन्न साहित्यिक सङ्घसंस्थाको स्थापना गरी समाज सेवामा अर्पित रहँदा त्यहाँ भेला हुने विभिन्न साहित्यकारहरूसँगको उठबसले गर्दा उनीभित्र पनि निरन्तर रूपले ७ वटा खण्डकाव्य रचना गर्ने इच्छाशक्ति पलाएको पाइन्छ । खण्डकाव्य निर्माणका सिलसिलामा शास्त्रीको सबैभन्दा पहिलो रचना गरिएको खण्डकाव्य 'अनभिज्ञता' लाई लिइन्छ । वि.सं. २०२५-२०३५ को अन्तरालमा शास्त्रीले जम्मा ७ वटा खण्डकाव्यहरूको रचना गरे । यी ७ वटै खण्डकाव्यहरूको विश्लेषण पालैपालो तल गरिएको छ ।

४.१.१ 'अनभिज्ञता' खण्डकाव्यको विश्लेषण

(क) कथावस्तु

हरिहर शास्त्रीको 'अनभिज्ञता' खण्डकाव्यमा कथावस्तुले कुनै निश्चित ठाउँ ओगटेको पाइदैन । कवि फलामे डल्लोलाई आधार बनाएर खण्डकाव्य लेखिएको कुरा गर्छन् । कथा तत्त्वले काव्यलाई विस्तृत र व्यवस्थित बनाउँछ, तर यस खण्डकाव्यले निश्चित आयाम र घटना भएको कथा तत्त्वलाई बहिष्कार गरेको छ । काव्यमा उषाको आगमनलाई ल्याईएको छ । संसारमा परमेश्वर, पथिक, शिक्षक वा समीर जे भए पनि त्यो प्राज्ञ हो र श्रेष्ठ निपत्ति हो भन्नुका साथै हामीले पूर्वीय काल र इतिहासलाई नियाल्न सक्नुपर्दछ भन्ने कुरालाई कवि व्यक्त गर्छन् । विज्ञानको आगमनको स्रोत पनि काव्यकारले पूर्वीय काललाई नै मानेका छन् । सृष्टि अनन्त छ र मान्छेको अस्तित्त्व माटोभन्दा भिन्न छैन भन्ने कुरा यस खण्डकाव्यको कथावस्तुका रूपमा रहेको छ । यस खण्डकाव्यमा शास्त्रीले कर्मअनुसारको फल अवश्य पाइन्छ र मान्छेले जस्तो काम गर्छ त्यस्तै फल पाउँछ भन्ने कुरा प्रस्ट पारेका छन् । मानिसले मूल तत्त्व चिन्न सकेको छैन, यसैले पनि मानिसहरू अन्जान र अनभिज्ञ छन् भन्दै वास्तविकता नबुझ्नु अन्जान बन्नु हो र अनभिज्ञताको खाल्डोमा जाकिनु हो भन्ने

कुरा शास्त्रीले यस काव्यमा उल्लेख गरेका छन् । यसको कथावस्तु त्यति प्रभावशाली छैन, जसले गर्दा पाठक माझ गहिरो प्रभाव छाड्न असमर्थ देखिन्छ ।

१०६ अनुच्छेदमा विस्तारित प्रस्तुत खण्डकाव्य खण्डकाव्यकार शास्त्रीले मानवलाई सच्चा मानव हुनका लागि त्याग गर्नुपर्ने, धम्की, रिसराग, लोभ मोह, त्याग्नु पर्ने जस्ता कुरालाई कथावस्तुका रूपमा लिएका छन् । सानो घटनाक्रमलाई विस्तारपूर्वक वर्णन गर्न सक्ने शैली शास्त्रीमा देखिन्छ । झिनो आख्यानमा आधारित भएर लेखिएको प्रस्तुत काव्यमा मानवलाई फलामको डल्लोका रूपमा व्याख्या गरिनु, जसरी फलामलाई गालेर हातहतियार र जीवनमा उपयोगी वस्तु बनाइनु, फलाममा खिया लागे झैं मान्छेको स्वार्थी विचारमा पनि खिया लाग्नु जस्ता घटनाक्रमलाई आरम्भ विन्दुका रूपमा लिन सकिन्छ । यहीबाट घटनाक्रमको सुरुवात भएको पाइन्छ । कामीले आरनमा लगेर त्यसलाई पगालेर झोल पारी त्यसबाट निश्चित आकार प्रदान गरेको हुन्छ । जसरी उषाले वर्षायाममा सारा फोहर पखाली जति सुन्दर बनाउँछिन् त्यसैगरी मानिसले पनि सुकर्म गरेर आफ्नो भविष्य सुन्दर बनाउनु पर्ने धारणा प्रस्तुत खण्डकाव्यमा उल्लेख गरिएको छ ।

प्लाष्टिकभित्र वायु थुन्न सकिने बिर्को लगाइकन आयु नष्ट गर्न सकिने, फलाममा खिया लागे सरी मानवका मनमा नकारात्मक व्यवहार पैदा हुने, वैरत्वको भावनाले जुन टेक्न खोज्ने र मान्छेहरू भड्काउँदै हिँड्ने, निर्धनलाई हेप्ने, स्वार्थन्धता देखाउने जस्ता प्रवृत्तिहरू छाड्नु पर्ने भावसम्मका घटना कथानक विकासमा विकास भागअन्तर्गत पर्दछन् । त्यसैगरी जसरी राम्रोसँग लिपेको आँगन सुन्दर देखिए झैं मानवले शत्रुत्व र शोषित भावना त्याग्नु पर्ने कुरादेखि काग जति नै सेतो रङ्ग दले पनि काग नै हुने मयुरको प्वाँख भिर्दैमा मयुर नहुने, हावामा जग खनेर घर खडा नहुने, मानिसको सुख धन सम्पत्ति सबै मृगतृष्णा भएको विचार प्रस्तुत गर्नु, घाम जति नै चर्को र व्यापक भए पनि धर्तीभित्र कहिल्यै नआउने जस्ता प्रसङ्गहरू यसका उत्कर्ष भागअन्तर्गत पर्दछन् जसलाई चरमोत्कर्ष भाग पनि भन्न सकिन्छ । यही भागबाट काव्य फल प्राप्तिको दिशातर्फ उन्मुख भएको भान हुन्छ । त्यसैग्री बिरालोलाई जति कुटे पनि त्यसले जालो नलाउने सबै आफ्नो-आफ्नो क्षेत्र र कार्यमा तल्लीन भए आफ्नो र देशको समेत विकास हुने जस्ता भावहरू यसका अपकर्ष भाग हुन् भने मान्छेले फलामको डल्लोबाट केही सिक्नु पर्ने, मानिस फलामको डल्लो झैं एउटा कच्चा पदार्थ हो जसले चाहेको खण्डमा राम्रो काम पनि गर्न सक्छ भन्ने भाव नै कथानक

विकासको अन्त्य भागअन्तर्गत पर्दछ । यसरी पञ्च सन्धीका आधारमा प्रस्तुत खण्डकाव्य सशक्त र सबल छ भन्न सकिन्छ ।

(ख) पात्रविधान

अनभिज्ञता खण्डकाव्यमा म, कामी, गधा, कुकुर, कछुवा, सूर्य, काग जस्ता पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । यी मध्ये 'म' प्रमुख तथा केन्द्रीय पात्र हो भने अन्य कामी, गधा, कुकुर, कछुवा, सूर्य, काग जस्ता पात्रहरू सूच्य पात्र मात्र हुन् । यिनीहरूको काव्यमा कुनै पनि भूमिका देखिँदैन । काव्यकारले कथानक विकासका क्रममा प्रसङ्गवश उभ्याएका छन् । यहाँ प्रमुख तथा केन्द्रीय पात्र 'म' को विश्लेषण गरिएको छ ।

'म' : 'म' पात्र प्रस्तुत काव्यको प्रमुख तथा केन्द्रीय चरित्र हो । प्रस्तुत काव्य म पात्रको धारणा तथा विचारको प्रस्तुति हो । सारा काव्य उनकै विचार प्रस्फुटनका माध्यमबाट अगाडि बढेका कारण उसलाई केन्द्रीय चरित्रका रूपमा लिन सकिन्छ । म पात्र प्रस्तुत काव्यमा सन्देशवाहक मानवलाई सुकर्मका लाग्न प्रेरित गर्ने सत् पात्रका रूपमा उपस्थित भएको छ । मानिसले परिश्रम गर्नुपर्दछ । विनापरिश्रम र मिहिनेतले मानिस सफल हुन सक्दैन भन्ने विचार भएको म पात्र वौद्धिक पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

त्यस्तै गरी कामी, गधा, कुकुर, कछुवा, सूर्य, काग, जस्ता पात्रहरू प्रस्तुत काव्यमा गौण तथा सूच्य पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन् । उनीहरूको प्रसङ्गवश रूपमा आउने बाहेक अन्य भूमिका देखिँदैन ।

(ग) परिवेश

कुनै पनि कथावस्तु र चरित्र परिवेशविना निर्माण हुन सक्दैन । जुनसुकै कृतिमा पनि कहीँ न कहीँ परिवेशलाई इङ्गित गरिएको हुन्छ । परिवेशविना कुनै पनि काव्यको कथावस्तुको संरचना बन्न सक्दैन । कथावस्तुसँगै चरित्र र त्यसका सँगसँगै परिवेश पनि आउने गर्छ । परिवेशले नै काव्यलाई अघि बढाउँछ ।

'अनभिज्ञता' खण्डकाव्यभित्र भने निश्चित कथावस्तुको अभावले गर्दा विभिन्न ठाउँ छुट्याएर निर्धारण नगरी सिङ्गो समाजकै बारेमा परिवेश निर्धारण गरिएको छ । समाजभित्रका सम्पूर्ण मानिसलाई केन्द्रित गर्दै तिनका अबुझपनलाई यस खण्डकाव्यको

परिवेश बनाइएको छ । अप्रत्यक्ष रूपमा पूर्वीय कालको पनि प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । समाजभित्रका अन्जान र अबुझ मानिसलाई अघि सारेर सिङ्गो सामाजिक परिवेशलाई यस खण्डकाव्यमा ल्याइएको छ ।

खण्डकाव्यमा कथा, पात्र र चरित्र रहने हुनाले ती तत्त्वलाई विश्वसनीय, यथार्थिक, कलात्मक र प्रभावात्मक बनाउनका निम्ति परिवेशको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । वातावरणले आन्तरिक रूपमा पात्रको मानसिक स्थितिको चित्रण गर्दछ भने वाह्य पक्षमा काव्यको भौतिक प्रस्तुतिलाई साकारता प्रदान गर्दछ । यस खण्डकाव्यमा भने कथावस्तु नै अस्पष्ट भएको हुनाले परिवेश पनि स्पष्ट पाइदैन ।

(घ) उद्देश्य

साहित्य जीवनको अभिव्यक्ति हो । अभिव्यक्तिका विभिन्न माध्यमबाट साहित्यका विभिन्न विधाको सिर्जना हुन्छ । खण्डकाव्यमा पनि जीवनको कुनै एक पक्षको समुद्घाटन हुन्छ । खण्डकाव्यमा कथा, पात्र र वातावरणका माध्यमद्वारा रचनाकारले जीवन र जगतलाई हेरेका हुन्छन् ।

साहित्यकार हरिहर शास्त्रीले जीवन भोगाइका क्रममा समाजमा देखा परेका विभिन्न उचनीचलाई सुधार्ने प्रयास स्वरूप आफ्ना काव्यकृतिमा तिनै कुरालाई उतारेको पाइन्छ । ‘अनभिज्ञता’ खडकाव्यले मानिसभित्र भएको मनको अशुद्धपनाले गर्दा स्वार्थी र शोषक भएर बाँच्न थालेको कुरा गर्दै ती समाजका खराबीप्रतिको विरोध र दीनहीन एवं शोषित वर्गप्रति सहानुभूति व्यक्त गरेर मान्छेलाई चेतना दिन खोजेका छन् । समाजका त्रुटि, कमजोरी र समसामयिक परिस्थितिलाई काव्यमा स्थान दिएर शास्त्रीले समाज सुधारको अपेक्षा राखेका छन् । शास्त्री यहाँ मानिसहरूलाई असल र नैतिक पक्षमा लाग्न उपदेश दिन्छन् । समाजका मानिसले नैतिकताको पालना गरून् भन्ने उद्देश्य यस काव्यको रहेको छ ।

(ङ) दृष्टिविन्दु

अनभिज्ञता खण्डकाव्यमा म पात्र रहेको हुँदा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । सम्पूर्ण काव्य पात्रकै विचारबाट अघि बढेको छ । म पात्रकै माध्यमबाट सकुर्म तर्फ उन्मुख हुन मानवलाई उत्प्रेरित गरिएको छ । परिश्रम र मिहिनेतविना मानिस सफल हुन

सक्दैन भन्ने विचार भएको म पात्र एउटा बौद्धिक पात्र भएकाले प्रस्तुत काव्यमा समाख्याताको रूपमा रहेको पाइन्छ । समाजमा हुने गरेका अन्याय, अत्याचार र खराबीलाई चिर्ने प्रवृत्ति म पात्रको रहेको छ । समाज सुधारकको रूपमा प्रस्तुत काव्यमा म पात्र रहेको छ । सबैलाई नैतिकताको पाठ सिकाउने मुख्य पात्र 'म' रहेको छ ।

(च) भाषाशैली

अनभिज्ञता खण्डकाव्यमा सरल र सहज भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । काव्यमा यथेष्ट मात्रामा तत्सम शब्दहरूले ठाउँ पाएका छन् । शब्द संयोजनका क्रममा एकाध ठाउँमा व्याकरणलाई मिच्न खोजेको प्रतीत हुन्छ तर त्यो समिा बाहिर भने गएको छैन । धडाधड, फुट्कर युग युग र झन् झन् जस्ता शब्दहरूको दोहोरो प्रयोग काव्यमा पाइन्छ ।

काव्य परिच्छेद, छाल आदि केहीमा पनि विभक्त छैन । छन्दोबद्ध यस खण्डकाव्यमा जम्मा १०६ श्लोकहरू छन् । ती मध्ये १०५ श्लोक वसन्ततिलकामा र अन्त्यको एक श्लोक शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचना गरिएको पाइन्छ । काव्यमा कहीँ कहीँ छन्दोभङ्ग पनि गरिएको भेटिन्छ । कवि लेखनाथको जस्तो छन्द प्रयोगमा स्वाभाविकता शास्त्रीमा पाइदैन ।

'अनभिज्ञता' खण्डकाव्यमा आंशिक रूपमा अलङ्कार चेतनाको प्रयोग भएको पाइन्छ । पहिलो श्लोकमै यसको प्रयोगले शब्दालङ्कारको उपस्थिति भएको छ भने काव्यमा अन्त्यानुप्रासको पनि यथेष्ट प्रयोग भेटिन्छ । यस खण्डकाव्यमा यत्रतत्र अर्थालङ्कारको पनि प्रयोग भएको छ । ती मध्ये उपमा, रूपक र दृष्टान्त जस्ता अलङ्कारहरूको प्रयोग विशेष उल्लेखनीय छ ।

मानिसमा देखिने हर्ष, विरक्ती, पश्चातप, ग्लानी आदि भावलाई काव्यले समेटेको छ तर काव्यको अङ्गीरस चाहिँ शान्त रस नै हो । रस परिपाकले गर्दा यस खण्डकाव्य शास्त्री आभ्यासिक काव्यकारका रूपमा देखिन पुगेका छन् ।

४.१.२ शोभा-शशि खण्डकाव्यको विश्लेषण

(क) कथावस्त

हरिहर शास्त्रीको 'शोभा-शशि' खण्डकाव्यको आरम्भ विन्दु नायक शशि र शोभाको दाम्पत्य जीवनबाट हुन्छ । त्यो परिवार दीनहीन र दुःखी अवस्थामा जीवनयापन गर्न विवश देखिन्छ । उनीहरूको धन सम्पत्तिका नाममा एक छोराको उपस्थिति पाइन्छ । उनीहरूसँग केही आम्दानीको स्रोत नहुँदा दरिद्रताले घेरेको हुन्छ । घरमा असाध्यै रूपवत्री पत्नी र सुन्दर बालकको लागि ममता र स्नेहको पात्र बनेर बस्ने रहर हुँदाहुँदै पनि पेट भर्नका लागि मजबुर भएर विदेशिनु पर्ने परिस्थितिलाई काव्यमा समेटिएको छ । यस चरणमा शोभाको सौन्दर्यलाई बडो सुन्दर तरिकाले काव्यकारले वर्णन गरेका छन् । स्वर्गकी अप्सरालाई श्राप परेर धर्तीमा झरेकी भनी काव्यकारले नायिकाको बयान साह्रै मजाले गरेका छन् । हिमाल झैं गोरी र भित्रको सुन्दरतालाई अझ निखार्दै काव्यकारले काव्यलाई अझै उत्कृष्टता प्रदान गरेका छन् । त्यति शान्ति र प्रेम घरमा हुँदाहुँदै पनि पारिवारिक आर्थिक स्थितिले गर्दा शशि धन कमाउन आसाम जाने सोच बनाउँछ । यस कुरामा शोभाले विमति जनाउँछे । आफ्नो घर नभएर बहालमा बसेका ती जोडी बिच आर्थिक अभावको कारणले पनि सम्बन्धमा आँच पुऱ्याउँदैन । शशि शोभाको यौवन र सुन्दरतामा मुग्ध बन्छ तर घर चलाउन धौ-धौ परेकाले विदेशिने कुरामा नै अडिग रहन्छ ।

'शोभा-शशि' खण्डकाव्यको विकास शशि विदेशिने कुरामा प्रतिबद्ध रहेबाट हुन्छ । शोभाले जति हठ गरे पनि शशि मान्दैन । रूप र रोदन हेरेर आफ्नो प्राणभन्दा प्यारी पत्नी र बुढेसकालको सहारा बालक छोरालाई धन कमाएर सुख दिने आशामा शशि आसाम पुग्छ । वेरोजगारीको मारमा पिल्सिएका नेपाली युवाहरूको प्रीतिनधित्व शशिले गरेको छ । धेरै नेपालीहरूले आसाममा बस्ने अवसर पाएका छन् र शशिले पनि त्यहीँ सङ्घर्ष गर्ने सुर कस्छ । शशिले त्यहाँ कृषक बनेर पैसा कमाउने विचार गर्छ । त्यहाँ पनि ईर्ष्यालुहरूले शशिलाई दुःख दिन्छन् ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यको कथावस्तु उत्कर्ष भागमा पुऱ्याउने काम शशि आसाममा पुगेर साथीभाइदेखि ईर्ष्याको पात्र बन्नुबाट सुरु हुन्छ । उसले उन्नति गरेको हेर्न साथीभाइ सक्दैनन् । शशिलाई असाध्यै दुःख दिन्छन् । यता शोभा बहाल तिर्न नसकेर घरबाट

निकालिन्छे । त्यसपछि कहिले सडकपेटीमा त कहिले किनारामा रात बिताउन विवश हुन्छे । एकरात गाडीले उसको छोरालाई किच्छ र तत्काल मृत्यु हुन्छ । मृत छोरालाई आफैँले बालुवामा गाडेर शोभा बहुलाही जस्ती बनी मृत्यु समेत रोज्न खोज्छे तर बुढाले जोगाउँछ ।

'शोभा-शशि' खण्डकाव्यको कथा अपकर्षतिर मोडिदा शोभा भावविह्वल बन्दै शशिको खोजीमा आसामतिर जान्छे । उसलाई आसामसम्म पुऱ्याउन एउटी महिला देखा पर्छे । उसैको साथ लागेर शोभा आसाम पुग्छे । त्यहाँ पुगेपछि उसले शशि बस्ने घर ठेगाना सोधखोज गरी पत्ता लगाएर शशिसँग भेट गर्छे । शशि मरणासन्न अवस्थामा पल्टिरहेको हुन्छ । शशिको त्यस्तो हालत देखेर शोभा एक्लै बोलेर बेसुरकी बन्छे । दरिद्रताले बहाल तिर्न नसकी अपमानजनक ढङ्गले सडक पेटीमा वास बस्न बाध्य हुनु, र आश्रयहीन बनी आफ्नो लोग्ने खोज्दै आसामसम्म पुग्दा लोग्नेको अन्तिम अवस्था देख्नुले शोभा साह्रै दुःखी हुन्छे । शोभालाई देखेर शशिको प्रणय भित्रभित्रै मौलाउँछ तर ऊ अन्तिम अवस्थामा पुगेको हुन्छ । शशि भित्रभित्रै अश्रुवर्षा गर्छ । शोभा र शशिको मिलन क्षणिक हुन्छ । यहीबाट कथानकको अन्त्य भाग सुरु हुन्छ । उनीहरूले एक अर्काका भाषाहरू मौन रूपमा ग्रहण गर्छन् । कसैले कसैलाई आफ्ना पीडाहरू सुनाएको कुरा कथामा पाइदैन । प्रणय पनि मन मनै मौलाउँछ । यस्तै परिस्थितिमा शोभाले भगवान् जप्दै शशिलाई पानी ख्वाउँछे । शशिले अन्तिम सास फेर्छ, यस्तै सेरोफेरोमा कथा टुङ्गिएको छ ।

(ख) पात्रविधान

शोभा-शशि खण्डकाव्य चरित्र प्रधान खण्डकाव्य हो । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा शोभा शशि, घरपेटी, उसको छोरा, कवि जस्ता पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । यी मध्ये शोभा र शशि यस काव्यका प्रमुख पात्र हुन् भने घरपेटी र कवि प्रस्तुत काव्यका सहायक पात्र हुन् । त्यस्तै शोभा र शशिको छोरा गौण पात्रका रूपमा उपस्थित भएको छ । यिनीहरूको सामान्य चर्चा यसरी गरिएको छ :-

१. शोभा (प्रमुख चरित्र)

शोभा यस खण्डकाव्यकी प्रमुख नारी चरित्र हो । जसका वरिपरि कथानकले फन्को मारेको छ । असाध्यै रूपवती नारीका रूपमा काव्यकारले शोभालाई लिएका छन् । स्वर्गबाट श्राप परी पृथ्वीमा खसेकी भनी शोभाको सुन्दरताको बयान असाध्य राम्रो गरी गरिएको छ ।

शोभा एउटी दीनहीन नारी हो । आफ्नो पतिप्रति श्रद्धाभाव देखाई भगवान्को पूजा अर्चना पनि गर्छे । एउटा सुखद दाम्पत्य जीवनभित्र रहेर दरिद्रताको पनि पर्वाह नगर्ने असल पत्नीका रूपमा शोभा देखिन्छे । घरका दुःखले पति परदेश गएका बेला आफू भाडामा बसेको कोठाको बहाल तिर्न नसकी घरपेटीको अपमानजनक व्यवहार खप्न विवश नारी पात्रका रूपमा शोभा रहेकी छ । धन सम्पत्ति केही नहुँदा आफ्नो एक मात्र सन्तानका रूपमा रहेको बालक छोरालाई लिई सडकपेटीमा रात बिताउने एउटी दुःखी नारी पात्र शोभा रहेकी छ । त्यही छोरालाई पनि गाडीले किचेर मरेपछि एउटी आमा भईकन पनि कसैको सहानुभूति नपाउँदा मृत छोरालाई बोकेर नदीको बालुवामा गाडेर फर्किन बाध्य हुने साहसी नारी पात्रका रूपमा शोभा रहेकी छ । त्यहाँ दुःख हुँदा हुँदै पनि धन कमाउन परदेश पठाएको आफ्नो पतिको खोजीमा आसाम पुगेर टुङ्गो लगाउनु शोभाको बहादुरीको प्रतीक हो । एक मात्र सहारा पतिको अवस्था नाजुक पाएपछि एक्लै बौलाही जस्ती बनी मनसँग कुरा गर्छे । पतिलाई पानी खुवाउँदा खुवाउँदै मरेकाले आफ्ना मनका व्यथा कहन नपाएर पीडित बन्ने नारी शोभा रहेकी छ । शोभालाई सक्रिय, गतिहीन, अनुकूल, बद्ध, मञ्च सहभागीका रूपमा देखिन्छ । प्रिय पति र एक मात्र सन्तानलाई पनि गुमाउने साह्रै दुःख पीडा खपेकी पात्रका रूपमा शोभालाई लिइन्छ ।

२. शशि (प्रमुख चरित्र)

शशि यस खण्डकाव्यको प्रमुख पुरुष चरित्र हो । एउटा दुःखी गृहस्थी जीवन चलाईरहेको दीनहीन पात्रका रूपमा शशि देखिन्छ । आफ्नी रूपवती पत्नी र एक मात्र सन्तानलाई भने जस्तो लगाउन, खान दिन नसक्ने एउटा निम्न वर्गीय नेपालीको प्रतिनिधित्व शशिले गरेको छ । साहुको ऋण तिर्न नसकी घरबारविहीन अवस्थामा पुगेर बहालमा स्वास्नी छोरालाई थन्क्याई आसाम पुगेर पनि केही उन्नति गर्न नसकी स्वास्नी र छोराको हेरचाह गर्न नसक्ने अत्यन्तै कमजोर पात्रका रूपमा शशि रहेको छ । आसाम पुगेर पनि आफ्नो साथीहरूबाट पीडित भई बस्ने निस्क्रिय पात्र शशि हो । आफू पैसा कमाएर घर गई परिवारको इच्छा पूरा गर्नुपर्नेमा उल्टो श्रीमती नै खोज्दै आउँदा पनि दोहोरो गुनासो फेर्न नपाउने र मृत्युसम्म पुग्ने पात्रका रूपमा शशि रहेको छ । एउटा अति पीडित, सबैथोकबाट ठगिएको निस्क्रिय, गतिहीन, अनुकूल, बद्ध, मञ्च सहभागीका रूपमा शशिलाई

चित्रित गरिएको छ । आफ्नो एक मात्र सन्तानलाई पनि उचित बाटो देखाउन असमर्थ, कर्तव्यहीन बाबुका रूपमा शशिलाई लिइएको छ ।

३. कवि

शोभा-शशि खण्डकाव्यको सहायक पुरुष चरित्रका रूपमा कवि रहेको छ । यस खण्डकाव्यमा कविलाई सकारात्मक भूमिका खेल्ने पात्रका रूपमा चयन गरिएको छ । कवि भनेको अँध्यारोबाट उज्यालो ल्याउने सूर्य हुन् । सबैलाई आनन्द दिई आफ्नो छवि राख्ने पनि कवि हुन् । आकाशभन्दा पनि ठुलो कल्पना शक्ति कविको रहेको हुन्छ । कवि कल्पनाको सागर हो, त्यसैले ऊ जहाँ पनि पुग्न सक्छ । कविको कल्पनाभित्र संसार अडेको हुन्छ । प्रकृतिको सुन्दरतामा पंक्षीहरू चिर्बिराइरहेको दृश्य पनि कविकै बिम्बमा आउँछ । कविले कलालाई धेरै समयसम्म फुलाएर पुराना विध्न बाधाहरू भुल्दै मुस्कुराउँछ । कविसँग प्रेमी र प्रेमिका बिचमा हुने प्रणयको उत्कर्षलाई देखाउने क्षमता हुन्छ । कविबाटै सबै वर्गको मुटु छुने कविताहरू सिर्जना हुन्छन् । यस खण्डकाव्यको पात्र कविले एउटा बुद्धिमान र विद्वान व्यक्तित्वको प्रीतिनधित्व गरेको पाइन्छ । कवि, सक्रिय, गतिशील, मुक्त, नेपथ्य, अनुकूल सहभागीका रूपमा यस काव्यमा उपस्थित भएको पाइन्छ ।

४. घरपेटी

घरवेटी 'शोभा-शशि' खण्डकाव्यको सहायक पुरुष चरित्र हो । एउटा दीनहीन नारीमाथि अत्याचार गरेर आफ्नो सम्पत्तिको मात्र मुख हेर्ने असत् पात्रका रूपमा घरवेटी रहेको छ । घरवारविहीन भएर आश्रय खोज्दै आफ्नो घरमा भाडामा बस्ने आर्थिक रूपले कमजोर नारीलाई पति परदेश गएको अवस्थामा बहाल तिर्न नसकेको निहुँमा घरबाट निकाली नाबालकको समेत मुख नहेर्ने खराब चरित्रका रूपमा घरपेटी रहेको छ । एउटी दीनहीन नारीलाई पुलिस लगाउँछु भनी धम्क्याएर सडकसम्म वास बस्न बाध्य बनाउने र त्यही कारणले छोराको मृत्युसम्म सहन गर्न लगाउने क्रुर घरपेटी यस खण्डकाव्यमा खराब चरित्रका रूपमा रहेको छ । यस खण्डकाव्यमा घरपेटी असत्, सक्रिय, गतिहीन, बद्ध र मञ्च सहभागीका रूपमा देखाईएको छ ।

५. छोरा

छोरा प्रस्तुत काव्यको गौण तथा सूच्य पात्र हो । ऊ खेल्दा खेल्दै गाडीको ठक्करबाट मर्नु बाहेक अन्य भूमिका काव्यमा देखिएको छैन ।

(ग) परिवेश

'शोभा-शशि' खण्डकाव्य सामान्यतया नेपालकै सहरी परिवेशबाट सुरु भई भारतको आसामसम्म पुगेर अन्त्य हुन्छ । सुरुमा शोभा र शशिको सुखद दाम्पत्य जीवनबाट कथावस्तु अघि बढेको यो खण्डकाव्यमा भर्खरका नवजोडीको प्रणयको झल्को सुहाउँदो किसिमबाट दिइएको छ । त्यस्तै सुखद क्षणमा आर्थिक अभावका कारण घर परिवारदेखि छुट्टिएर बाहिरी मुलुकमा काम गर्न जाने वेरोजगार युवाहरूको बाध्यता र घर व्यवहार, बालबच्चा सम्हालेर बस्नु पर्ने नेपाली नारीहरूको कारूणिक अवस्थालाई यस खण्डकाव्यको परिवेश बनाइएको छ । श्रीमानले छाडेर परदेश जाने समयमा श्रीमती दुःख मानेर रूने, श्रीमान जबर्जस्ती जाने, घरमा श्रीमती र बालबच्चाको विचल्ली हुने र आखिरमा सन्तान समेत गुमाउनु पर्ने कुरालाई यस काव्यमा परिवेश बनाइएको छ । परदेश गएपछि सोचे जस्तो कमाई नहुनु, आफ्नै देशमा रोजगारीको अवसर नपाउनु, रोजगारीका लागि विदेशिदा घरबार विचल्ली हुनु आदि घटनाक्रमबाट परिवेश सुहाउँदो खण्डकाव्य बनेको छ । सहरमा घर बनाएर भाडामा लगाउने घरपेटीले बहाल तिर्न नसक्नेलाई गर्ने क्रुर व्यवहार देखाएर खण्डकाव्यकारले पैसावालहरूको निर्दयी र स्वार्थी व्यवहारलाई इङ्गित गरेका छन् । घरपेटीले घरबाट निकालिएकी शोभा एक्लो छोरो लिएर सडकपेटीमा वास बस्नु पुग्नु र त्यहीँ छोरोको मृत्यु हुनु, मृत छोरालाई श्मसान घाटसम्म पुऱ्याउन कसैले साथ नदिनु र मृत छोरालाई एक्लै लगी बालुवामा गाडेको घटनाक्रम ल्याएर काव्यकारले घटनालाई पत्यारिलो बनाएका पाइन्छ । खण्डकाव्यको नायक शशि आसाममा नै विरामी पर्नु यता नायिका शोभा बौलाही जस्ती बन्दै श्रीमानको खोजीमा आसामसम्म पुग्नुले बेसहारा नेपाली महिलाको स्थितिलाई प्रतिविम्बित गरिएको छ । आसाममा खोज्दै जाँदा शोभाले शशिलाई भेटे पनि मरणासन्न अवस्थामा भेट्नु र एक आपसमा दुःख साटासाट गर्न नपाउँदै शशिको मृत्यु हुनुले पैसाका लागि विदेशिएका युवा र तिनका परिवारको दुःखद स्थितिको चित्रण गरिएको छ । यो खण्डकाव्य परिवेशका दृष्टिले सफल रहेको छ ।

(घ) उद्देश्य

हरिहर शास्त्रीको 'शोभा-शशि' खण्डकाव्यको उद्देश्य वर्तमान समयको अमानवीय प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य गरेर सामाजिक सुधार गर्नु रहेको पाइन्छ । पात्रका व्यवहारका माध्यमबाट सामाजिक कार्यमा लाग्न काव्यकारले प्रेरित गरेका छन् । परदेश गएका पतिको प्रतीक्षामा जीवन बिताउने एउटी स्वास्नी मानिस आफ्नो भावी सहारा र जीवनको प्रतीक मृत पुत्रको शव बोकेर श्मसान घाट गईरहँदा पनि हृदय नरसाउने मूकदर्शक समाजलाई काव्यकारले उदार बन्न आग्रह गरेको पाइन्छ । अझै पनि मान्छे धनवानको मात्र पछि लाग्ने तर गरिबलाई बेवास्ता गर्ने प्रवृत्ति देखाउँछ, त्यस्ता मान्छेलाई उदार र निस्वार्थी बन्न आग्रह गर्नु यस खण्डकाव्यको उद्देश्य रहेको छ ।

(ङ) दृष्टिविन्दु

शोभा-शशि खण्डकाव्यलाई समाख्यान मार्फत अगाडि बढाइएको छ र यसका समाख्याता काव्यकार स्वयं हुन् । काव्यकारले घटित घटनाको वर्णन ऊ वा त्यो का रूपमा आफू प्रत्यक्षदर्शी र सर्वदर्शीका रूपमा प्रस्तुत गर्छन् । यसरी प्रस्तुत गर्ने क्रममा हरेक घटनालाई आफू वस्तु निरपेक्ष रही नाटकीय रूपमा काव्यिक कलात्मक ढङ्गले घटनाको वर्णन गर्छन् । पात्रका चिन्तन, संवेग, विचार, भावना, क्रियाकलाप सबैलाई बुझेर वस्तुगत नाटकीय शैलीमा अन्य पुरुष दृष्टिविन्दुमार्फत समग्र काव्य प्रस्तुत गरेका छन् । यस क्रममा लेखकको दर्शन लेखक आफैँले सोझै भन्नुभन्दा पनि आफैँ नभनी शोभा शशि, कवि, घरपेटीमार्फत तिनीहरूको प्रत्यक्ष कथनका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । काल्पनिक कथा र घटनालाई समाजका यथार्थ विसङ्गतिका पृष्ठभूमिमा पात्रीय यथार्थ र वर्णन मार्फत तटस्थ अन्य पुरुष दृष्टिविन्दुमा शास्त्रीले प्रस्तुत गरेका छन् ।

(च) भाषाशैली

'शोभा-शशि' खण्डकाव्यमा प्रयोग गरिएको भाषा सरल, सहज र सरस छ । यहाँ प्रमुख पदावलीमा तत्सम् संस्कृत शब्द र झर्रा नेपाली शब्दको समन्वय भएको छ । अर्थवोधमा कठिनाई हुने किसिमका शब्दहरूको प्रयोग पाइदैन । यहाँ उखान टुक्काको प्रयोग भएको छैन । प्रस्तुत खण्डकाव्य अनुष्टुप छन्दमा लेखिएको छ । यहाँ जतातत्तै, धुलो-धुलो जस्ता पदावलीको दोहोरो प्रयोग पनि भेटिन्छ । कविमा केही मात्रामा साङ्गीतिक चेतना

भएको पाइन्छ तर त्यसको सर्वत्र निर्वाह भएको छैन । अलङ्कारका दृष्टिले यहाँ शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवैको प्रयोग भेटिन्छ । शब्दालङ्कारमा यमक र अनुप्रास बढी प्रयुक्त छन् भने अर्थालङ्कारमा उपमाको अधिक प्रयोग भएको छ । आलङ्कारिक दृष्टिले हेर्दा अन्त्यानुप्रासको प्रयोगमा अपेक्षाकृत बढी स्वाभाविकता पाइन्छ । प्रिय वस्तुको विनाश, शव दर्शन, ग्लानी, चिन्ता, विषाद, उन्माद र रूनु, कराउनु जस्ता कुरा र मानसिक अवस्थासँग सम्बद्ध यस खण्डकाव्यको अङ्गीरस करूण रस हो । यहाँ भावहरूको स्थिति सन्तुलित र स्थानोचित रहेको पाइन्छ । यस काव्यमा वात्सल्य, वीभत्स र शान्त रस पनि सहयोगी रसका रूपमा आएका छन् ।

'शोभा-शशि' खण्डकाव्यमा परिच्छेद, छाल, अध्याय र सर्ग नभए पनि कथानकको घटनाक्रमका आधारमा विसौनीहरू कायम गरिएको छ । शशिको आसाम प्रवेशको समयमा प्रकृतिको शान्त र स्निग्ध स्वरूपको वर्णन गरिएको छ । शोभाको आसाम प्रवेशको समयमा गरिएको वर्णनले त्रास, भय र चिन्ता जस्ता भावहरू जगाउन सहायक बनेका छन् । यस प्रकारको प्रकृति वर्णनले काव्य सौन्दर्यको अभिव्यक्तिका सहायक बनेको छ ।

४.१.३ 'देवी' खण्डकाव्यको विश्लेषण

(क) कथावस्तु

देवी खण्डकाव्य एउटा दुःखी पात्रको जीवनमा घटित घटनालाई आधार बनाएर लेखिएको छ । दुःखी तथा टुहुरी पात्र मूल नक्षत्रमा जन्मिएका कारण उसले आमाको दूध पनि चुस्न नपाई नदीको तटमा अन्य कुनै बुढीद्वारा पालिएकी हुन्छे र ती वृद्धाको पनि मृत्यु हुन्छ त्यसपछि ऊ एक्ली हुन्छे । उसको लोग्ने पनि धन कमाउन परदेश गएपछि ऊ झन नितान्त एक्लिन्छे । भगवान्लाई किन दुःखीलाई जन्म दिन्छौं । मानव धनमा होइन सन्तोषमा रमाउन सक्नुपर्छ भन्ने भावोक्तिसँगै प्रस्तुत काव्यको कथानकको सेरोफेरोबाट काव्य विस्तार भएको छ । यसलाई कथानक विकासका पाँच अवस्था वा पञ्चसन्धिमा यसरी ढालेर हेर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत काव्यको आरम्भ नाबालक टुहरीको जन्मसँगै भएको देखिन्छ । उसको खराब नक्षत्रमा जन्म भएका कारण उसकी आमाको स्तनसम्म चुस्न नपाई नदीको तटमा फालिनु, उसले आमालाई दोष नदिई कर्मलाई दोष दिनु जस्ता घटनाक्रम कथानक विकासका आरम्भ

भागअन्तर्गत पर्दछन् । त्यस्तै सो अनाथ बालकलाई कुनै एक पहाडिया वृद्धाले लगेर पाल्नु, दुःख सुख गरेर हुर्काउनु बढाउनु, उसले पनि उनलाई माता समान मान्नु, जन्म दिने आमाप्रति स्नेह भाव प्रकट गर्नु तथा उसको दिनचर्याको वर्णनसम्मका घटनाक्रम कथानक विकासका विकास भागअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । यही घटनाक्रमबाट कथानकले चरमोत्कर्षतिर प्रवेश गर्ने लक्षण देखिन्छ । त्यस्तै दुःखसुख गरेर माया बाँडिरहेकी बृद्धा बुढी हुँदै जानुदेखि उसको सेवामा ती किशोरी तल्लीन हुनु, उसका नजरमा त्यही जीवन स्वर्ग हुनुदेखि बृद्धाको मृत्यु हुनु, अब ऊ नितान्त एक्ली हुनु सम्मका घटनाक्रम कथानक विकासका उत्कर्ष भागअन्तर्गत पर्दछन् । यहीँबाट कथानकले चरमोत्कर्ष प्राप्त गरेको छ र कथानक फल प्राप्ति तर्फ उन्मुख हुने लक्षण देखिएको छ । वृद्धाका मृत्युका कारण ऊ भाव विह्वल हुनु, उसको पति धन कमाउन विदेश जानु, उसलाई छोराछोरी हुर्काउन वाधा हुनु र नितान्त एक्ली हुनु, खिन्नता प्राप्त हुनु जस्ता घटनाक्रम कथानक विकासका अपकर्ष भागअन्तर्गत पर्दछन् । यहीँबाट कथानकले फल प्राप्तिको स्पष्ट सङ्केत प्राप्त गरेको छ । अन्त्यमा मानवको दुःखी जीवनसँगको प्रतिप्रश्न गरेको प्रसङ्गदेखि मानव धनमा भन्दा सन्तोषमा रमाउन सिक्नु पर्दछ भन्ने कुराको निचोडसँगै कथानक अन्त्य भएको देखिन्छ । यही नै प्रस्तुत कथानक विकासको अन्त्य भाग हो ।

(ख) पात्रविधान

देवी खण्डकाव्यमा म, बुढी, जुनकिरी, म पात्रको लोग्ने, म पात्रको आमा, कवि जस्ता पात्रहरूको प्रयोग पाइन्छ । यी मध्ये म पात्र प्रस्तुत काव्यकी प्रमुख वा केन्द्रीय चरित्र हो भने बुढी सहायक पात्र हो । त्यस्तै म पात्रकी आमा, म पात्रको लोग्ने, कवि जस्ता पात्रहरू गौण तथा सूच्य पात्र हुन् । यिनीहरूको सामान्य परिचय यसरी गरिन्छ :-

१. म पात्र

म पात्र प्रस्तुत काव्यकी प्रमुख तथा केन्द्रीय नारी पात्र हो । म पात्रकै केन्द्रीयतामा आधारित भएर प्रस्तुत काव्यको निर्माण भएका कारण उसलाई केन्द्रीय पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । जन्मने बित्तिकै आमाको स्नेहबाट वञ्चित हुनु पुगेकी टुहुरी अनाथ पात्र हो । आफ्नी आमाबाट नदी तटमा फालिएर पनि बुढी जस्ती दयालुलाई फेला पारेकी व्यक्तिगत चरित्र हो । आफ्नो भन्ने केही पनि नभएकी निम्न वर्गीय चरित्रकी पात्र हो ।

२. बुढी

बुढी प्रस्तुत काव्यकी सहायक नारी चरित्र हो । प्रस्तुत काव्यमा बुढी बाटामा भेटिएकी केटीलाई ल्याएर पुत्रीवत व्यवहार गरी पालनपोषण गर्ने दयालु पात्र हो । काव्यमा प्रमुख पात्र 'म' पात्रको सहयोगी पात्रका रूपमा देखिएका कारण सहायक चरित्र हो । काव्यमा सशक्त भूमिकामा नदेखिएकी गतिहीन चरित्र पनि हो । प्रशस्त धन सम्पत्ति जग्गा जमीन केही नभएकी निम्न वर्गीय चरित्र हो ।

त्यसैगरी जुन्किरी, म पात्रको लोग्ने, म पात्रकी आमा, कवि जस्ता पात्रहरू गौण तथा सूच्य पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

(ग) परिवेश

देवी खण्डकाव्यभित्र निश्चित कथावस्तुको अभावले गर्दा विभिन्न ठाउँ छुट्याएर निर्धारण नगरी सिङ्गो खण्डकाव्यको स्वरूप हेरेर परिवेशको निर्धारण गरिएको छ । एउटा पहाडी गाउँलाई खण्डकाव्यको परिवेश बनाइएको छ । एउटा गाउँभित्रको सामाजिक दृष्टिकोणलाई यस खण्डकाव्यको परिवेश बनाइएको छ । रूढीग्रस्त अन्धपरम्परामा अल्झिएको अबुझ समाजले सम्पूर्ण खण्डकाव्यको परिवेशलाई समेटेको छ ।

खण्डकाव्यमा कथा, पात्र, चरित्र रहने हुनाले ती तत्त्वहरू विश्वसनीय, यथार्थिक, कलात्मक र प्रभावात्मक बनाउनका निम्ति परिवेशको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । परिवेशले आन्तरिक रूपमा पात्रको मानसिक स्थितिको चित्रण गर्दछ भने बाह्य रूपमा काव्यको भौतिक प्रस्तुतिलाई साकारता प्रदान गर्दछ । यस खण्डकाव्यमा भने कथावस्तु नै अस्पष्ट भएको हुनाले परिवेशको पनि यकिन गर्न कठिन छ ।

(घ) उद्देश्य

साहित्य जीवनको अभिव्यक्ति हो । अभिव्यक्तिका विभिन्न माध्यम र प्रकारबाट साहित्यका विभिन्न विधाको सिर्जना हुन्छ । खण्डकाव्यमा पनि कुनै एक पक्षको समुद्घाटन हुन्छ । खण्डकाव्यमा कथा, पात्र र वातावरणको माध्ममद्वारा रचनाकारले जीवन र जगतलाई हेरेका हुन्छन् ।

साहित्यकार हरिहर शास्त्रीले उनकै जीवन भोगाइका क्रममा समाजमा देखेका विभिन्न उचनीचलाई सुधार्ने प्रयास स्वरूप आफ्ना काव्यकृतिमा उतार्ने प्रयास गरेका छन् । यस काव्यको कथावस्तु सामाजिक छ र यथार्थ भोगाईमा आधारित छ । यसमा एउटा तिरष्कृत र बहिष्कृत बालकको कठोर जीवन भोगाइको कथा लुकेको छ । यस खण्डकाव्यको मुख्य उद्देश्य समाजमा हुने अन्याय, अत्याचार र अन्ध परम्पराप्रतिको चर्को विरोध गर्नु रहेको पाइन्छ । यस्ता कुरीतिले गर्दा थाहा नपाइकन समाजलाई लङ्गडो बनाईरहेको हुन्छ भन्ने कुरा यस काव्यमा भेटिन्छ । यस खण्डकाव्यको उद्देश्य अन्धविश्वासमा अल्झिएर समाजमा खराब असर नपार्नु रहेको छ ।

(ङ) दृष्टिविन्दु

देवी खण्डकाव्यलाई समाख्यान मार्फत अगाडि बढाइएको छ र यसका समाख्याता काव्यकार स्वयं हुन् । काव्यकारले घटित घटनाको वर्णन देवी र बुढीआमाका रूपमा आफू प्रत्यक्षदर्शी र सर्वदर्शीका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । पात्रका चिन्तन, संवेग, विचार, भावना, क्रियाकलाप सबैलाई बुझ्रेर वस्तुगत नाटकीय शैलीका अन्य पुरुष दृष्टिविन्दु मार्फत काव्य प्रस्तुत गरेका छन् । घटना क्रम परिस्थिति र यथार्थ सबैको सर्वदर्शी भएर लेखकले काव्यलाई प्रस्तुत गरेका छन् । काल्पनिक कथा र घटनालाई समाजका यथार्थ विसङ्गतिका पृष्ठभूमिमा पात्रीय यथार्थ र वर्णन मार्फत तटस्थ अन्य पुरुष दृष्टिविन्दुमा शास्त्रीले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

(च) भाषाशैली

यस खण्डकाव्यको भाषा सरल र सरस छ । झर्रा नेपाली शब्द र तत्सम शब्दको समन्वयबाट भाषिक स्वरूपको निर्माण भएको भेटिन्छ । कान्तिव्योम, उषा, निशा, निःश्वास माता, स्तन, शैल जस्ता तत्सम शब्दहरूको प्रयोग यहाँ भेटिन्छ । च्यातेर-च्यातिन्न, मेटेर-मेटिन्न, थर्कन्छ-थर्कन्छ, विर्सन्न-विर्सन्न जस्ता शब्दहरूको आवृत्ति काव्यमा भएको छ । उखान टुक्काको प्रयोग भने भएको पाइदैन । अर्थवोधका दृष्टिले यहाँको भाषा त्यति दुरूह छैन । प्रस्तुत काव्य शार्दूलविक्रीडित छन्दमा लेखिएको छ । काव्यमा जम्मा १०६ श्लोकहरू रहेका छन् । काव्यमा भाषिक त्रुटि त्यति नदेखिए पनि कहीँ-कहीँ छन्दोभङ्ग भने भएको भेटिन्छ ।

अलङ्कार साधना यस काव्यको उद्देश्य होइन, त्यसैले अलङ्कारका लागि अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छैन । भावाभिव्यक्तिका क्रममा भने केही अलङ्कारहरू प्रयुक्त भएका छन् । यस काव्यमा यमक र अनुप्रास जस्ता अलङ्कारहरूको प्रयोग बढी छ । अनुप्रासमा अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग स्वाभाविक रूपमा रहेको पाइन्छ । एकाध स्थानमा श्लेषको प्रयोग पनि भेटिन्छ । यहाँ उपमा, रूपक, उत्पेक्षा र दृष्टान्त जस्ता अलङ्कारहरूको प्रयोग पनि सहज र स्वाभाविक रूपमा गरिएको पाइन्छ । यी अलङ्कारले काव्यको भावलाई जीवन्त पूर्ण लाग्दछ ।

काव्यभित्रको प्रत्येक श्लोक आफैँमा पूर्ण लाग्दछ । रस परिपाकका दृष्टिले काव्य सफल छैन । यस काव्यको अङ्गीरस करूण रस हो र स्थायी भाव श्लोक हो । भय, त्रास, चिन्ता जस्ता भावहरू काव्यको प्रभावकारितामा सहायक बनेर आएका छन् । शान्त रस पनि सहयोगी रसका रूपमा आएको भेटिन्छ । यसमा अध्याय, छाल, सर्ग, परिच्छेद आदि केही पनि भेटिदैनन् । यसर्थ यो काव्य एउटा सिङ्गो र लामो कविताको रूपमा रहेको छ ।

४.१.४ 'सपनाको फुल' खण्डकाव्यको विश्लेषण

(क) कथानक

सपनाको फुल खण्डकाव्यमा नेपालरूपी आमाले आफ्ना सन्तानहरू रवि, उषा, हिमाल, तृष्णा र सुधाकरहरूसँग गरिएको आफ्नो मुक्ति र स्वर्णिम सपना साकार गर्न गरेको अनुरोधमा आधारित भएर निर्माण गरिएको छ । सपनाको फुललाई यथार्थतामा फुलाउन सकौँ, देशभक्तिको भावनालाई तिव्र पारौँ भन्ने सन्देशमा आधारित भएर लेखिएको यस खण्डकाव्यको कथानकलाई कथानक विकासका आधारमा यसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ :-

प्रस्तुत खण्डकाव्यको प्रारम्भ माटोको परिचयसँगै भएको छ । यसरी माटोको परिचयदेखि उसको नजरमा, मुटुमा, नसा नसामा र ढुकढुकीमा कोशी, गण्डकी र कर्णाली सल्बलाईरहेको भाव, आफ्नो जिन्दगी बोकेर हिँड्ने गुराँसको फुल, जहाँ गयो त्यहीँ मुर्दा, आँसु जस्ता भाव तथा प्रसङ्गलाई प्रस्तुत काव्यमा आरम्भ भागका रूपमा लिन सकिन्छ । यही भागबाट कथानकले विस्तारै गति लिँदै गएको छ । त्यस्तै गरी उषाले यो सबै दृश्यदेखि डाँडाबाट गुन्गुनाउने तर अरुका कुरा नसुन्ने, उसको ध्वनि भाव प्रतिध्वनित हुने, उसले यो कुरा धर्तीरूपी आमासँग पोख्ने, उषालाई ज्योति भएर अँध्यारो नास्न अनुरोध गर्नुका साथै

आमाले माटोलाई हाड देखेर नहडबडाउन अनुरोध गर्नुसम्मका घटनाक्रमहरू कथानक विकासका विकास भागअन्तर्गत लिन सकिन्छ । अब यहीँबाट कथानक उत्कर्षता तर्फ उन्मुख हने तथा चरमोत्कर्षमा पुग्ने लक्षण देखा पर्छ । त्यसैगरी उषालाई नवीकरण नयाँ बिहानी लिएर उदाउन आग्रह गरेको घटनादेखि नेपाल आमाको सपना साकार पार्नका निम्ति रवि, उषा, माटो, तृष्णालाई आ-आफ्नो ठाउँबाट वैमनस्यता र असहमति त्यागी लागी पर्न गरेको आग्रह सम्मका प्रासङ्गिक भावहरू प्रस्तुत खण्डकाव्यका कथानक विकासका उत्कर्ष भागअन्तर्गत पर्दछन् । यो भाग कथानक विकासको चरम भाग पनि हो । अब कथानक यो स्थानमा पुगेपछि फल प्राप्तिको दिशातर्फ उन्मुख देखिन्छ । जो जहाँ गए पनि मानवता अँगालोस्, आमाको जन्तर बोकेर हिँडोस् भन्ने भावदेखि लिएर सबैले आ-आफ्नो काम गर्नुपर्ने, माटो र सिर्जनाको सुगन्धको सामीप्यता हुनु, माटोकै मुलनेर सपनाको फुल फुल्ने, उषाले अँध्यारोलाई उछिनेर नव विहानी लिएर आउने, हिमाल सधैँ चम्किरहने, रवि धर्तीमा प्रकाश छर्ने, तृष्णाले कुभाव त्यागेर आउने जस्ता भावहरू व्यक्त गर्दै सुन्दर संसारको कल्पनासम्मका घटनाक्रम प्रस्तुत कथानक विकासका अपकर्ष भागअन्तर्गत पर्दछन् भने नेपाल आमाका सन्तानहरूले उनलाई अब तिमी नरोऊ, हामीले तिम्रो सपनाको फुल फुलाउने छौँ भनेका भावहरू छन् । उषाले कानमा आएर शिशिर लागेपछि जसरी वसन्त आउँछ त्यस्तै रात बितेपछि आफू आउने प्रण गर्नु, मान्छेमा रगतमा लत्पतिएको इतिहासलाई फेरि रगतले धुन नदिने, मान्छेलाई मृत्यु नभएर जीवन दिने, आमालाई रगत नभएर पसिना दिने प्रण जस्ता भावाभिव्यक्तिहरू कथानक विकासका अन्त्य भाग हुन् । नेपाली जनता सबै एक भएमा नेपाल कुनेपाल नभएर सुनेपाल बन्ने र नेपाली आमाले मुक्तिको सास फेर्ने कुरालाई दर्शाइएको प्रस्तुत खण्डकाव्य सबल र सशक्त छ ।

(ख) पात्रविधान

सपनाको फुल खण्डकाव्यमा म पात्र, उषा, रवि, जस्ता पात्रहरूको प्रयोग पाइन्छ । यी मध्ये म पात्र प्रस्तुत काव्यमा प्रमुख पात्रका रूपमा आएको छ भने उषा र रवि सहायक पात्रका रूपमा आएका छन् । यिनीहरूको सामान्य चर्चा यसरी गरिएको छ :

१. म पात्र

म पात्र प्रस्तुत काव्यको प्रमुख तथा केन्द्रीय चरित्र हो । सम्पूर्ण घटनाहरूको वर्णन उसले आफ्नै निजी तवरले म, हामी जस्ता शब्दांशद्वारा गरेका कारण र काव्यको समाख्याता समेत ऊ आफैं भएका कारण उसलाई प्रमुख तथा केन्द्रीय चरित्रका रूपमा लिन सकिन्छ । म पात्र प्रकृतिको प्र्रतिनधि पात्र पनि हो । प्रकृतिका माटो, पानी, वायु जस्ता महत्त्वपूर्ण र अत्यावश्यक पदार्थको प्र्रतिनधित्व गरेको प्र्रतिनधि पात्र पनि हो । मानवलाई ज्ञान सन्देश र सुकार्यमा लाग्न प्रेरित गर्ने शिक्षित तथा सचेत बौद्धिक चरित्र हो । काव्यमा यथार्थभन्दा आदेशका कुराहरू बढी गर्ने आदेशवान चरित्र हो ।

२. उषा र रवि

उषा रवि प्रस्तुत काव्यमा सहायक चरित्रका रूपमा उभिएका छन् । प्रकृतिका नायक र नायिकाका रूपमा चिनिने यी पात्रहरूको भूमिका मञ्चीय नभएर सूच्य मात्र रहेको छ । प्रस्तुत काव्यको समाख्याता म पात्रद्वारा प्रसङ्गवश चर्चा गरिनु बाहेक अन्य भूमिका देखिँदैन ।

(ग) परिवेश

सपनाको फुल खण्डकाव्यको परिवेश स्पष्ट रूपमा भने किटान भएको देखिँदैन । मुख्य रूपमा प्राकृतिक परिवेशलाई औंल्याईएको छ । प्रकृतिका रूपमा उषा, रवि र माटोलाई राखिएको छ । यहाँ जेललाई पनि विषयवस्तु बनाइएको छ । यस खण्डकाव्यको परिवेश बाहिरी रूपमा नदेखिए पनि भित्री रूपमा भने देशको राजनीतिक अवस्थाको भद्रगोलका बारेमा चित्रित भएको पाइन्छ । जेलभित्र रहेको कैदीको शासकद्वारा गरिएको हत्या र अर्को कैदीले देशको उन्नतिका बारेमा सोचेको कुरा काव्यमा अघि बढाईएको छ । आमाको सपनालाई फुलाउने इच्छा यस खण्डकाव्यले गरेको छ । वि.सं.२००७ साल अघिको समसामयिक राजनीतिक स्थितिको बारेमा यसको परिवेश अघि बढेको छ । त्यति बेलाका युवाहरूले देशलाई अघि बढाउन गरेको क्रान्ति र राणा शासकले गरेको दमनलाई काव्यमा प्रस्ट्याइएको छ । धेरै नेपाल आमाका सन्तानहरू शहिद बनेका र बाँकीले आमाको सपना फुलाउने प्रतिवद्धता गरेको स्थितिसम्मलाई काव्यको परिवेश बनाइएको छ ।

(घ) उद्देश्य

हरिहर शास्त्रीको ‘सपनाको फुल’ खण्डकाव्यभित्र देशको उन्नति गरेर नेपाल आमाको सपना फलाउने फुलाउने चाहना राखिएको छ भने देशका युवाहरूलाई क्रान्तिका लागि अघि बढ्न प्रेरित गरिएको छ । देश र जनताका भलाईका लागि सबै युवाशक्ति एक भएर अन्याय र अत्याचार गर्ने शासकहरूलाई काबुमा ल्याएर नेपाल आमाको टुक्रिएको मुटुलाई शान्त बनाउन आग्रह गरिएको छ । सोझा सिधा जनतालाई दमन गर्ने शासकले सबै नेपाल आमाका सन्तानलाई शहिद बनाएर सक्दैनन् भन्ने सन्देश पनि यसले दिएको छ । अन्त्यमा काव्यकारले क्रान्तिले उम्लिएका जागरूक युवा शक्तिलाई अन्त्य गर्न केहीले पनि सक्दैन भन्ने कुरा गीता दर्शनमा आधारित भएर व्यक्त गरेका छन् । यसर्थ प्रस्तुत काव्यको मुख्य उद्देश्य युवाशक्ति नै मूल शक्ति हो भन्ने रहेको पाइन्छ ।

(ङ) दृष्टिविन्दु

सपनाको फुल खण्डकाव्यमा खण्डकाव्यकार शास्त्री स्वयं सर्वज्ञाता एवं समाख्याता बनेर खण्डकाव्यका कथावस्तु, चरित्र, परिवेश, उद्देश्य, भाषाशैलीको निर्माण एवं संयोजन गरेका छन् । बिच बिचमा पात्रीय संवाद रहेको पाइदैन । सबै घटनाक्रमहरू समालोचकले मनन गरेर यावत् सन्दर्भको सृष्टि र विस्तारपूर्वक वर्णन गरेको हुनाले यो खण्डकाव्य तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको रहेको पाइन्छ । घटनाक्रमको वर्णन लेखककै दृष्टिअनुसार हुन्छ यसर्थ यो अन्य पुरुष बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको खण्डकाव्यका रूपमा निर्मित भएको पाइन्छ ।

(च) भाषाशैली

सपनाको फुल खण्डकाव्यको भाषा सरल र सहज छ । काव्यमा झर्रा नेपाली शब्दका साथै तत्सम शब्दको पनि राम्रो प्रयोग छ । अर्थवोधका दृष्टिले भाषा त्यति दुरूह छैन । काव्यमा अध्याय छाल, परिच्छेद आदि केही पनि छुट्याईएको छैन । यहाँ स्वाभाविक रूपमा केही अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको छ । गद्य कविता भए पनि एकाध स्थानमा अन्त्यानुप्रासको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । काव्यमा केही प्रतीकहरूको पनि प्रयोग भएको छ । अन्याय अत्याचार र कुव्यवस्थाको प्रतीकका रूपमा अन्धकार आएको छ भने सूर्य चाहिँ न्याय समानता र स्वतन्त्रताको प्रतीकका रूपमा आएको छ ।

प्रकृतिलाई पात्र बनाइएको यस लघु काव्यमा पात्रहरूको समायोजन पनि थोरै नै भएको छ । यहाँ खण्डकाव्यकारले प्रकृतिलाई आश्रय दिँदै प्रकृतिलाई मानवीकरण गरेको पाइन्छ । यो खण्डकाव्यलाई सर्ग-सर्गमा आबद्ध गरिएको छैन । यसभित्र शीर्षक सार्थकता पनि रहेको पाइन्छ । तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा लिखित यस काव्यको भाषाशैली सरल, सरस, सहज र प्रतीकात्मक छ । यसभित्रका कविताहरू छन्दमा आबद्ध नभए पनि अन्तर लयात्मक छन् ।

४.१.५ 'सिक्री' खण्डकाव्यको विश्लेषण

सिक्री खण्डकाव्य सामाजिक विषयवस्तुलाई आधार बनाएर लेखिएको खण्डकाव्य हो । मानिसका इच्छा आवश्यकता र असन्तुष्टिहरू व्यक्त गर्ने क्रममा सिक्रीलाई नेपाली जनताको एकताका रूपमा उभ्याएर नेपाली जनतामाथि भए गरेका अन्याय अत्याचारको विरोध गर्न खोजिएको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यलाई कथानक विकासका आधारमा यसरी विश्लेषण गरिन्छ :-

मान्छेको जन्मसिद्ध अधिकार र स्वतन्त्रतालाई सिक्रीले आफ्नो वशमा बाँधेको र मान्छे सिक्रीको आकारमा बाँधिएको छ भन्ने भावसँगै 'सिक्री' खण्डकाव्यको आरम्भ भएको छ । सिक्रीको यो शक्तिदेखि मानिस मानिस नभएर पशु भएर बाँच्नु परेको परिस्थिति, एक टुक्रा रोजीरोटीको निम्ति अत्याचार सहन विवश नेपाली जनताको अवस्थासम्मका घटनाक्रम कथानक विकासका आरम्भ भागअन्तर्गत पर्दछन् । त्यस्तै गरी जनता निर्धा बन्नु परेको, शोषकले रगत चुसेको, जनतालाई शहिदको सपनाको ज्ञान नभएको, हुरी भएर पात झैं अन्याय उडाउनु पर्ने जस्ता प्रसङ्गहरू कथानक विकासका विकास भागअन्तर्गत पर्दछन् । यहीँबाट कथानकले चरमोत्कर्ष प्राप्त गर्ने सङ्केत मिल्छ । गजुर राख्दैमा थोत्रो घर मन्दिर नहुने, कठोरता हुँदैमा मान्छे शक्तिशाली नहुने भाव यसमा व्यक्त गरिएको छ । हामी आफ्नो स्वतन्त्रताका निम्ति अन्याय विरूद्ध लड्नु पर्ने, हामी कुकुर झैं भएर बाँच्न नहुने । हामी बुद्धु जस्तो नभएर वीर हुनुपर्ने र सबै जनता एक भएर लडेमा जस्तो सुकै सिक्री पनि चुँडाल्न सकिने प्रणसम्मका भाव कथानक विकासका उत्कर्ष भागका रूपमा देखा पर्छन् । यही भाग कथानक विकासको चरमोत्कर्ष भाग पनि हो । यहीँबाट कथानक फल प्राप्ति तर्फ उन्मुख हुन्छ ।

नेपाली जनता एक जुट भएर शोषकका विरूद्धमा लागेर नेपाल आमालाई मुक्त बनाउन सक्ने अठोट स्वरूप नेपाली आमाका कानमा आफ्नो जित सुनिश्चित भएको कुरा बताउनुसम्मका घटनाक्रम कथानक विकासका अपकर्ष भागअन्तर्गत पर्दछन् । यहीँबाट कथानकले फल प्राप्तिको स्पष्ट दिशा निर्देश गरेको र सामन्ती शासनको अन्त्य भएर नेपाली जनताले मुक्ति पाउने कुराको खुलासा भएको छ । त्यस्तै लडाइँ खेल्दै गरेको योद्धा भोलि आमा पृथ्वीका काखमा आउने, आमाका आँसुले भोलिका घाम खोज्नु, सिक्रीले धरहरातिर हेर्नु, क्रुरताको रगत कालो हुँदै जानु र बन्द भ्याल ढोका खोल्नु जस्ता प्रसङ्गहरू कथानक विकासका अन्त्य भागअन्तर्गत पर्दछन् । यसरी सामान्य घटनाक्रमको प्रयोग भए तापनि यसको कथानक सबल र सशक्त मान्न सकिन्छ ।

(ख) पात्रविधान

सिक्री खण्डकाव्यमा सिक्री, माटो, पृथ्वी आमा जस्ता पात्रहरूको प्रयोग पाइन्छ । यी मध्ये सिक्री प्रस्तुत कथाको प्रमुख पात्रका रूपमा उपस्थित भएको छ भने माटो, धर्ती, पृथ्वी माता जस्ता पात्रहरू गौण तथा सूच्य पात्रका रूपमा उभिएका छन् । यिनीहरूको सामान्य चर्चा यसरी गरिएको छ :-

१. सिक्री

सिक्री प्रस्तुत काव्यको प्रमुख तथा केन्द्रीय रूपमा चित्रित सामूहिक प्रतीकात्मक पात्रहरूको समूह हो । सिक्री सर्वसाधारण, चेतनशील, शोषित पीडित नेपाली जनताको सञ्जाल हो । जो चेतनाको विगुल फुक्ने र आफ्नो हकहित कर्तव्य तथा अधिकारका पक्षमा सङ्घर्ष गरिरहने सङ्घर्षशीलपात्रका रूपमा पनि चित्रित भएको पाइन्छ । सिक्री एकताको प्रतीकात्मक रूप पनि हो । प्रस्तुत काव्यमा कविले सिक्रीका रूपमा म, हामी, तिमी, उनी जस्ता पात्रलाई उभ्याएका छन् । सिक्री सम्पूर्ण नेपाली जनताको प्र्रातिनधित्व गर्ने प्र्रातिनधि पात्र हो । त्यस्तै माटो, पृथ्वीमाता, उषा जस्ता पात्रहरू गौण तथा सूच्य चरित्र हुन् । प्रस्तुत काव्यमा स-साना प्रसङ्गमा सामान्य भूमिकाका अलावा अन्य कुनै पनि स्थान नदेखिएका कारण यिनीहरूलाई गौण तथा शुन्य पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

(ग) परिवेश

सिक्री खण्डकाव्यको कथावस्तु झिनो रूपमा रहेको हुनाले परिवेशलाई निर्धारण गर्ने कुनै आधार भेटिदैन । शासक र शाषित बिचको अन्तर्द्वन्द्वलाई कवितात्मक रूपमा वर्णन गरिएको हुँदा यसको परिवेश स्पष्ट रूपमा किटान गर्न गाह्रो छ । शासन गर्ने शासकले जनतालाई दिएको बर्बर यातानालाई प्रस्तुत खण्डकाव्यको परिवेश बनाइएको छ । यहाँभित्रका पात्रहरूको भूमिकालाई अप्रत्यक्ष रूपमा समावेश गरिएको हुनाले प्रस्तुत खण्डकाव्यमा कुनै फराकिलो परिवेश देखिँदैन । शासकको दमनलाई काव्यमा ल्याएर ठुलावडाहरूको सहरी परिवेश र सामान्य जनतालाई मुलुकभित्रका शोषितहरूको प्र्रीतिनधित्व गराइएको छ । वि.सं.२००७ साल अघि राणाहरूले गर्दा नेपाली जनताले भोग्नु परेका यातना र दमनलाई काव्यको परिवेश बनाइएको छ । केही बोल्न नपाइने हुनाले राणाहरूले जे गरे पनि जनताहरू चुप लागेर बसेका अर्थात् सिक्रीभित्रै जकडिएका तथ्यलाई काव्यमा समावेश गरिएकोछ ।

(घ) उद्देश्य

हरिहर शास्त्रीको सिक्री खण्डकाव्यमा समाज सुधारको अपेक्षा राखिएको छ । साहित्यको अध्ययन मार्फत पाठकले आफ्ना कमजोरीलाई सुधार्न सकून्, नयाँ कुराहरू सिकून् भन्ने उद्देश्यले शास्त्रीले 'सिक्री' खण्डकाव्यको रचना गरेको पाइन्छ । यस काव्य मार्फत शास्त्रीले साधारण मान्छेलाई चेतना प्रदान गरेको पाइन्छ । मान्छे आफ्ना खोसिएका अधिकारका निम्ति उठ्न र त्यसका लागि क्रान्ति आवश्यक रहेको सन्देश प्रस्तुत खण्डकाव्यले दिएको छ । सिक्रीको दास बनेका मानिसलाई त्यस दासताबाट मुक्त हुन 'सिक्री' खण्डकाव्यले आह्वान गरेको छ । प्रत्येक मानिसले कुप्रवृत्ति र दुर्व्यवहार समाप्त गर्न बलिदानको सङ्कल्प गर्नुपर्ने विचार यस खण्डकाव्यको रहेको छ । जतिसुकै कठोर र निरङ्कुश भए पनि हामी सबै मिलेर सिक्रीलाई कमजोर पार्नुपर्छ भन्ने विचार प्रस्तुत खण्डकाव्यले दिएको छ । प्रत्येक युवालाई देशको निम्ति उत्सर्ग हुन आमन्त्रण गर्नु नै यस खण्डकाव्यको उद्देश्य हो ।

(ङ) दृष्टिविन्दु

सिक्री खण्डकाव्यलाई समाख्यान मार्फत अगाडि बढाइएको छ र यसका समाख्याता काव्यकार स्वयं हुन् । काव्यकारको घटित घटनाको वर्णन म, हामी, तिमी, उनीका रूपमा आफू प्रत्यक्षदर्शी र सर्वदर्शीका रूपमा प्रस्तुत गर्छन् । पात्रका चिन्तन, संवेग, विचार, भावना, क्रियाकलाप सबैलाई बुझेर वस्तुगत नाटकीय शैलीमा अन्य पुरुष दृष्टिविन्दु मार्फत समग्र काव्य प्रस्तुत गर्छन् । घटनाक्रम, परिस्थिति र यथार्थ सबैको सर्वदर्शी भएर काव्यकारले समग्र काव्य प्रस्तुत गरेका छन् । यसकारण काव्यकारको दर्शन काव्यकार आफैँले सोझै भन्नु भन्दा पनि आफैँ नभनी म, हामी, तिमी, उनी मार्फत तिनीहरूको प्रत्यक्ष कथनका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

(च) भाषाशैली

भाषिक दृष्टिले हेर्दा सिक्री खण्डकाव्यमा झर्रा नेपाली र तत्सम दुवै खाले शब्दहरूको राम्रो प्रयोग भएको पाइन्छ । यत्रतत्र उखान टुक्काको प्रयोगमा पनि काव्यकारले कुशलता देखाएका छन् । सामान्यतयाः त्यति प्रयोगमा नआएका अशक्यता, स्थिति, त्रिकुटी जस्ता तत्सम शब्दहरूको प्रयोग एकातर्फ भेटिन्छ भने अर्कातर्फ प्लट, क्यानभास, क्राइष्ट, सि.आई.डी. जस्ता अङ्ग्रेजी शब्दहरूको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि काव्य अर्थवोधका दृष्टिले त्यति दुरूह छैन ।

कविमा अलङ्कार प्रयोग क्षमता पनि पर्याप्त मात्रामा छ भन्ने कुरा प्रस्तुत काव्यले प्रदान गरेको छ । उनले केही अर्थालङ्कार एवं शब्दालङ्कारहरूको राम्रो प्रयोग गरेका छन् । अभिव्यक्ति यत्रतत्र बिम्बात्मक एवं प्रतीकात्मक पनि रहेको पाइन्छ । कवि शास्त्रीमा रिमाल, भूपी, मोहन कोइराला जस्ता सिद्धहस्त गद्य कविहरूको केही मात्रामा प्रभाव परेको देखिन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा कुनै विश्राम, छाल वा अध्यायहरू भेटिदैन । प्रस्तुत काव्य एउटा लामो कविताका रूपमा रहेको छ ।

लय कविताको अपरिहार्य तत्त्व हो । गद्यात्मक खण्डकाव्य 'सिक्री' मा पर्याप्त लयात्मकता पाइन्छ । लयका कारणले नै काव्यमा सङ्गीतको सिर्जना भएको छ ।

४.१.६ 'समय' खण्डकाव्यको विश्लेषण

(क) कथानक

समय खण्डकाव्यमा कविले समय ज्यादै महत्त्वपूर्ण हुन्छ र बलवान हुन्छ भन्दै सामाजिक परिवर्तन समयको देन हो भन्ने विचार शास्त्रीले व्यक्त गरेका छन् । कवि युगवोध (शास्त्रीः २०२९, क) नै काव्य रचनाको प्रेरणाको स्रोत मान्छन् । समय खण्डकाव्यमा शास्त्रीले मानिस समयको वशमा होइन समयलाई मानिसले वशमा राख्न सक्नुपर्छ भन्ने भावार्थलाई व्यञ्जित गर्नका निम्ति समयलाई र मानिसलाई विपरीत पात्रका रूपमा उभ्याएर खण्डकाव्यात्मक ढाँचा दिन पुगेका छन् । अर्को अर्थमा कविले समय ज्यादै महत्त्वपूर्ण र बलवान हुन्छ भन्दै सामाजिक परिवर्तन समयको देन हो, मानिस समयअनुसार चल्न जान्नु पर्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेको पाइन्छ । कविले युगवोधलाई प्रेरणाको स्रोत मानेका छन् । प्रस्तुत खण्डकाव्यको कथानकलाई कथानक विकासका आधारमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

म जति दिन बाँच्छु बाँच्छु मेरो बाँच्नुसँग कसैले सम्झौता गर्नु पर्दैन जस्ता भावांशबाट प्रस्तुत खण्डकाव्यको सुरुवात भएको छ । म पात्रको अहमता, समयको अर्थ, चिनारी मजुरको प्वाँख लगाउँदै काग मजुर बन्न नसक्ने र बाघको छाला ओढ्दैमा स्याल बाघ नहुने जस्ता तर्कहरू नै प्रस्तुत कथानक विकासका आरम्भ भागअन्तर्गत पर्दछन् । म पात्रका विचारमा समय रोगी हुनु, समयको परिवर्तन सँगै जुन भोलिपल्ट पश्चिममा अस्ताउनु, हिलोमा फक्रिएको गुलाब हिलोमै सड्ने तर्कदेखि समयले गर्दा सारा परिवर्तन हुने हिमालमा हिउँ मात्र नभएर तराईमा ताप पनि हुने, विहानको उषालाई आतमा लिएर आकाशको भगवान्‌लाई फुल चढाउन नसक्ने जस्ता तर्कहरूलाई कथानक विकासका विकास भागअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । त्यस्तै गरी यदि समय प्रत्येक विहानीको ओछ्यानमा नयाँ सूर्य भएर आए, एउटा वसन्त भएर आएका खण्डमा एकपटक माफी दिने प्रसङ्गदेखि समयले मरूभूमि नसम्झेर पानीका रूपमा सम्झनु पर्ने, वक्वके कुछुवा नसम्झेर रहस्यमय समुद्र सम्झनु पर्ने समयले आफुलाई जस्तो बलवान नसम्झिए पनि त्यो सकिन लागको टुकी भएको र केही क्षण पुतली जल्दैमा आफूभित्रको भुकम्प नदब्नेसम्मका घटनाक्रम प्रस्तुत कथानक विकासका उत्कर्ष भागअन्तर्गत पर्दछन् । यो भाग नै खण्डकाव्यको चरमोत्कर्ष भाग पनि हो । यहीबाट कथानकले फल प्राप्तिको सामान्य सङ्केत प्रदान गर्दछ ।

समयसँगको यही वादविवाददेखि सभ्य मानिसले लडाइँ गर्छ जसले पछि लागेपछि शत्रुलाई परास्त नगरी छाड्दैन । अहिले आमालाई स्वार्थ होइन सङ्कल्प चाहिएको छ, शान्ति होइन युद्ध चाहिएको छ । संसारलाई म एउटै भएर सल्काई दिन सक्छु भन्दै नेपाल आमाका हितमा लड्नु पर्ने सम्मका भाव कथानक विकासका अपकर्ष भागअन्तर्गत पर्दछन् भने कानमा कोही आएर अब समय उठ्न सक्दैन, उसको रगत गुराँसमा परिणत भएर हाँसेको छ, त्यसलाई आफुले भोलिका भाइका गालामा टाँस्न भटाभट पिटिरहेको छ । दूर क्षितिजमा प्रत्येक अँध्याराका पखेटा काटेको छ भन्नु र म पात्रलाई बल्ल आमाको ऋण तिरेको भान हुनु र आफ्नो लक्ष्य पूरा भएको अनुभव हुनु प्रस्तुत कथानकको फलागम वा अन्त्य भागअन्तर्गत लिन सकिन्छ । यसरी प्रस्तुत खण्डकाव्यको कथानकले फन्को मारेको पाइन्छ ।

(ख) पात्रविधान

समय खण्डकाव्यमा समय म पात्र र मानिस जस्ता पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । यी मध्ये समय प्रमुख पात्र, म पात्र र मानिस सहायक पात्रका रूपमा देखिएका छन् । यिनीहरूको सामान्य चर्चा तल गरिएको छ ।

१. समय

समय प्रस्तुत काव्यको प्रमुख चरित्र हो । समय निरङ्कुशताको प्रतीकका रूपमा आएको छ । यही समयलाई नै आधार मानेर रचना गरिएको प्रस्तुत काव्यको केन्द्रीय चरित्र भएका कारण यसलाई प्रमुख पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । समय निरङ्कुश वातावरणको प्रीतिनधित्व गरेको प्रीतिनधि पात्र हो । समय सामूहिक चरित्र पनि हो ।

२. म पात्र

म पात्र प्रस्तुत काव्यको सहायक चरित्र हो । समाख्याताका रूपमा उभिएको म पात्रले काव्यमा घटित घटनालाई प्रत्यक्षदर्शी तथा ज्ञाता बनेर प्रस्तुत गरेको छ । प्रस्तुत काव्यमा म पात्रको कथाको बेली विस्तार लगाउनु बाहेक अन्य भूमिका देखिँदैन तर काव्यमा म पात्रको अभावमा कथानक शैली लथालिङ्ग र भताभुङ्ग हुने भएका कारण म पात्रलाई सहायक पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

३. मानिस

मानिस 'समय' खण्डकाव्यको सहायक चरित्र हो । प्रस्तुत काव्यमा मानिस सामूहिक चरित्रका रूपमा उपस्थित भएको छ । अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन र पिल्सिएका नेपाली जनताको प्रीतिनधित्व गर्ने प्रीतिनधि चरित्र हो । काव्यमा मानिसको उल्लेख्य भूमिका नभएका कारण मञ्चीय नभएर सूच्य चरित्र हो । प्रस्तुत काव्यमा म पात्र प्रसङ्गअनुसार वर्णित चरित्र मात्र हो ।

(ग) परिवेश

संरचनाका दृष्टिले हेर्दा 'समय' आख्यानहीन भएकाले यसको परिवेश पनि निरन्तरताका साथ अघि बढेको पाइदैन । यस खण्डकाव्यमा परिवेशको रूपमा समयलाई नै लिइएको पाइन्छ । समयकै कारणले गर्दा मान्छे कृत्रिम र आडम्बरी बन्दै गएको यथार्थलाई कवि औंल्याउँछन् । सहरी परिवेशलाई इङ्गित गर्दै कविले त्यहाँका मान्छेको कृत्रिमता र आडम्बरीपनलाई व्यङ्ग्य गरेका छन् । समाजभित्रका साना-ठुला, शहरी-गाउँले परिवेशलाई कविकै अनुभूतिद्वारा व्यक्त गरेका छन् । ग्रामीण जीवनभित्रका प्राकृतिक कुराहरूप्रति मोह र सहरिया जीवनभित्रका कृत्रिम कुराको वितृष्णा देखाएर कविले आफ्नै अनुभूतिहरू व्यक्त गरेका छन् । कुन पात्रले कुन ठाउँमा कस्तो भूमिका निभाए भन्नु भन्दा पनि कविका वैयक्तिक अनुभूतिका माध्यमद्वारा सिङ्गो खण्डकाव्यको रचना गरिएको हुँदा यसको परिवेश यकिन गर्न गाह्रो छ ।

(घ) उद्देश्य

हरिहर शास्त्रीको 'समय' खण्डकाव्यको अध्ययनबाट समस्त पाठक वर्गहरूमा सकारात्मक छाप परेको पाइन्छ । समयको महत्त्वलाई अति नै ध्यान दिनु पर्ने र त्यसैअनुरूप हामी पनि चल्नु पर्ने यथार्थलाई प्रस्तुत काव्यमा अगाडि सारिएको पाइन्छ । समय बलवान हुन्छ, त्यसको अगाडि मानिसको केही लाग्दैन भन्ने सन्देश यस काव्यले दिएको छ । सहरिया हुँ भनी आडम्बरी बन्नेलाई गाउँकै परिवेश राम्रो भएको कुरा कविले प्रस्ट्याएका छन् । सानो ठुलो बिचको उचनीचको अन्त्य गर्नुपर्ने, मुक्ति नपाएकाहरूलाई मुक्ति दिलाउनु पर्ने कुरा काव्यमा उल्लेख गरिएको छ । समयले मानिसलाई जिउने अधिकार दिने र समयले नै देशका लागि बाँच्ने कर्तव्य सिकाउँछ भन्ने सन्देश काव्यमा दिइएको छ । प्रेम, वात्सल्य,

दमित इच्छा र प्रेमप्रतिको प्रतीक्षाभन्दा राष्ट्रियता, सामाजिकता र मानवीय उत्थान पट्टि लाग्नु प्रस्तुत काव्यले सिकाएको पाइन्छ । मान्छेको सौन्दर्यमा लोभिनेभन्दा पनि उसको गुणमा लोभिन प्रस्तुत खण्डकाव्यले अभिप्रेरित गरेको छ । मानिसमा भएका विगतका जस्तासुकै खराबी पनि त्याग्न सकून् र असल बनून् भन्ने उद्देश्य प्रस्तुत खण्डकाव्यको रहेको पाइन्छ ।

(ङ) दृष्टिविन्दु

समय खण्डकाव्यको कथावस्तु म पात्र द्रष्टा भएर समाख्यान गरिएको प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । अर्थात् प्रथम पुरुषको केन्द्रीय दृष्टिविन्दु रहेको काव्यको व्याख्याता 'म' पात्र रहेको छ । काव्यमा म पात्रले आफ्नो कथानक र समयको कथानक दुवैलाई व्याख्यात्मक हिसाबमा प्रयोग गरेको छ । म पात्र काव्यकार हरिहर शास्त्रीको दर्शन प्रस्तुत गर्ने मुख पात्रका रूपमा आएको छ । त्यसैले काव्यका सम्पूर्ण घटना म पात्रले नै प्रस्तुत गरेको छ यसर्थ सम्पूर्ण काव्यको सर्वज्ञ दृष्टिविन्दुको प्रस्तोता म पात्र हो । प्रस्तुत काव्य समग्रमा म पात्रकै केन्द्रीयतामा प्रस्तुत भएको छ ।

(च) भाषाशैली

हरिहर शास्त्रीको 'समय' खण्डकाव्यमा तत्सम शब्दहरूका साथसाथै झर्रा शब्दहरूको पनि सफल प्रयोग भएको पाइन्छ । गद्य काव्य भए तापनि लयात्मकताले काव्यमा मिठास भरिदिएको छ । अभिव्यक्तिमा आलङ्कारिता पनि पाइन्छ ।

सर्ग, परिच्छेद, छाल, अध्याय र अङ्क सबैलाई काव्यले बहिष्कार गरेको पाइन्छ । यस प्रकारका खण्डकाव्यले नयाँ परम्परा स्थापना गर्ने प्रयास गरेका छन् । आफ्ना विचार र भावलाई व्यक्त गर्न कवि विभिन्न बिम्ब र प्रतीकहरूको पनि सहयोग लिन्छन् । घाम कोट्याइरहन्छु, प्रकृतिसित गुनगुनाएर, एकमुठी जुन, उषालाइ अञ्जुलीमा लिएर, बकबके कछुवा, रात चिस्सिदै गैरहेछन् आदिबाट बिम्बात्मक अभिव्यक्ति काव्यमा रहेको पाइन्छ ।

४.१.७ 'सगरमाथा' खण्डकाव्यको विश्लेषण

(क) कथानक

सगरमाथा खण्डकाव्य सगरमाथालाई विषयवस्तुका रूपमा चयन गरेर यही सगरमाथाको वर्णनमा आधारित भएर रचना गरिएको छ । यसमा झिनो आख्यानरूपी कथानकको प्रयोग भएको पाइन्छ । लेखकले प्रस्तुत खण्डकाव्य सगरमाथाको अस्तित्त्व पवित्रता र महानताको आधारमा निर्माण गरेको पाइन्छ । सगरमाथा हाम्रो प्राचीन सभ्यताको उद्गम स्थल हाम्रा लागि प्रेरणाको स्रोत, आस्थाको प्रतीक, निर्माण्को द्योतक र पूर्वीय दर्शनको आधार स्तम्भ हो, अनि राष्ट्रकै गौरव पनि हो भन्ने विचार काव्यमा व्यक्त गरिएको छ । यहाँ सगरमाथाका माध्यमबाट कविले आफ्ना विचारहरू व्यक्त गरेको पाइन्छ । सगरमाथालाई मुख्य पात्रका रूपमा उपस्थित गराएर काव्यकार हरिहर शास्त्रीले आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । प्रस्तुत काव्यलाई कथानक विकासका आधारमा यसरी वर्णन गर्न सकिन्छ ।

हरिहर शास्त्री नैतिक उन्नतिका माध्यमबाट राष्ट्र निर्माण गर्न सकिने कुरालाई विश्वास गर्छन् । अरुको मुख ताकेर बस्नुभन्दा आफ्नो समाजका लागि र राष्ट्रका लागि काम गर्न उत्प्रेरित गर्छन् । जब मानिस स्वावलम्बी बन्छन् र कर्तव्य पूरा गर्न थाल्छन् त्यो व्यक्तिगत नभएर राष्ट्रका लागि नै हुनेछ । अनुशासन भएमा मात्र राष्ट्र निर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा काव्यमा उल्लेख गरिएको छ । यस काव्यमा शास्त्रीले कहीँ नेपाली जातिकै गुणगान गाउन पुगेका छन् भने कहीँ प्यारो देशको स्वतन्त्रताको गुणगान गाउन पुगेका छन् (शास्त्री : २०३५, २)

शैल सगरमाथा शक्ति लिएर करोडौं जनताको मुटुको स्पन्दनलाई फुलाउने प्रसङ्गबाट सुरु भएको यस खण्डकाव्यको कथानक सगरमाथाको वर्णनकै क्रममा सम्पूर्ण नेपालीलाई निर्माणमा लगाउने र उसको कर्तव्य भनेको नेपाललाई चिनाउने हुनु श्रमले चिनाउनु र नेपालको सीमा रक्षा गर्नु जस्ता प्रसङ्गहरू यसका आरम्भ भागअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । सिर्जना मानवीय कर्मको उपलब्धी (शास्त्री : २०३५, १८) हो, तर पनि राष्ट्रविना यो कुरा सम्भव छैन भन्ने धारणा कविको रहेको छ । राष्ट्रको निम्ति प्रत्येक नागरिकले आफुलाई उत्सर्ग गर्नुपर्दछ । देशप्रतिको स्नेह र आस्था नै कर्मको सार्थकता (शास्त्री :

२०३५, १९) हो भनी कविले राष्ट्रवादी विचार अघि सारेका छन् । कविले सगरमाथालाई स्रष्टा र ताजको रूपमा उभ्याएका छन् ।

हरिहर शास्त्रीको प्रस्तुत काव्यमा आफू बाँचेर नेपाललाई बचाउने, गालामा गुराँस हाँस्ने सम्पूर्ण नेपालीलाई संजीवनी पिलाउने, नेपाल एउटा फुलबारी र ऊ त्यसको माली हुनु, विविध कच्चा पदार्थको खानी भएको विश्वमा पसिनारूपी पानी पुऱ्याउन सक्ने र विश्वमा प्रसिद्धि कमाउनुसम्मका घटनाक्रमलाई कथानक विकासको विकास भागअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । त्यसैगरी सगरमाथाले पर्यटकलाई लोभ्याउने, विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने साधन हुनु, विश्वरूपी मनको आफ्नो कस्तुरी गन्ध हुने र ऊ नेपालीको द्रष्टा हुनु, विश्वमा नमुनादार शिल्पी बन्नु, देश सजाउने प्रमुख कारक तत्त्व हुनु जस्ता घटनाक्रमहरू कथानक विकासका चरम तथा उत्कर्ष भागअन्तर्गत पर्दछन् । त्यसैगरी करोडौं नेपालीका मुटुका लागि पसिना चुहाउने र आँसुमा डुबेकी आमालाई उठाउनु, पूर्वको मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्मको रक्षा गर्ने आधार बनेका बाँझा धर्ती सिञ्चित गर्ने, उसले फुलाएको निर्माणको मूलले स्वप्न संसार राम्रो बनेको जस्ता प्रसङ्गहरू अपकर्ष भागअन्तर्गत पर्दछन् भने सगरमाथाको देशका बासिन्दा भएका कारण नेपाली पनि शान औकातका साथ धैर्यवान बन्दै असल बाटोमा लाग्नु पर्ने, प्रकृतिबाट केही कुरा सिक्नु पर्ने जस्ता भावाभिव्यक्ति कथानक विकासका अन्त्य भागअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । यसरी झिनो आख्यानको रूपमा तयार भएको खण्डकाव्यका रूपमा 'सगरमाथा' लाई लिइन्छ ।

(ख) पात्रविधान

हरिहर शास्त्रीको अन्तिम खण्डकाव्य 'सगरमाथा' मा धेरै चरित्रहरूको निर्माण गरिएको छैन । यसको शीर्षक जे द्वारा निर्मित छ त्यही नै प्रस्तुत काव्यको चरित्र हो । सगरमाथाको केन्द्रीयतामा घुमेको प्रस्तुत खण्डकाव्य सगरमाथाको सेरोफेरोमै अन्त्य भएको छ । सगरमाथालाई स्रष्टा र ताजका रूपमा उभ्याइएको प्रस्तुत खण्डकाव्यको मुखपात्र 'सगरमाथा' नै मानिन्छ ।

१. सगरमाथा

सगरमाथा प्रस्तुत खण्डकाव्यको प्रमुख तथा केन्द्रीय चरित्र हो । उसकै केन्द्रीयतामा कथानकले फन्को मारेको छ । सगरमाथा पूरै काव्यभरि सकारात्मक पात्रका रूपमा उपस्थित

गरिएको छ । यहाँ सगरमाथालाई हाम्रो प्राचीन सभ्यताको उद्‌गम स्थल, हाम्रा लागि प्रेरणाको स्रोत, आस्थाको प्रतीक, निर्माणको द्योतक र पूर्वीय दर्शनको आधार स्तम्भका रूपमा लिइएको छ । सगरमाथा राष्ट्रिय गौरवका रूपमा पनि कविले चित्रण गरेका छन् । सगरमाथा नामक पात्रका माध्यमबाट कविले सबैलाई असल र उच्च विचारधाराको बन्न प्रेरित गरेका छन् । कवि नैतिकतामा रहन र स्वावलम्बी बन्न सबैलाई सिकाउँछन् । सगरमाथा जस्तै उचो शिर लिएर गौरवका साथ बाँच्न हामीले पनि सगरमाथा नामक पात्रबाट सिक्नु पर्ने कुरा यहाँ औंल्याइएको छ । नेपाल राष्ट्रको गौरव र आस्था भन्नु नै सगरमाथा भएकाले हामीले पनि सगरमाथाले जस्तै उचो शिर राख्ने काम गर्नुपर्छ भन्ने विचार कविको रहेको छ । मानिस स्वावलम्बी, अनुशासित र कर्तव्यनिष्ठ भएर अघि बढ्यो भने मात्र देशको शिर पनि उच्च रहन्छ भन्ने कुरा यहाँ रहेको पाइन्छ ।

(ग) परिवेश

सगरमाथा खण्डकाव्यको परिवेश सम्पूर्ण रूपमा प्रकृतिसँगै सम्बद्ध रहेको छ । सगरमाथाकै सेरोफेरोमा प्रस्तुत खण्डकाव्यको रचना गरिएको हुनाले त्यहींभित्रको सम्पूर्णता प्रस्तुत काव्यमा समावेश गरिएको छ । सगरमाथा वरपरका प्राकृतिक छटाहरूलाई काव्यको परिवेश बनाइएको छ । सगरमाथाको सुन्दरताका बारेमा कविले मीठो ढङ्गले व्याख्या गरेका पाइन्छ । सगरमाथा घुम्न जानेहरूका लागि त्यहाँ पर्ने हिउँ, त्यहाँभित्रका वनस्पति र उचाइमा फुल्ने फुलहरूका बारेमा उल्लेख गरेर कविले त्यसैलाई परिवेश बनाएका छन् । सगरमाथा बग्ने हिमनदी, पाइने चराचुरूङ्गी आदि कुरालाई काव्यको परिवेश बनाइएको छ । काव्यमा प्रकृतिको सरल, शान्त र स्निग्ध रूपको वर्णन गरिएको छ । प्रकृतिमा मानव जीवनको अस्तित्त्व रहेको हुन्छ । अझ यस काव्यमा उषा र सगरमाथा दुवैलाई जीवनका प्रतीकका रूपमा मानिएको छ । प्रस्तुत काव्यमा मानवीय दीक्षाका लागि प्रकृतिको वस्तुगत वर्णन गरिएको छ । शास्त्रीले प्रस्तुत काव्यमा प्रकृतिका विभिन्न रूपको वर्णन गरेका छन् । सम्पूर्ण परिवेश सगरमाथाकै सेरोफेरोमा घुमेको छ ।

(घ) उद्देश्य

हरिहर शास्त्रीले प्रस्तुत खण्डकाव्यमा प्रकृतिलाई पात्रका रूपमा उभ्याएर मानिस सामु गहिरो छाप छोड्न सफल मानिएका छन् । प्रकृतिका माध्यमबाट मानिसलाई पनि

असल बाटोमा लाग्न प्रेरित गरिएको प्रशस्त काव्यका मान्छेलाई स्वावलम्बी, नैतिकवान, कर्तव्यनिष्ठ बन्नका लागि यो काव्य मार्ग प्रस्तत छ । असल कर्म गरेर सगरमाथा जस्तै उच्च र अनुशासित बन्न कविले प्रेरित गरेका छन् । व्यक्ति स्वयम्मा अनुशासित भयो भने मात्र राष्ट्रका लागि असल काम गरेर देशको शिर उँभो उठाउँछ भन्ने सन्देश प्रस्तुत काव्यले दिएको छ । सिर्जना मानवीय कर्मको उपलब्धि हो तर पनि राष्ट्रविना यो सम्भव छैन भन्ने कुरा कविले व्यक्त गरेका छन् । राष्ट्रका निमित्त प्रत्येक नागरिकले आफुलाई इमान्दारितापूर्वक उत्सर्ग गरून् भन्ने उद्देश्य काव्यको रहेको छ । स्नेह र आस्थाका साथ राष्ट्रलाई उभो उठाउनु काव्यको उद्देश्य रहेको छ । सगरमाथा नामक पात्रका सत्कार्यबाट हामीले असल काम गर्नुपर्छ भन्ने उद्देश्य प्रस्तुत काव्यको रहेको छ ।

(ङ) दृष्टिविन्दु

सगरमाथा खण्डकाव्यको कथावस्तु काव्यकार स्वयं समाख्याता बनेका हुनाले यो तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा आधारित रहेको पाइन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा सगरमाथालाई मुख पात्र बनाएर काव्यको समाख्यान आफुले गरेको पाइन्छ । सगरमाथा नामक पात्रलाई मुख्य भूमिकामा उतारेर पात्रका सम्पूर्ण विचारहरू काव्यकारले व्यक्त गरेका छन् । सगरमाथा एउटा प्राकृतिक सभ्यता भएकाले उसैका माध्यमबाट कविले आफ्ना भनाईहरू राखेका छन् । घटनाक्रम परिस्थिति र यथार्थ सबैको सर्वदर्शी भएर लेखकले आफैँले सोझै भन्नुभन्दा पनि आफैँ नभनी सगरमाथालाई केन्द्रविन्दु बनाएर प्रस्तुत गरेका छन् ।

(च) भाषाशैली

सगरमाथा खण्डकाव्यको भाषा सरल र सहज छ । झर्रा नेपाली र तत्सम दुवै खाले शब्दको प्रयोग काव्यमा स्वभाविक रूपमा भएको छ । काव्य भाषिक दृष्टिले संवेद्य रहेको छ ।

प्रस्तुत काव्य अनुष्टुप छन्दमा रचना गरिएको छ । यसमा ९१ श्लोकहरू रहेका छन् । प्राण-प्राण, युगौँ-युगौँ, टुनामुना जस्ता द्वित्व प्रयोगले काव्यमा मोहकता थपेका छन् । यहाँ शब्दालङ्कारमा यमक, अन्त्यानुप्रास र अर्थालङ्कारमा उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा आदि अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको छ । यी अलङ्कार मध्ये अन्त्यानुप्रासको प्रयोगमा कवि खप्पिस देखिन्छन् । रस परिपाकका दृष्टिले हेर्दा काव्यको अङ्गीरस शान्त रस हो ।

काव्य अध्याय, छाल, परिच्छेद, सर्ग आदि केहीमा विभक्त छैन । यसर्थ काव्य एउटा लामो कविताका रूपमा रहेको छ । अरु खण्डकाव्यहरूका तुलनामा यस काव्यमा स्तरीय भावको संयोजन भएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

१. खण्डकाव्यकारिता

हरिहर शास्त्रीले खण्डकाव्य यात्रा वि.सं.२०२५-२०३५ का बिचमा रहेको पाइन्छ । वि.सं.२००४ देखि काव्य यात्रा सुरु गरेका शास्त्री वि.सं.२०२५ सम्म आई पुग्दा निकै अनुभवी काव्यकार बनेका कुरा थुप्रै खण्डकाव्य निर्माण गरेबाट प्रस्ट हुन्छ । खण्डकाव्य रचनाका सिलसिलामा शास्त्रीभित्रको कवित्व शक्ति निकै खारिएको पाइन्छ । शास्त्रीले एकै वर्षमा ६ वटा खण्डकाव्य रचना गरेर आफ्नो मिहिनेत नेपाली साहित्यलाई दिएको कुरा स्पष्ट छ । पूर्व काव्य परम्परालाई ख्याल नगरी आफ्नो मनोमानीमा काव्य लेख्न मन पराउने शास्त्रीले कुनै पनि काव्यमा राजा महाराजा, इतिहास प्रसिद्ध व्यक्ति, वीर प्रतापी क्षत्रिय र धीर चरित्रको मुख्य पात्रको चयन नगरी सामान्य खालका पात्रको प्रयोग गरेको पाइन्छ । शास्त्रीले रचना गरेका ७ वटा खण्डकाव्य मध्ये ४ वटा पद्य र ३ वटा गद्य खण्डकाव्य रहेका छन् । न्यून आख्यान भएका, सामाजिक विषयवस्तुलाई आधार बनाएका शास्त्रीका खण्डकाव्यमा संवेघ चरित्रहरूको निर्माण गरिएको छ । पद्यात्मक खण्डकाव्यमा शास्त्रीले लेखनाथ, भिमनिधि र देवकोटाको अनुकरण गरेका छन् भने गद्यात्मक खण्डकाव्यमा रिमाल, भूपी र मोहन कोइरालाको अनुकरण गरेका छन् । गीता दर्शनको प्रभाव शास्त्रीका सबैजसो खण्डकाव्यमा भेटिन्छ । शास्त्री कतै-कतै स्वच्छन्दतावादी खण्डकाव्यकारका रूपमा देखा पर्छन् भने परिष्कारवादी । भावको अभिव्यक्तिमा सङ्गति र श्रृङ्खलाबद्धतामा अभाव रहनुका साथ साथै झिनो आख्यानका कारणले गर्दा शास्त्रीका खण्डकाव्य गुणात्मकभन्दा सङ्ख्यात्मक बढी पाइन्छ ।

२. खण्डकाव्य **कृतिको नाम**

हरिहर शास्त्रीको काव्य साधनाअन्तर्गत खण्डकाव्यहरू पनि रहेका छन् । शास्त्रीले रचना गरको खण्डकाव्यहरू जम्मा ७ वटा रहेका छन् । वि.सं.२०२५-२०३५ का बिचमा

रचना गरिएका शास्त्रीका खण्डकाव्यहरूमा अनभिज्ञता, शोभाशशि, देवी, सिक्री, सपनाको फुल, समय र सगरमाथा हुन् ।

३. खण्डकाव्यगत विशेषता

हरिहर शास्त्री संस्कृतका विद्वान हुनुका साथै नेपालीका पनि विषय शिक्षक भएकाले नेपाली साहित्यलाई द्विपक्षीय हिसावबाट उभो उठाउने स्रष्टा हुन् । शास्त्रीको नैतिकता र इमान्दारिताले गर्दा उनका धेरै कृतहिरू नेपाली साहित्यमा प्रेरक बनेका छन् । शास्त्रीका खण्डकाव्यमा प्रकृतिप्रति हार्दिकता देखाइएको छ । काव्यमा ग्रामीण परिवेशप्रतिको मोह रहेको पाइन्छ । काव्यमा प्रकृतिको सुन्दर र कलात्मक वर्णन गरिनुका साथै नायक नायिकाको प्रेम प्रसङ्गलाई उचाइमा पुऱ्याउन पनि प्रकृतिकै सहायता लिईएको छ । खण्डकाव्यभित्र प्रणय मूलकतालाई मुख्य रूपमा देखाइएको छ । शास्त्रीले आफ्ना सम्पूर्ण काव्यहरूमा वास्तविक समाजमा हुने सम्पूर्ण क्रियाकलापलाई समावेश गरी मानिसलाई समाजका बारेमा बोध गराएका छन् । शास्त्रीका खण्डकाव्यभित्र युगीन आवश्यकता र समस्यालाई टड्कारो रूपमा औंल्याइएको पाइन्छ । शास्त्रीका अधिकांश कृतिहरू गीता दर्शनमा प्रभावित भएकाले कृतिमा नैतिकताको सन्देश बढी रहेको पाइन्छ । शास्त्रीका खण्डकाव्यहरूमा आख्यानलाई न्यून रूपमा समावेश गरिएको छ । अत्यन्त भिनो आख्यान शास्त्रीका खण्डकाव्यमा पाइन्छ ।

परिच्छेद : पाँच

हरिहर शास्त्रीको महाकाव्यकारिता र उनका महाकाव्यको विश्लेषण

५.१ हरिहर शास्त्रीको महाकाव्यकारिता र उनका महाकाव्यको विश्लेषण

कुनै पनि कविका समष्टि कविता सिर्जनाकै एक अंशका रूपमा महाकाव्य साधना पनि रहेको हुन्छ । हरिहर शास्त्रीको महाकाव्यकारिता पनि उनकै कवित्वको एक प्रमुख अङ्गका रूपमा रहेको पाइन्छ । शास्त्रीले आफ्नो कवित्वको अन्तर विकासका क्रममा खास-खास कालखण्डमा नै महाकाव्य रच्ने सिर्जनात्मक क्रियाकलाप गरेको भेटिन्छ । शास्त्रीले वि.सं.२००४-२०२४ सालका बिचमा २० वर्षसम्म कविता रच्ने पूर्वाभ्यास, भित्री तयारी र आन्तरिक साधना गरेपछि वि.सं.२०२४ सालमा उनको पहिलो महाकाव्यका रूपमा 'उषाविनोद' प्रकाशित भयो । प्रस्तुत महाकाव्यबाट शास्त्रीले आफुलाई सामाजिक महाकाव्यकारका रूपमा स्थापित गरेको पाइन्छ । विभिन्न फुटकर कविताहरू पत्रपत्रिकामा प्रकाशित हुनु, कविता सङ्ग्रहहरू पनि बाहिर आई सक्नुले शास्त्री भित्रको कवित्व शक्ति उषाविनोदसम्म आई पुग्दा धेरै नै खारिएको पाइन्छ । सङ्ख्यात्मक हिसाबले हेर्दा छोटै अवधिमा शास्त्रीले ३ वटा महाकाव्य लेख्नुले शास्त्रीको उच्च बौद्धिकताको सङ्केत दिन्छ । गुणात्मक हिसाबमा भने अलि कमजोर रहेका पाइन्छ । वि.सं.२०२४ र २०२५ सालमा जम्मा दुईवटा महाकाव्य रचिनुले उनीभित्रको सिर्जना शक्ति विकसित हुँदै आएको प्रस्टिन्छ । यी दुई महाकाव्यमा सामाजिक विषयवस्तुलाई औंल्याइएको छ । पूर्व महाकाव्य परम्परालाई चुनौती दिँदै नवीन महाकाव्य परम्पराको थालनी शास्त्रीबाटै भएको पाइन्छ । उनका यी महाकाव्यभित्र कुनै राजा महाराजा इतिहास प्रसिद्ध, व्यक्ति, वीर प्रतापी क्षेत्रिय र धीर चरित्रको निर्माण नगरी एउटा तल्लो जातको सार्कीलाई समेत मुख्य पात्र बनाएर प्रस्तुत गरिएको छ । उनी प्रयोगवादी कवि भएका हुनाले काव्यभित्र पनि उनले नौलोपन ल्याएको हुन सक्छ । त्यसैगरी उनी कार्यरत रहेको संस्था संस्कृत भाषा प्रसारिणी समिति, नारी विद्यापीठ र साहित्य परिषद्मा विभिन्न साहित्यिक व्यक्तित्वसँगको जमघटले गर्दा पनि उनीभित्र महाकाव्य रचनाको लागि आत्मबल बढेको हुन सक्छ । उनले बनारस गएर संस्कृतबाट शास्त्रीसम्मको अध्ययन गरेबाट पनि काव्य साधनातर्फ थप बल प्रदान भएको पाइन्छ ।

हरिहर शास्त्रीले रचना गरेका जम्मा ३ वटा महाकाव्य मध्ये 'घाम झुल्कियो' महाकाव्य भने अलि पछिल्लो समयमा आएर प्रकाशित भएको पाइन्छ । वि.सं.२०२५ को शुभारम्भदेखि २०३६ मा आएर प्रकाशित भएको महाकाव्य 'घाम झुल्कियो' लाई झनै काव्य साधनामा परिपक्व भएको समयमा लेखिएको महाकाव्य मानिन्छ । उषाविनोद र रम्भा महाकाव्य पश्चात बिचको अवधिमा जम्मा ७ वटा खण्डकाव्य, दुईवटा कविता सङ्ग्रहका साथै आत्म जीवनी पनि लेखेका शास्त्रीले 'घाम झुल्कियो' महाकाव्य लेख्ने समयसम्मका आफ्नो कवित्व शक्तिलाई धेरै हदसम्म विकसित गरेको पाइएको छ । यस महाकाव्यभित्र पनि प्रकृतिलाई नायक नायिका बनाएर नौलोपन भित्र्याइएको छ । यो शास्त्रीको दीर्घकालीन काव्य साधना र परिष्कारधर्मी प्रयोगवादी र स्वच्छन्दतावादी कवित्त्वको सिर्जनात्मक प्रतिफल नै हो ।

वास्तवमा हरिहर शास्त्री आफ्ना कुनै पनि सिर्जनामा त्यति धेरै सफल भने देखिँदैनन् । उनले सिर्जना गरेका महाकाव्य गुणस्तरयुक्त छन् वा छैनन् तर उनले गरेको महाकाव्यप्रतिको लगावलाई भने प्रशंसा गर्नैपर्छ । यसरी शास्त्रीले नेपाली महाकाव्यलाई दिन चाहे जति योगदान दिन नपाउँदै अल्पायुमै निधन भयो ।

५.१.१ हरिहर शास्त्रीका महाकाव्यकारिता

हरिहर शास्त्री संस्कृतका विद्वान हुनुका साथै नेपालीका पनि विषय शिक्षक भएकाले नेपाली साहित्यलाई द्विपक्षीय हिसावबाट सिर्जना गरेका छन् । उनको नैतिकता र इमान्दारिताको परिचय दिन उनकै कृतिहरू यथेष्ट छन् । 'नेपाल पुकार' कविताबाट कविका रूपमा झुल्किएका शास्त्रीले सबैले बुझ्ने खालका कविता सिर्जना गरेका छन् । लगभग तिन दशक लामो समयसम्म नेपाली काव्य साधनामा सक्रिय हरिहर शास्त्रीको कवित्व यात्रा जम्मा दुई चरणमा बाँडेर अध्ययन गरिएको छ । उनको साहित्यक यात्राका दुई चरणभित्र पनि दोस्रो चरणअन्तर्गत पर्ने महाकाव्यहरूको सन्दर्भमा चर्चा गरिएको छ । महाकाव्य विधाअन्तर्गत उनका ३ वटा महाकाव्यहरू प्रकाशित छन् । जसमा

१. उषाविनोद (२०२४)
२. रम्भा (२०२५)
३. घाम झुल्कियो (२०३६) पर्दछन् ।

यी महाकाव्यहरू शास्त्रीको समग्र साहित्य यात्राको उत्तरार्द्ध चरणमा लेखिएका हुनाले तुलनात्मक रूपमा परिष्कृत र परिमार्जित नै देखिन्छन् । समग्रमा यी ३ वटै महाकाव्यका प्रवृत्तिहरू निम्न अनुसार रहेका छन् :-

(क) प्रकृति चित्रण

शास्त्री प्रकृतिप्रेमी कवि भएकाले उनका सबैजसो काव्य कृतिमा कहीँ न कहीँ प्रकृतिको चित्रण गरिएको पाइन्छ । काठमाडौंको सहरिया परिवेशमा जन्मिएर पनि ग्रामीण परिवेशभित्रको यथार्थ जीवन भोगाईभित्र रहने प्रकृतिको वास्तविक झलकलाई यी महाकाव्यहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ । शास्त्री प्रकृतिको सुन्दर वर्णन कलात्मक तरिकाले गर्छन् । उनी प्रकृतिलाई मानवीकरण गर्नमा पोख्त देखिएका छन् । काव्यभित्रका नायक नायिका प्रकृतिलाई बनाएर प्रेमी प्रेमिकाको प्रेम प्रसङ्गलाई समेत उचाईमा पुऱ्याउनलाई प्रकृतिकै सहयोग लिएका छन् । उनका काव्यमा विभिन्न ऋतुहरूको वर्णन गरी त्यसैअनुरूप मानिसका प्रवृत्तिको तुलना गरेर देखाइएको छ । विभिन्न ऋतुहरूका राम्रा र नराम्रा पक्षसँग मानिसका चरित्रलाई तुलना गरी प्रकृतिमा दिव्य ईश्वरीय तत्त्व रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

हरिहर शास्त्रीका ३ वटा महाकाव्यहरू मध्ये उषाविनोद र रम्भामा भने केही मात्रामा मात्र प्रकृतिको चित्रण गरिएको छ भने उनको पछिल्लो महाकाव्य 'घाम झुल्कियो' मा भने व्यापक रूपमा प्रकृति चित्रण गरिएको छ । उनको यो महाकाव्य साँच्चै भन्ने हो भने प्रकृति चित्रणका दृष्टिले उच्च देखिन्छ । शास्त्रीले यस महाकाव्यमा ग्रीष्म ऋतुको प्रवृत्तिलाई दुस्टको प्रवृत्तिसँग, अन्धकार रातलाई मृत्युसँग, फुललाई नायिकासँग र चर्को सूर्यको प्काशले सुन्दर फुललाई नष्ट गर्ने प्रवृत्तिलाई औंल्याइएको छ । सन्ध्याको वर्णन गरेर कवि वेदना र दुःखको चित्रण गर्छन् । रातको प्रवृत्तिको वर्णनले भावी सङ्कटको सङ्केत र शरद वर्णनले शान्तिको सम्भावनाको सङ्केत गरिएकोछ । यसरी कविले यो महाकाव्य मार्फत प्रकृतिको सूक्ष्मतालाई नियाल्न पुगेको देखिन्छ । जून, घाम, नदी, बतास, बादल, रूख, फुल पशुपंक्षी र कीटपटङ्गलाई समेत मानवसँग एकाकार गरिएको छ । स्वतन्त्रता, समानता, भ्रातृत्व र मानवता प्रकृतिमै सुरक्षित रहेको कुरा शास्त्री व्यक्त गर्दछन् । उनले कहीँ-कहीँ प्रकृतिलाई नियतिका रूपमा पनि प्रस्तुत गरेका छन् । प्रकृतिका विविध रूप र पक्षलाई कविले सङ्क्षेपमा समेट्ने प्रयास गरेका छन् ।

(ख) परम्पराप्रतिको नौलो आयाम

हरिहर शास्त्रीका महाकाव्यमा इतिहास प्रसिद्ध घटना तथा वीर पुरुषको चरित्रलाई इङ्गित गरेर नलेखी एउटा सामान्य परिवारको व्यक्ति त्यसभित्र पनि तल्लो जात भनिने सार्कीको छोरासम्मको पात्र निर्धारण गरी लेखिएका हुनाले उनले नयाँ परम्पराको थालनी गरेको पाइन्छ । उनका ३ वटा महाकाव्य मध्ये रम्भा महाकाव्यमा यस किसिमको विषयवस्तु रहेको छ । यो महाकाव्यले जाति प्रथाप्रति तिव्र विरोध प्रकट गरेको छ । समाजलाई उन्नत र सुसंस्कृत बनाउने हो भने छुवाछूत, भेदभाव र कुसंस्कारलाई अन्त्य गरिनुपर्छ । समाजका कोही मान्छे ठुलो र सानो जातको हुँदैन, त्यो त उसको चरित्रले निर्धारण गर्छ भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ । सबै व्यक्तिको समाजप्रतिको अस्तित्त्व र जिम्मेवारी समान हुनुपर्छ । कोही मानिस धनी र ठुलो जातको हुँदैमा सभ्य र गरिब र सानो जातको हुँदैमा असभ्य हुँदैन भन्ने कुरा यो महाकाव्यले प्रस्ट्याएको छ ।

परम्परागत महाकाव्य मान्यताअनुसार यसको कथावस्तु अघि बढेको देखिँदैन । शास्त्रीले महाकाव्य परम्परालाई चुनौती दिँदै समसामयिक युग जीवनको काल्पनिक कथावस्तुलाई अघि सारेका छन् । सामाजिक र आर्थिक बन्धनले अस्तव्यस्त भएका समाजभित्रका दमित वर्गलाई उत्थान गरेर स्वच्छ समाजको स्थापना गर्ने प्रयास काव्यकारले गरेको पाइन्छ । तल्लो जातको सार्कीलाई महाकाव्यको नायक बनाएर सामाजिक विद्रोहमा उतार्नु शास्त्रीको प्रगतिशील कदम मानिन्छ । यसरी रम्भा महाकाव्यले परम्परामा नौलो आयाम थपेको पाइन्छ ।

(ग) मानवीय आस्था र दरिद्रयबिच सङ्घर्ष

समाजभित्रका कुप्रवृत्तिहरूको अन्त्य गर्ने उद्देश्यले शास्त्रीले तल्लो जातको भोलालाई समाज सुधारक बनाएर मानवीय आस्थाप्रति सचेत गराएका छन् । समाजको भलाइका लागि परिवारको ममतालाई थाती राखी जीउ ज्यान नै अर्पिएर हिँड्ने भोला जस्ता युवकहरूलाई ठुलाठालु भनाउँदा समाजका दुश्चरित्र प्रवृत्तिका मान्छेले दिनसम्म दिएको दुःखलाई शास्त्रीले कारूणिक रूपमा व्यक्त गरेका छन् । सधैँ पतिको भक्तिमा तल्लीन रहने रम्भा जस्ती युवतीलाई पतिसँग छुट्याएर ज्यादै पीडा र यातना खप्न बाध्य बनाइएको प्रसङ्ग यहाँभित्र उल्लेख गरिएको छ । यस महाकाव्यको नायक भोला सङ्घ खोलेको

अभियोगमा जेल परेपछि आमाको मृत्यु हुन्छ र खाने अन्न समेत केही नहुँदा यस महाकाव्यकी नायिका रम्भा एक्ली र बेसहारा बन्न पुग्छे । यस्तै मौका छोपी गाउँको ठालुले घरमा आगो लगाई दिन्छ तर नायिका रम्भालाई मार्ने प्रयास भने अधुरै रहन्छ । यस्तै सङ्घर्षरत नायिकाको उदर रोगका कारण मृत्यु हुन्छ । रम्भाको मृत्यु पश्चात भोलालाई जेल मुक्त गरिन्छ । यसरी यस महाकाव्यमा मानवीय मूल्यलाई स्थापना गर्नका निम्ति जाति भेद र दरिद्रता समाप्त गरेर परिवर्तित समाजको निर्माण गर्न आह्वान गरिएको छ ।

(घ) समाजवोध

हरिहर शास्त्री समाज सुधारप्रतिको भावना उच्च भएका व्यक्ति हुन् । आफू बाँचेको समाज र राष्ट्रिय परिवेशको प्रस्तुति गर्दै समाज सुधारको अपेक्षा राख्नु कवि शास्त्रीको वैशिष्ट्य हो । आफू जुन युगमा र ठाउँमा बाँचे तिनै युग र ठाउँका मानवीय क्रियाकलापहरूलाई गहिराईदेखि अनुभव एवं चिन्तन गर्दै त्यसमा सुधार हुनुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण उनका आफ्ना महाकाव्यमा व्यक्त गरिएको छ । 'उषाविनोद' महाकाव्यमा काव्यकारले देशमा धेरै परिवर्तन आईसक्दा पनि सामान्य मानिसहरूले समाजबाट भोग्नु परिरहेको पीडा र दुःख यसकी नायिका उषाका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् । सामाजिक परिवेशले सिर्जना गरेको समस्या र सङ्कीर्णताबाट मुक्तिको तिव्र आकाङ्क्षा शास्त्रीले गरेका छन् ।

(ङ) युगचेतना र जीवनदर्शन

हरिहर शास्त्रीका महाकाव्यमा युगीन आवश्यकता र समस्यालाई स्पस्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ । अन्धपरम्परा अमानवीयता र दुश्प्रवृत्तिहरूलाई निराकरण गर्नका निम्ति उनले यी ढाँचाका महाकाव्य लेखेको अनुमान गर्न सकिन्छ । आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्न र न्यायिक समाजको स्थापना गर्न सबै मानिसहरू लाग्नु पर्ने सन्देश उनका महाकाव्यले दिएका छन् । 'घाम झुल्कियो' महाकाव्यमा ऋतुहरूको नामका आधारमा सर्गको शीर्षक चयन गरिएको छ । तिनै ऋतुहरूको प्रवृत्तिसँग मान्छेका प्रवृत्तिको तुलना गरेर मानिसलाई सत्मार्गमा लाग्न प्रेरित गरेका छन् । ग्रीष्म ऋतुको दुष्टतालाई ल्याएर मान्छेका दुष्टतालाई निर्मुल गर्नुपर्ने सन्देश दिएका छन् । ग्रीष्म ऋतुको तापले मानिस लगायत सबै प्राणीलाई कष्ट दिए जस्तै शासकले पनि समाजका निर्वल पक्षलाई कष्ट दिन्छन् भन्ने कुरा

महाकाव्यकारले देखाउन खोजेका छन् । शरद ऋतुको जस्तो स्वतन्त्र र शान्त समय पनि दुषित भएको हुँदा यस वर्णनले वर्तमान युगका प्रवृत्तिको प्रीतिनधित्व गरेको छ । हेमन्त ऋतुको वर्णनले समाजको वर्तमान यथार्थको चित्रण गर्न खोजिएको छ । काव्यभित्र ऋतुहरू बाहेक सन्ध्याको पनि चर्चा गरिएको छ । सन्ध्याको वर्णनले आउन लागेको रातले विश्राम गर्ने र विरह बिर्सने शान्त समय नबुझाई भयावह, त्रास र अस्थिरताको समयका रूपमा बुझाएको छ । रातकै समयमा मृत्यु, भय र शोषण आदि हुने भएकाले यसलाई जुनसुकै रूपमा हेर्न सकिन्छ । समाजले वर्तमानको उपभोग कसरी गर्छ ? युवती स्वास्नी र वृद्ध आमालाई बेहाल बनाएर समाजको भलाइ गर्न चाहने भोला जस्ता युवकलाई समाजका शोषक वर्गले षड्यन्त्रपूर्वक जाल फैलाएर पासोमा पारेको कुरा उनको रम्भा महाकाव्यबाट बुझिन्छ । आफ्ना दृश्प्रवृत्तिहरूलाई टिकाउनका लागि शोषक वर्गले कसरी समाजमा चेतनशील वर्गहरूलाई कुण्ठित पार्छन् भन्ने खालको युगचेतनालाई प्रस्ट पारिएको छ ।

(च) **प्रणयमूलकता**

स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिलाई आत्मसात् गर्दै काव्य यात्रा प्रारम्भ गरेका शास्त्री मानवीय प्रेमलाई आत्मसात् गरेर काव्य सिर्जना गर्छन् । उनका काव्यमा प्रणयमूलक भावनाहरू उर्लिएका छन् । उषाविनोद महाकाव्यमा शास्त्रीले वैंशालु बेलामा प्रेमी प्रेमिकामा मनभित्र उर्लिएका प्रेममय भावनाहरूलाई सुन्दर ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । आफ्नी प्रेयसीको सम्झनामा व्याकुल हुँदा अरु कसैबाट पनि त्यो प्रेमको परिपूर्ति नहुने कुरा कवि व्यक्त गर्छन् । यस महाकाव्यमा उषा र विनोद बिचको तादात्म्यतालाई देखाउन खोजिएको छ । उनीहरूको प्रेमको माध्यमबाट स्वच्छ प्रेममा यस्तोसम्म त्याग हुन्छ भन्ने कुरा प्रस्ट्याइएको छ । प्रेमिकाको विवाह अर्कैसँग भई विधवा हुँदा पनि एउटा कुमार र घरानिया केटाले सङ्घर्ष गरी गरी आफ्नी प्रेमिकालाई पत्नीका रूपमा वरण गर्नु प्रेमप्रतिको ठुलो योगदान हो । यसमा विनोदले उषालाई गरेको निश्कलङ्क प्रेमलाई देखाइएको छ ।

हरिहर शास्त्रीको काव्य यात्राको दोस्रो चरणको उपलब्धीका रूपमा उनका तिनवटा महाकाव्यलाई पनि लिइन्छ । विभिन्न सङ्घसंस्थाको स्थापना गरी समाजसेवामा समर्पित रहँदा त्यहाँ विभिन्न साहित्यकारहरूसँगको सङ्गतले गर्दा उनीभित्र पनि महाकाव्य लेख्ने इच्छा जागेको पाइन्छ । यसै क्रममा वि.सं.२०२४ सालमा आएर उनले पहिलो महाकाव्यका रूपमा 'उषाविनोद' लाई बाहिर ल्याए । त्यसपछि वि.सं.२०२५ सालमा फेरि अर्को महाकाव्य

रम्भाको पनि प्रकाशन भयो र अर्को महाकाव्य चाहिँ अलि निकै समयको अन्तराल पश्चात वि.सं.२०३६ मा आएर प्रकाशित भएको पाइन्छ । यी तिनवटै महाकाव्यहरूको छुट्टाछुट्टै विश्लेषण तल गरिएको छ ।

५.१.२ 'उषाविनोद' महाकाव्यको विश्लेषण

(क) आख्यानीकरण

आख्यान महाकाव्यको प्राण तत्त्वको रूपमा स्वीकार गरिन्छ । महाकाव्यमा आख्यानात्मक भूमिकालाई पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै थरी काव्यशास्त्रीहरूले स्वीकार गरेका छन् । महाकाव्यका तत्त्वहरू मध्ये कथानक, पात्र र वातावरणको संयुक्त रूप नै आख्यान हो । आख्यानका काखमा कविको अनुभूति अडेको हुन्छ । त्यही अनुभूतिलाई कविले आफ्ना सिर्जना मार्फत व्यक्त गर्दछ । यसै सन्दर्भमा हरिहर शास्त्रीका महाकाव्यको विश्लेषण गर्दा उनका काव्यमा आख्यान तत्त्व अलि क्षीण रूपमा रहेको हुन्छ । उनले लेखेको प्रथम महाकाव्य 'उषा विनोद' भित्रको आख्यान तत्त्वलाई नियालेर हेर्दा :

हरिहर शास्त्रीको 'उषा विनोद' महाकाव्यको आरम्भ विन्दु नायक विनोदको घर असनबाट सुरु हुन्छ । विनोद यस महाकाव्यको प्रमुख नायक भएको हुनाले उसकै केन्द्रीयतामा कथावस्तु घुमेको छ । ठकुरी वंशको हुनाले उसको असनको घरलाई भव्य र सुविधा सम्पन्न महलको रूपमा देखाइएको छ । जहाँभित्र विनोदका बाबु प्रमोद र आमा लक्ष्मीको प्रणय सम्बन्धका बारेमा उल्लेख गर्दा प्रकृतिको चित्रण असाध्यै सुन्दर ढङ्गबाट गरिएको छ । राजाको महलभित्र थुप्रै दासदासीहरूको सहभागिता पनि देखाइएको छ । विनोदकी आमाको सौन्दर्यमय गाथा प्रस्तुत गर्दा ज्यादै सुन्दर ढङ्गबाट गरिएको छ । त्यो दरबारभित्र सबै कुराको पूर्णता रहेको र सबै ठाउँमा चैनको आभाष भएको प्रसङ्ग पनि ल्याइएको छ । यस्तै मनोहर र सुखद क्षणमा एकदिन विनोद रातीसम्म घर नआउँदा प्रमोद र लक्ष्मीलाई असाध्यै पीडा भएर खाना पनि नखाई छट्पटिएर बस्छन् । विनोद त्यतिबेला म्याट्रिक पास गरी कलेज पढ्न सुरु गर्न आँटेको अवस्थालाई कथामा देखाइएको छ । यति बेला विनोद सोह्र वर्ष ठिटो र एकदम सुन्दर त्यस माथि एउटी सामान्य परिवारकी युवतीसँग प्रेममा फसेको प्रसङ्ग यस महाकाव्यको आरम्भ विन्दु मानिन्छ ।

यस महाकाव्यको विकास विनोद राती दरबारमा फर्किएपछि उसका आमाबुबा ढुक्क भएर बसेको र त्यही बेलामा विनोदको मामाको जनकपुरमा अप्रिय समाचार आएको हुनाले उनीहरू जनकपुरतिर लागेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । त्यही समयमा उषाको विवाह अर्कै केटासँग भएपछि विनोद ज्यादै विक्षिप्त हुन्छ । त्यस दिन विनोदले अन्न पानी नै नखाई आफ्नो ओछ्यानमा रातीसम्म चिन्ताग्रस्त भएर पल्टिन्छ । उषा सामान्य परिवारकी छोरी भएकी हुनाले त्यत्रो ठुलो कुलघरानका छोरासँग विवाह गर्न नमिल्ने रूढिवादी संस्कारले गर्दा मनलाई दुःखी बनाउँदै बाध्यतावश अर्कै केटासँग विवाह गर्न पुग्छे । फेरि त्यहाँ पनि दैवको लाठीले गर्दा उसको पतिको मृत्यु हुन्छ । यस्तो दुःखद परिस्थितिले गर्दा उषा केवल अश्रुधारा झार्न बाहेक केही गर्न सक्दिनन् । पतिको मृत्युको पीडाले गर्दा उषा दुब्ली, पातली, विधवा भएकै कारण सबै मान्छेबाट घृणा खप्न बाध्य हुन्छे । असाध्यै राम्री र लोभलाग्दी युवतीका रूपमा उषालाई चित्रित गरिएको छ । यस्ती राम्री युवती पनि कसैको सहारा र सहानुभूति नपाई छट्पटिएर बाँचिरहेकी प्रसङ्गलाई यस महाकाव्यको विकास अवस्थाको रूपमा लिइन्छ ।

यस महाकाव्यको कथावस्तु अब उत्कर्षतिर लाग्छ । यस महाकाव्यका प्रमुख नायक नायिका उषा र विनोदको प्रेम निकै उत्कर्षमा पुग्छ । उनीहरूको प्रेमको वर्णन गर्नलाई महाकाव्यकारले ऋतु मध्येको पनि सुखद ऋतु वसन्तलाई ल्याएर त्यसको सुन्दरताको असाध्यै मीठो तरिकाले वर्णन गरी उषा र विनोदको प्रेमलाई झन प्रगाढ बनाई दिएका छन् । प्रेमी र प्रेमिकाको एक अर्कालाई भेट्ने आतुरता यहाँ प्रकृतिको माध्यमबाट कलात्मक ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ । नायिकाको रूप र यौवनलाई फुलसँग दाँजेर त्यही फुलमाथि भ्रमरहरू झुमिरहेका देखाई उषा र विनोदलाई प्रतिविम्बित गरिएको छ । यस्तै समयमा सबै पशुपंक्षीहरू लट्ठ भएर बसेको सुन्दर र कलात्मक प्रस्तुति यस महाकाव्यमा देखाइएको छ ।

वसन्त ऋतुको समय, औंसीको कालो रात, हावा चलेको, ताराहरू सबै लुकेका, कुकुरहरू भुकिरहेका, जुन्किरीहरू मार्गदर्शक बन्दै घुमेका, स्याल र लाटोकोसेराहरू विरसिलो शब्द गर्दै हिँडेका, बाटामा चोरहरू धन चोर्नका निम्ति हिँडिरहेका समयमा विनोद उषाको प्रेममा अनुरक्त भई रातको बाह्र बजे पनि नभनी उषाको माइतीघर नयाँसडकमा पुग्छ । माइतीघरमा उषाकी सौतेनी आमा र सौतेनी दाजुका साथै उसको दाजु पनि भएको र उनीहरू दुवै पढ्दै गरेको घटनालाई कथामा देखाइएको छ । उषा र विनोदका स्कुल

पढ्दाका प्रेमलहरी सम्फिदै विनोद बाटोमा पागलसरीको बनेर अनेक कुरा खेलाउँदै घरमा को-को छन् भनी अप्ठ्यारो मान्दै उषालाई बोलाउँछ । त्यसबेला यस्तो डर र त्रासले युक्त विनोदले बोलाएपछि उषा पनि घरमा एक्लै डराएर बसेकी हुनाले एकदम डराएर ढोका खोल्छे । धन्न त्यति बेला सौतेनी आमा र दाजु घरमा नभएका हुनाले मात्रै उनीहरू जोगिन सफल हुन्छन् । विनोदले उषालाई धेरै चाहेको तर उषाले चाहँदा चाहँदै पनि स्तर र विधवा भएका कारण यस्तो नगर्न आग्रह गर्छे । जति अनुनय विनय गरे पनि विनोदले स्वीकार गर्दैन र उनीहरू एक आपसमा यही कुरामा केहीबेर बिताउँछन् । विनोदले केही गरे पनि धोका नहुने प्रतिबद्धता देखाए पछि उषाले विनोदको स्वर्गीय प्रेमलाई स्वीकार्छे । यही घटना नै महाकाव्यको उत्कर्ष अवस्था हो ।

त्यसपछि महाकाव्यको कथावस्तु उपकर्षसित मोडिन्छ । उषा र विनोदको प्रणय सुखकै समयमा कामले बाहिर गएका उषाका सौतेनी आमा र दाजु घरमा आउँछन् । यसै समयमा विनोद बाहिर भाग्न सफल हुन्छ । यता उषालाई भने विधवा भएर पनि नाठासँग बसेकी भन्ने अभियोग लगाएर दुवै जनाले मरणासन्न हुने गरी कुट्छन् । यस्तो दर्दनाक अवस्थामा उषाको दाजु रमेश आई पुगेको हुँदैन । होहल्लाले गर्दा सबै टोलछिमेक रमिता हेर्न आई पुग्छन् । उषाकी सौतेनी आमा सुनेत्राले उषालाई विनोदका घरमा लैजान छोरा प्रकाशलाई अह्राउँछे । अनि उषालाई कुट्दै पिट्दै अनेक दुःख दिन्छन् । यसरी कुट्दै पिट्दै उषालाई विनोदको घरमा पुऱ्याउँछन् । त्यसबेला विनोदको घरमा कोही नभएर एउटी काली नामकी नोकर्नी मात्र हुन्छे । कालीले उषालाई भित्र पस्न दिन्न । त्यहाँ ठुलो रमिता हुन्छ । यसैबेला प्रकाशले उषालाई अनेक प्रकारको दुःख दिन्छ । त्यही समयमा उषाको दाजु रमेशले बहिनीलाई उठाएर अस्पताल लैजान्छ । त्यसपछि उषा एकदम प्रताडित भएर समय बिताएको प्रसङ्ग कथानकमा उल्लेख गरिएको छ । उषाको वेदनाको समयलाई कविले कालो रातसँग तुलना गरेका छन् । यस्ता असहय वेदना खप्न नसकेर उषा खोलामा डुबेर मर्न तत्पर हुन्छे । दैवसंयोग त्यही समयमा यमुनाले आएर उसको ज्यान बचाउन सफल हुन्छे । त्यसपछि यमुनाले उषालाई आफूसँगै राखी बाँच्नलाई धेरै साहस दिन्छे ।

केही समयपछि विनोदले सम्पूर्ण घटनाहरू सुन्छ । अनि एकदम पीडित भएर उषाको खोजीमा निस्कन्छ । विनोदले कहीँ पनि उषाको पत्तो पाउन सक्दैन । एकदिन विनोदलाई उषाको चिठी हात पर्छ तर उषा बसेको ठाउँ थाहा नहुँदा साह्रै व्याकुल बन्छ । त्यसपछि

विनोदलाई अनेक लाञ्छना लगाएर जेल लगिन्छ । त्यहाँभित्र पनि विनोद उषाकै लागि जलेर दुःखी हुन्छ । यता विनादेसँग विवाह गर्न ठिक पारेकी शिवनाथकी छोरी रमा विनोदको अप्रिय समाचारका कारण डुबेर मर्छे । त्यसपछि विनोदका बाबुआमा पनि छोराको पीडाले डाक्टर, वैद्य, झाँक्री केही लगाउँदा पनि सञ्चो नभई अन्तिम अवस्थामा रहेका हुन्छन् । बाबुको मृत्यु विनोद आई नपुगीकनै हुन्छ । त्यसपछि विनोद जेलबाट छुट्छ र आमाको पनि मृत्यु हुन पुग्छ । यहाँसम्मको अवस्थालाई कथानकको अपकर्ष अवस्था मानिन्छ ।

'उषा विनोदा' महाकाव्यको अन्त्य अवस्थाको सिर्जना उषा र विनोदको विवाहको प्रसङ्गमा भएको पाइन्छ । जब दुवै प्रेमले व्यग्र भएका हुन्छन् तब तिनीहरूको मिलन हुन्छ । उषा र विनोदको मिलनको क्षणमा विनोदबाट बाहिर आएका प्रेममय वाक्यहरू असाध्यै मीठासपूर्ण छन् । उनीहरू दुईको पुनर्मिलन देख्ता सबैलाई हेरूँ-हेरू जस्तो लाग्ने भयो । यसरी उनीहरूले सम्पूर्ण रूढिग्रस्त परम्परालाई कुल्चिएर विधवा र कुमारको विवाह गर्न सफल हुन्छन् । यही घटनाले कथानकको अन्त्य गरेको छ ।

(ख) पात्रविधान

'उषा विनोद' महाकाव्यका प्रमुख नायक विनोद र नायिका उषा हुन् । हरेक काव्यमा पात्रहरूको अहम् भूमिका रहेको हुन्छ । यस्ता काव्यहरूमा मानवीय र मानवेतर दुवै किसिमका पात्रहरू रहेका हुन्छन् । यस काव्यमा पनि मानवीय र मानवेतर दुवै किसिमका पात्रहरूको संयोजन गरिएको छ । त्यस मध्ये प्रमुख चरित्रहरूको पहिले वर्णन गरिन्छ ।

१. उषा (प्रमुख चरित्र)

उषा यस महाकाव्यकी केन्द्रीय चरित्र हो जसका वरिपरि कथानकले फन्को मारेको छ । १६ वर्षको उमेरमा आफ्नो प्रेमीसँग छुटाएर अर्कैसँग बाध्यतावश विवाह गर्नु परेको प्रेमपीडा उषालाई परेको छ । विवाहपछि पनि पति मरेर विधवा भई घर र समाजबाट अनेक दुःख र कष्ट खपी बाँचेकी नारी पात्र उषा हो । आफ्नो पतिको साथमा सुखद संसार बिताउनु पर्ने समयमा दुःख र पीडा खपेर रहेकी सक्रिय, गतिशील, अनुकूल, बद्ध, मञ्च सहभागीका रूपमा उषा चित्रित छ । पतिको वियोगले व्याकुल भएकी उषालाई आफ्नो प्रेमीको यादले पनि त्यत्तिकै प्रताडित बनाएको छ । सामजले विधवा विवाहको तिव्र विरोध

गरे पनि विनोदलाई साथ दिएर प्रेमलाई सफल बनाई छाड्ने सक्रिय पात्रका रूपमा उषा देखिएकी छ । उषाको प्रेमी खोज्ने साहसी कदमलाई भने मान्नै पर्ने हुन्छ । प्रेमी खोज्दाका समयको उषाको पीडा ज्यादै हृदयविदारक, प्रसंसनीय र सह्रानीय छ । यसै प्रसङ्गले प्रेमी प्रेमिकाको प्रेमको अनुराग उत्कर्षमा पुगेको छ । एउटा सामान्य परिवारको छोरीले त्यही पनि विधवा भएपछि धनी र उच्च कुलको व्यक्तिसँगको प्रेम सफल पारेर विवाह गर्ने सफल नारी चरित्रका रूपमा उषा देखिएकी छ ।

२. विनोद (प्रमुख चरित्र)

विनोद यस महाकाव्यको प्रमुख पुरुष चरित्र हो । एउटी सामान्य परिवारकी केटीसँग प्रेम गरेर उसले आफ्नो प्रेमलाई आदर्श बनाएको छ । उच्च घरानियाँको एक्लो छोरा भएर पनि केही घमण्ड नबोकेको अनुकूल, गतिशील, पुरुष, सक्रिय मञ्च र बद्ध पात्रका रूपमा विनोद देखिन्छ । रूढिवादीग्रस्त समाजमा पनि विधवासँग प्रेम गर्ने हिम्मती युवक विनोद एक ठाउँमा भने अलि निष्क्रिय देखिन्छ । आफ्नी प्रेमिकाको विवाह अर्कैसँग हुन लाग्दा रोक्न नसक्नु विनोदको कमजोरी हो । विनोद असाध्यै सहनशील र आफ्नो वचन पूरा गर्ने पात्रका रूपमा भेटिएको छ । आफ्नो त्यत्रो सुखसयल छाडेर अनेक सङ्घर्ष सहँदै एउटी असहाय विधवा युवतीको रक्षाको लागि अघि बढ्नु विनोदको उषाप्रतिको गहिरो प्रेमलाई दर्शाउँछ । उषाका कारणले जेल गएर त्यहाँभित्र पनि चरम यातना भोग्नुले विनोदको उदारताको सङ्केत पाइन्छ । त्यसपछि अनेक सङ्घर्ष गरेर पनि उषालाई विवाह गरी छाड्ने सफल पुरुष पात्रका रूपमा विनोदलाई देखिएको छ ।

सहायक पात्र

१. प्रमोद र लक्ष्मी

यस महाकाव्यका सहायक चरित्रका रूपमा प्रमोद र लक्ष्मी देखिएका छन् । उनीहरू प्रमुख पात्र विनोदका बाबुआमाका रूपमा कथानकमा आएका छन् । त्यति बेलाका समयमा उनीहरू ठुलो कुलका, राजघरानियाँ, दानी, इज्जती, असाध्यै सुखसयल र ऐश्वर्यमा बाँचिरहेका तर एक्लो छोरो विनोदले सामान्य कुलकी त्यही पनि विधवासँग उठबस गरेको बुझेपछि अर्कै कुलकी छोरीसँग विवाह गराउन खोजेर उषासँगको प्रेमलाई छुटाउन खोज्ने रूढिवादी सोच भएका पात्रका रूपमा उभिएका छन् । छोराको ममतामा व्यग्र बन्ने,

नियतदेखि दिक्क हुने र त्यसकै कारणले मृत्युको मुखसम्म पुगेका सक्रिय, निर्णयमा अडिग, सामाजिक, अनुकूल, पुरुष-नारी गतिशील पात्रका रूपमा देखिएका छन् ।

३. सुनेत्रा

सुनेत्रा यस महाकाव्यकी खलपात्रका रूपमा चित्रित छ । आफ्नो भूमिकालाई सुनेत्राले अत्यन्त सफलतापूर्वक निर्वाह गरेकी छ । सुनेत्रा असत्, नारी, गतिशील, मञ्चीय र बद्ध पात्रमा पर्छे । एउटी असहाय र निर्धन सौतेनी छोरीलाई असाध्य मानसिक र शारीरिक पीडा दिएर समाजको नजरमा पनि नराम्रो देखाउने अत्यन्तै दुष्ट चरित्रका रूपमा सुनेत्रा देखिन्छे ।

४. प्रकाश

प्रकाश यस महाकाव्यको खलपात्रका रूपमा चित्रित भएको छ । आफ्नी दुष्ट बानीकी आमासँग मिलेर सौतेनी बहिनीलाई असाध्यै चरम यातना दिएर समाजसामु बेइज्जत गराउने प्रवृत्ति प्रकाशको देखिएको छ । बेसहारा भएकी विधवा बहिनीलाई आश्रय दिनुको सट्टा अत्यन्त धेरै पीडा दिनुमा प्रकाशको दुष्टता देखिन्छ । प्रकाश पुरुष, सहायक, प्रतिकूल, गतिशील, मञ्च मुक्त पात्र हो ।

५. रमेश

रमेश यस महाकाव्यमा सत् पात्रका रूपमा उभिएको छ । आफ्नी बहिनी उषाप्रति अत्यन्त उदार, सहनशील, सहयोगी, सहायक, पुरुष, अनुकूल, गतिहीन, बद्ध पात्रका रूपमा देखिन्छ । समाजमा परिवर्तन चाहने असल सोच भएको पात्रका रूपमा रमेशलाई लिन सकिन्छ ।

६. यमुना

यस महाकाव्यमा सत् चरित्रका रूपमा यमुना देखा पर्छे । एउटी असाहाय विधवालाई मृत्युबाट जोगाई बाँच्ने उत्प्रेरणा दिएर अन्त्यमा नायिकाको उद्देश्यलाई पूरा गर्न आफ्नो सक्दो सहयोग दिएर अघि बढ्ने नारी, सहायक, अनुकूल, गतिशील मञ्च, मुक्त चरित्रका रूपमा देखिएकी छ ।

७. शिवनाथ

शिवनाथ यस महाकाव्यको सहायक पात्रका रूपमा देखिएको छ । आफ्नी छोरीको कुरै नबुझिकन विवाह गर्न खोज्दा अर्कै प्रेमिका भएको केटा अल्झनमा परी जेल जाँदा आफ्नी छोरीले आत्महत्या गरेर पीडा बोकी बसेको बाबुका रूपमा उभ्याइएको छ । शिवनाथ पुरुष, प्रतिकूल, गतिहीन, मञ्च, बद्ध पात्र हो ।

८. काली

यस महाकाव्यमा सहायक पात्रका रूपमा काली देखिएकी छ । महाकाव्यकी नायिकालाई नै पस्न नदिने क्रियाशील नोकर्नीका रूपमा उभिएकी काली नारी, सहायक, पहिले प्रतिकूल र पछि अनुकूल, गतिहीन, मञ्चीय, बद्ध पात्रका रूपमा चिनिएकी छ ।

अन्य गौण पात्रहरूमा पुरोहित, नृपेन्द्र, रमा, डाक्टर, वैद्य, झाँक्री, छिमेकी, रमिते, सुमित्र, पुजारी, गुण्डा, ड्राइभर शिवा, पुलिस, आदि रहेका छन् । यी चरित्रहरूले आ-आफ्नो भूमिका निर्वाह गरेका छन् । परिस्थितिअनुसार यिनीहरूको भूमिका निर्वाह भएको छ । यिनीहरू बाहेक मानवेतर प्राणीका रूपमा जुनकिरी, कुकुर, लाटोकोसेरो आदि रहेका छन् । यी सबै पात्रहरूले कथानकलाई अघि बढाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । एउटी बेसहारा विधवालाई मृत्युबाट जोगाइ बाँच्ने उत्प्रेरणा दिएर अन्त्यमा नायिकाको उद्देश्यलाई पूरा गराई छाड्ने नारी, सहायक, अनुकूल, गतिशील, मञ्चीय र मुक्त चरित्रका रूपमा कथानकमा उभिएकी छ ।

(ग) परिवेश

कुनै पनि कथावस्तु र चरित्र परिवेशविना निर्माण हुन सक्दैन । जस्ता सुकै ढाँचाका कृतिमा पनि कहीँ न कहीँ परिवेश तथा देश काललाई इङ्गित गरिएको हुन्छ । धरातल, परिवेश, देशकाल तथा वातावरणविना कुनै पनि आख्यानको संरचना हुन सक्दैन । आख्यानसँगै पुनः चरित्र पनि आउने हुँदा यो चरित्र कुनै न कुनै रूपको परिवेशमा हुर्किएको हुन्छ । आख्यानसँगै पुनः चरित्र पनि आउने हुँदा त्यो चरित्र कुनै न कुनै रूपको परिवेशमा हुर्किएको हुन्छ । परिवेशले नै उसका चरित्रहरूको निर्धारण गर्दछ । त्यस्तै परिवेश 'उषा विनोद' महाकाव्यमा पनि रहनु स्वाभाविक हो ।

'उषा विनोद' महाकाव्यभित्रको परिवेश हेर्दा सामान्यतयाः असन, नयाँसडक र जनकपुरको पनि नाम लिइएको छ तर यसको सेरोफेरो विशेषगरी काठमाडौंमै घुमेको पाइन्छ । त्यतिबेलाको समयमा विधवा विवाह गर्नु भनेको धेरै माथिको कुरा भएकोले मान्छेलाई चेतना दिन यो काव्य निकै अगाडि छ । उषाको घर नयाँसडक र विनोदको घर असन बनाउनुले काव्यकारले स्वाभाविक र सुहाउँदो परिवेश मिलाएको हुनुपर्छ, नत्र भने त्यतिबेलाको समयमा सञ्चारको विकास नभएको हुँदा प्रेमी प्रेमिकाको भेट हुनमा निकै अप्ठ्यारा स्थितिहरू सिर्जना हुने सम्भावना रहनु पर्ने हो । विनोदको घरभित्रको वर्णन गरेर र त्यहाँभित्रका नोकर चाकरको प्रसङ्ग ल्याएर धनाढ्यहरूको वास्तविकतालाई चित्रण गरेका छन् । उषा खोलामा मर्न जानु र यमुनाले बचाउनुले नेपाली नारीहरूको प्रीतिनधित्व गरेको छ । विनोदका घरभित्रको पूजापाठ र संस्कारलाई देखाएर ठुला ठालुको व्यवहारलाई इङ्गित गरिएको छ । प्रमोद र लक्ष्मी जनकपुर जाँदा विमानमा गएको प्रसङ्गले टाढाको बाटो जानलाई विशेष खालको व्यवस्थाको जरूरत पर्छ भन्ने कुरा देखाइएको छ । यसरी यस महाकाव्यले परिवेश सुहाउँदो कथानक नै प्राप्त गरेको छ ।

(घ) उद्देश्य

हरिहर शास्त्रीले आफुले देखे भोगेको जीवनलाई र तत्कालीन समयमा रहेको रूढिवादी परम्परालाई स्पष्ट रूपमा देखाउने चेष्टा गरेका छन् । त्यस बेलाको समयमा नारी स्वतन्त्रता नभएको, आफुले रोजेको व्यक्तिलाई पतिवरण गर्न नपाउनु, बाल विवाह हुनु, साना-ठुला बिचमा भेदभाव हुनुले यी परिस्थितिहरू भित्रिएको पाइन्छ । काव्यकारले उषाको विवाह अर्कैसँग गराएर विधवा बनाई फेरि प्रेमले सफलता पाएको प्रसङ्ग ल्याएर समाजले विधवालाई गर्ने व्यवहारलाई उदाङ्गो पारिएको छ । विनोद एउटा नवयुवक त्यहीमाथि विहे नगरेको कुमार केटा त्यसभन्दा पनि ठुलो कुलको एउटा सन्तानले निम्न वर्ग त्यसमाथि विधवा स्त्रीसँग विवाह गरेको देखाएर शास्त्रीले अन्धपरम्परालाई जरैदेखि उखेल्नुपर्छ भन्ने चेतना दिएका छन् । समाजमा बसेपछि सबै वर्ग र तहका मानिसलाई एउटै व्यवहार गरेर अघि बढ्नु राम्रो हो भन्ने सन्देश शास्त्रीले यस काव्यबाट दिएका छन् । काव्यकारको उद्देश्य प्रेम ठुलो र सानो हुँदैन र सत्य प्रेम छ भने कसैको नियन्त्रणमा रहँदैन भन्ने रहेको छ । सङ्घर्ष गऱ्यो भने समाजमा जस्ता परिवर्तन ल्याउन पनि सम्भव छ तर त्यसको लागि हिम्मत भने बटुल्नुपर्छ भन्ने उद्देश्य यस महाकाव्यको रहेको छ ।

(ङ) भाषाशैली

'उषा विनोद' महाकाव्यलाई जम्मा २१ वटा सर्गमा निर्माण गरिएको छ । यी सर्गहरूमा पनि परिष्कार र परिमार्जन झल्कन्छ र सर्गहरू एकै रूपमा नभएर स्वच्छन्द रूपमा देखा परेका छन् । परम्परागत महाकाव्य शैलीको परित्याग गरी नवीनताको प्रयोग यसमा गरिएको छ । शास्त्रीले साहित्य परम्परालाई प्रगतिको बाटोतिर डोहोऱ्याएको पाइन्छ । महाकाव्यको भूमिका मार्फत नै काव्यमा नवीनता ल्याउने कुराको सङ्केत दिइएको छ ।

काव्यमा प्रयुक्त भाषा सरल, सरस र संवेद्य रहेको छ । यस काव्यमा संस्कृतका दुरूह शब्दहरूको प्रयोग त्यति गरिएको छैन । नेपाली शब्दहरूको प्रयोग सहज किसिमले गरिएको छ र आलङ्कारिक प्रयोगका दृष्टिले भने यो काव्य त्यति सफल देखिँदैन । काव्यमा अन्त्यानुप्रासको अधिकाधिक प्रयोग भेटिन्छ । शान्त रस काव्यको अङ्गीरसको रूपमा आएको छ भने वीभत्स, रौद्र र श्रृङ्गार सहायक रसका रूपमा प्रयोग भएका छन् । रस परिपाकका दृष्टिले काव्य त्यति सफल देखिँदैन । यस महाकाव्यले वर्तमान युगको समसामयिक विषयवस्तुलाई समेट्ने प्रयास गरेको छ ।

महाकाव्यभित्र खुकुलो आख्यानीकरण, भावगत असंयम, पद संयोजनको अभाव रहेको छ । विषयवस्तुमा नवीनता हुँदाहुँदै पनि पात्र निर्माणमा यो काव्य त्यति सफल भने देखिँदैन ।

शार्दूलविक्रीडित, वसन्ततिलका, मन्दाक्रान्ता, मालिनी, शिखरिणी, पृथ्वी आदि दसवटा छन्दहरू प्रयोग भएको यस महाकाव्यमा प्रथम सर्गको प्रथम श्लोक वसन्ततिलका छन्दबाट सुरु भई उन्नाइसौं सर्गको अन्तिम श्लोक वंशस्थ छन्दबाट टुङ्गिएको छ । काव्यमा एउटै छन्दको प्रयोग र सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन गर्नुपर्ने नियमलाई तोडी सुरुमा एउटा छन्द र पछि बेग्लाबेग्लै छन्दको प्रयोग गरिएको छ । काव्यमा सङ्गीत चेत सहज र स्वस्फूर्त रूपमा आउन नसके पनि छन्दलाई भने कलात्मकता साथ प्रयोग गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

५.१.३ 'रम्भा' महाकाव्यको विश्लेषण

(क) आख्यानीकरण

आख्यानहीन काव्य काव्यशक्तिबाट मुक्त रहेको हुन्छ । जुनसुकै काव्यमा आख्यानको मात्रा रहँदा बढी र घटी मात्रै हो । तर रहेको भने अवश्य हुन्छ । आख्यानविना काव्य बन्न सक्दैन । हरिहर शास्त्रीद्वारा लिखित महाकाव्य 'रम्भा' मा पनि आख्यान सूक्ष्म रूपमा रहेको पाइन्छ । यसको कथावस्तु सामाजिक किसिमको छ ।

'उषा विनोद' महाकाव्यको आरम्भविन्दु मुख्यतः सुन्दरीजलबाट सुरु हुन्छ । सुरुमा काव्यकारले सुन्दरीजलको जङ्गल, खोला र फाँटको अत्यन्त मनमोहक तरिकाले प्रस्तुति दिएका छन् । त्यहाँको रमणीयताको असाध्यै कलात्मक तरिकाले वर्णन गरेका छन् । त्यसपछि कथा गोकर्णतिर मोडिएको छ । गोकर्णमा रहेको गोकर्णेश्वर मन्दिरको श्रद्धापूर्वक महिमा गाइएको छ । त्यहाँका प्राकृतिक छटाहरूको वर्णन काव्यकारले असाध्यै सुन्दर ढङ्गबाट गरेको देखिन्छ । त्यही गोकर्ण गाउँको सेरोफेरोमा यस महाकाव्यको नायक भोलाको घर रहेको छ । जहाँभित्र असाध्यै दरिद्रता रहेको कुरा स्पष्ट छ । भोला सार्की जातको भएर पनि सागरसरी गम्भीर, विनयी, चित्त शुद्ध, सत्यवादी, देशभक्त मानवतावादी भावना भएको नायकको रूपमा देखिएको छ । भोलाको झुपडीमा एउटी अस्ताउन लागेकी बुढी आमा र सतिसाध्वी, प्राकृतिक रूपमै असाध्य सुन्दरी चित्लाङ माइत भएकी ज्ञानी जनककी छोरी रम्भा हुन्छे । तिनीहरूको घरमा दरिद्रताले वास गरे पनि आपसमा शान्ति र सौहार्दता भने अवश्यै थियो । भोला एउटा समाजसुधारक व्यक्ति भएको हुनाले आफुले जतिसुकै दुःख पाएर पनि अरुको भलाइका लागि सङ्घर्षरत देखिन्छ । हरेक ठाउँमा सत् र असत् व्यक्तिको बसोवास रहनु स्वाभाविक हो । त्यसै गाउँमा अर्कालाई दुःख र पीडा दिएर आनन्द मान्ने ठालूको पनि बसोवास रहेको र ठालूले त्यहाँका सार्की लगायत सबैलाई गुठी विकासको नाममा ठुलो धनको दुरूपयोग गरेको कुरा महाकाव्यमा उल्लेख गरिएको छ । त्यसरी गोकर्णका सर्वसाधारण घुन जस्तै पिसिएर बाँचेका अवस्थामा भोलाले सबैको हितका लागि एउटा सङ्गठन खोल्छ र मुक्तिका खातिर ज्यान नै बाजीमा राखेर अघि बढ्छ ।

कथानकको विकास भोलालाई अभियोग लगाएर जेल पठाएबाट सुरु हुन्छ । भोला जेल गएपछि पनि समाजको उन्मुक्तिकै सपना देख्छ । यता बुढी आमा र रूपवती,

सतीसाध्वी श्रीमती असाध्यै दुःख र पीडा खपेर पनि समाजकै हितमा लागि पर्छन् । एकदिन ठालूको विरोध गरेको निहुँमा आमालाई र रम्भालाई लट्ठीले पिटेर पुलिसले बर्बर यातना दिन्छ । आमाले पीडा र श्रापका आँसु बगाउँछिन् । रम्भाले पनि अघि बढ्न छाड्दिन । यस्तै परिस्थितिमा एकदिन आमा मरणासन्न भएपछि रम्भा जेलमा रहेको भोलालाई भेट्न जान्छे र सबै हाल बताउँछे । उनीहरूको प्रेम भित्रभित्रै मौलाउँछ । त्यसपछि रम्भाले भोलाले लेखेको चिठी लिएर फर्कन्छे । यता आमाको मृत्यु हुने बेला भइसकेको हुन्छ । रम्भाले श्रद्धापूर्वक सबै कुरा गर्छे । यस्तो विकराल दरिद्रताभित्र सासुको मृत्यु र लोग्नेको जेल बसाइले रम्भा ज्यादै दीनहीन अवस्थामा पुग्छे । उर्मिलाले रम्भालाई विपदमा धेरै सहयोग गर्छे । यस्तै विरोधको निहुँमा एकदिन ठालूले रम्भालाई मरणासन्न हुने गरी कुटेर भएको सानो झुपडी पनि डढाई दिन्छ । यता भोलाले सङ्गठनलाई भित्रभित्रै दह्रो बनाउने प्रयास गरिरहेको हुन्छ । भाइ उमेश विदेशबाट फर्किएर भोलाको कदमलाई साथ दिन्छ । ठालूले भने गाउँमा सर्वसाधारणलाई चरम यातनाको प्रहार गरिरहेको हुन्छ । ठालूको दुश्प्रवृत्तिलाई काव्यकारले ग्रीष्म ऋतुसँग तुलना गरेका छन् । असाध्यै दुष्टता ग्रीष्म ऋतुभित्र रहेको र ठालू पनि त्यस्तै चरित्रको रहेको कुरा काव्यले प्रतिविम्बित गरेको छ । ठालूलाई सहयोग गर्नेहरू स्वार्थको नाउँमा काँधमा खुट्टा चढाएर हिँड्छन् । भोलालाई जेल पठाएपछि ठालूले गाउँमा रवैया फैलाउँछ । डरले कोही बोल्न सक्दैनन् । यता रम्भा भने पेटमा अन्न नभए पनि परवर्तनका लागि अघि बढिरहन्छे ।

महाकाव्यको कथानक अब उत्कर्षतिर मोडिन्छ । अब भोलाले गरेको समाज सुधारले सम्पूर्ण रूपमा विश्वास जितिसकेको हुन्छ । यस कदममा साथ दिन सबै तम्तयार भएर लागिपर्छन् । सभ्य, शालीन र सुन्दर भोलाको कदमलाई पीडितवर्गले भित्री रूपमा स्वीकार गरेर ठालूको विरोध गर्छन् । क्रान्ति सफल हुने स्थितिमा पुगिसकेको कुरा साङ्केतिक रूपमा ठालूले थाहा पाउँछ र मनमनै डराउन थाल्छ । ठालू माथि मुद्दा हालेको हुन्छ । पहिले ठालूका पक्षमा लाग्नेहरूले उमेशलाई पनि कठोर यातना दिन्छन् । यसरी कथावस्तुको विकास भएको छ । त्यसपछि काव्यकारले शरद ऋतुको सबै पक्षलाई राम्रो र शान्त देखाएर भोलाको प्रयासबाट आउन लागेको शान्तिको सङ्केत गरेका छन् । शरद ऋतुको मीठो मौसम जस्तै गोकर्णका शोषितको जीवनशैली पनि सुखद हुन लागेको कुरा काव्यकारले देखाएका छन् । यसै समयमा भोला पनि जेलबाट छुट्छ र रम्भाको पनि क्यान्सर रोगका

कारण मृत्यु हुन्छ । यी दुई बिच मीठो माया साटासाट हुन पाउँदैन । त्यसपछि गाउँमा सुखको अनुभूति हुन्छ ।

कथानकको मोड अपकर्षतिर लाग्दा ठालूलाई कालु भन्ने विश्वास पात्रबाट घरमा भएको धन बाहिर लगेर राख्न सल्लाह मिल्छ । सम्पूर्ण रूपमा मानिसहरू भोलाको पक्षमा छन् भन्ने नराम्रो सङ्केत ठालूले सुन्छ र आफुले ठगेको सबै पैसा कालुलाई बैंकमा राख्न पठाउँछ तर विश्वासघातका कारण ठालू सबै कुराबाट नाङ्गिन्छ । सर्किनीबाट आफ्नी स्वास्नीले लिएको ऋण तिर्न नसक्दा ठालू लाचार हुन्छ र बुढीसँग क्षमा माग्छ । घरमा केही नहुनु र सरकारबाट समेत एक्लिनले ठालू मुर्न न बाँच्नुको अवस्थामा पुग्छ । ठालू नै सबैको आँखामा गलत साबित हुन्छ ।

कथानकको अन्त्य भागमा भने भोलाले १२ वर्ष लामो जेल बसाइबाट मुक्ति पाउँछ र सबैले स-सम्मान फुलमाला पहिराएर सिन्दुर जात्रा गर्दै गाउँ भित्र्याउँछन् । त्यत्रो ठुलो उपलब्धि हात पारेर फर्कंदा आफ्नी प्रियाको मृत्युको चोटले भोला आहत बन्छ । आफ्नी रूपवती र गुणवती श्रीमतीका लागि आफुले केही गर्न नसकेको र अब एक्लो र जिउँदै मरेतुल्य छु भन्ने कुरा भोलाले वेदनामा पोखेको छ । त्यसपछि भोलाले सबै गाउँलेलाई मुक्ति मिलेको कुरा घोषणा गर्छ । सबै पीडित वर्गहरू स्वर्गीय संसारमा पुगेको अनुभव गर्छन् । यस्तै कथावस्तुसँगै महाकाव्यको अन्त्य हुन्छ ।

(ख) पात्रविधान

जुनसुकै महाकाव्यमा पनि पात्रविधान अवश्य रहेको हुन्छ, नत्र काव्य नै बन्न सक्दैन । पात्रहरूले आ-आफ्नो भूमिका सफलतापूर्वक निर्वाह गर्नु काव्यको सफलता हो । हरिहर शास्त्रीको दोस्रो महाकाव्य ‘रम्भा’ मा पनि पात्रहरूको चयन स्वाभाविक किसिमको रहेको छ । मानवीय र मानवेतर दुवै किसिमका पात्रहरू काव्यमा रहेका छन् । सबैभन्दा प्रमुख पात्र भोला र रम्भा हुन् ।

१. भोला

भोला यस महाकाव्यको प्रमुख नायकका रूपमा रहेको छ । भर्खरै विवाह भएको, घरमा एउटी बुढी आमा र सतीसाध्वी, अप्सरारूपी श्रीमती रम्भाको श्रीमानका रूपमा भोला

देखिएको छ । भोलाको स्वभाव र रूप दुवैलाई ज्यादै उच्च तरिकाले वर्णन गरिएको छ । सागरसरि गम्भीर, प्रेमपूर्वक बोल्ने, फुलतुल्य मुस्काउने, हेर्दा कडा तर चित्त शुद्ध, सत्यवादी सिद्धान्त, देशको लागि केही गर्नुपर्छ भन्ने, म ठुलो हुँ भन्ने दम्भ नभएको, गर्न सके राम्रो काम गरी देशलाई स्वर्ग समान बनाउने सोच भएको, दीनहीनप्रति असाध्यै सहयोगी, आफ्नो पारिवारिक सुखको समेत वास्ता नगरेर सबैको हितमा लाग्ने युवाका रूपमा भोला रहेको छ । जातमा सार्की भएर पनि विचार महान भएको महात्मा, ज्ञानीका रूपमा काव्यमा भोलालाई चित्रण गरिएको छ । आफ्नो ज्यान र परिवार समेतको वास्ता नगरी समाजको भलाइका लागि सफल युवकको रूपमा भोला देखिएको छ । भोला पुरुष, अनुकूल, गतिशील, प्रमुख, कार्यगत, मञ्चीय बद्ध पात्र हो । सम्पूर्ण महाकाव्यको कथावस्तु नै भोलामा केन्द्रित रहेको छ ।

२. रम्भा

रम्भा यस महाकाव्यको प्रमुख नायिका हो । महाकाव्यको केन्द्रीय भूमिकामा नायिकाकै प्रधानता बढी छ । असाध्यै रूपवती, गुणवती र सतीसाध्वी नारीका रूपमा रम्भा महाकाव्यभरि प्रस्तुत भएकी छ । समाजमा रहेको अन्धपरम्परा र कुरीतिलाई तोडेर दुःखी र नाजुकहरूलाई शान्तिपूर्वक परिवर्तन ल्याउने कुरामा हिम्मत र साथ दिने असल नारीका रूपमा रम्भालाई भेटिएको छ । त्यतिबेलाको रूढिग्रस्त समाजमा एउटा दीनहीन र तल्लो जातको सार्कीको छोरीले त्यत्रो कदम चाल्नु मामुली कुरा होइन । चित्लाङका जनककी छोरी रम्भा भएको प्रसङ्गले साँच्चिकै त्रेता युगका रामसीताको झल्को पाइन्छ । आफ्नो घरमा एकमुठी अन्न नभएर दरिद्रताको मारमा पिल्सिएकी, बुढी भएकी सासुको मृत्युलाई एक्लै पार लगाएकी, परवर्तनको नाममा श्रीमान जेल जाँदा कति पनि विचलित नहुने, ठालूसँग जस्तो परिस्थिति पनि व्यहोरेर समाजको परिवर्तनमा लाग्ने, अन्त्यमा खान समेत नपाएर र आफ्नो श्रमिानसँग पनि भेट गर्न नपाउँदै क्यान्सर रोगका कारण मृत्यु हुने अत्यन्त दुःखदायी जीवन भोगेकी नायिकाका रूपमा रम्भा देखिन्छे । आफुले जस्तोसुकै दुःख खपेर पनि पतिलाई राम्रो काम गर्न उक्साउने नारी, प्रमुख, अनुकूल गतिशील, कार्यगत, मञ्चीय, बद्ध पात्रका रूपमा रम्भा यस महाकाव्यमा देखिएकी छ ।

३. बुढी (सहायक पात्र)

यस महाकाव्यमा सहायक पात्रका रूपमा बुढी देखिएकी छ । घरमा खाने अन्न नहुँदा नहुँदै पनि समाजका शोषित वर्गमाथि कल्याण गर्नका लागि ज्यानको बाजी थापेर परिवर्तन चाहने, वृद्ध अवस्थामा पनि परवर्तन खोज्ने र त्यसका लागि चुनौती व्यहोर्न पनि पछि नपर्ने, एउटा भएको छोरो जेल पर्दा पनि आत्मबल बढाउने असल पात्रका रूपमा बुढी देखिएकी छ । यस महाकाव्यको प्रमुख नायक भोलाकी आमाका रूपमा, स्त्री, सहायक, अनुकूल, गतिशील, कार्यगत मञ्चीय र बद्ध पात्रका रूपमा बुढी देखिएकी छ ।

४. ठालू (सहायक पात्र)

महाकाव्यभित्रको सबैभन्दा असत् पात्रका रूपमा ठालू देखिएको छ । गाउँमा विकास गर्न भनेर ल्याइएका सरकारी आम्दानी र अन्य गरिब दुःखीलाई समेत चुसेर आर्जन भएको रकमलाई सबै आफ्नै मुट्ठीमा राखेर मोजमस्ती गरी मकैमा घुन पिसे जस्तो दीनहीनलाई अत्याचार गर्ने ज्यादै कठोर, क्रुर पात्रका रूपमा ठालूलाई लिइएको छ । ठालूको चरित्रसँग अहिलेका राजनीतिज्ञको चरित्र मिले जस्तो भान यस महाकाव्यबाट हुन्छ । समाज सुधार गर्ने भोला जस्तो व्यक्तिलाई आफ्नो शक्तिका भरमा जेलसम्म पठाएर भोलाकी वृद्ध आमालाई बल प्रयोग गरी पिटाउने, एउटी दीनहीन अवस्थाकी सतीसाध्वी रम्भालाई कठोर यातनाका साथै बस्ने झुपडी समेत भष्म गरी दिने, सम्पूर्ण रूपमै असहायहरूलाई यातना दिने र पछि आफ्नै विश्वास पात्रबाट धोका पाई कङ्गाल बन्ने र खान समेत नपाएर बेइज्जती सहन बाध्य हुने, नारी पीडक, सरकारबाट र समाज, व्यक्ति सबैबाट अपहेलित भई बाँच्न विवश दुष्टका रूपमा ठालूलाई यस महाकाव्यमा चित्रण गरिएको छ । पछि गएर पश्चाताप गर्ने पात्र ठालू बनेको छ । ठालू सहायक, पुरुष, प्रतिकूल, गतिशील, कार्यगत मञ्चीय र बद्ध पात्रका रूपमा महाकाव्यमा देखिएको छ । यस महाकाव्यलाई अगाडि बढाउन ठालूको भूमिका महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । आफ्नो भूमिका सफलतापूर्वक निर्वाह गर्ने पात्र ठालू रहेको छ ।

५. प्रहरी (सहायक पात्र)

प्रहरीलाई यस महाकाव्यमा सहायक पात्रका रूपमा उभ्याइएको छ । ठालूकै चाकडीमा लागेका पात्र पुलिस रहेको छ । पुलिसले सुरक्षाको लागि सत्य सेवा नगरेर जता

फाइदा हुन्छ त्यतैतिर लागी अन्याय गरेको पाइन्छ । देशको सर्वोच्च पदमा पुगेका व्यक्तिले सानाहरूलाई कानुन मिचेर जथाभावी गरेको चित्र प्रतिविम्बित गर्न पुलिसको भूमिका महत्त्वत्पूर्ण रहेको छ । क्रुर, निर्दयी, चाकडीवाला, पुरुष, सहायक, प्रतिकूल, गतिशील, मञ्चीय, बद्ध पात्रका रूपमा पुलिसलाई लिइएको छ ।

गौण चरित्र

'रम्भा' महाकाव्यभित्र विभिन्न किसिमका पात्रहरूको संयोजन गरिएको छ । कसैको भूमिका मुख्य कसैको सहायक, कसैको गौण र कसैको अप्रत्यक्ष भूमिका रहेको यस महाकाव्यका चरित्रहरूले आ-आफ्नो भूमिका राम्रो तरिकाले निर्वाह गरेको पाइन्छ । यिनै गौण चरित्रहरूमा मखने, उमेश, सीता, साने, उर्मिला आदि रहेका छन् ।

अप्रत्यक्ष चरित्र

'रम्भा' महाकाव्यभित्रका अप्रत्यक्ष रूपमा भूमिका खेल्ने पात्रहरूमा जनता, घाटे, वैद्य, बुढा, सुधा, सुरेश, पत्रकार आदि रहेका छन् । यस महाकाव्यभित्र मानवीय पात्र बाहेक मानवेतर पात्रहरू पनि रहेका छन् । चराचुरूङ्गी, बाघ, तरु, मृग, धरणी, काग आदि रहेका छन् ।

(ग) परिवेश

'रम्भा' महाकाव्यको परिवेश सुन्दरीजलको रमणीय र मनमोहक प्राकृतिक छटाबाट सुरु भएर यस महाकाव्यको नायकको गाउँ गोकर्णमा पुगेर सम्पूर्ण घटनावलीले फन्को मारेको छ । त्यसपछि गोकर्णको खोला जङ्गल र अन्न फलेका हरिया फाँटहरूको वर्णन गरेर काव्यकारले गाउँले परिवेशको यथार्थ अङ्कन गर्न पुगेका छन् । गाउँका दीनहीनको प्रसङ्ग ल्याएर वास्तविक सामाजिक यथार्थको प्रस्तुति दिइएको छ । समाजभित्र शोषक र शोषित रहने र शोषकले शोषितलाई थिचोमिचो गर्ने परिपाटी र शोषित वर्गले मुक्तिका लागि क्रान्ति ल्याउने कुरालाई ल्याएर शास्त्रीले समाजको वास्तविकतालाई काव्यमा सुहाउँदो हिसाबले प्रस्तुत गरेका छन् । रम्भालाई चित्लाङमा जन्मिएकी बनाएर काव्यकारले नेपाली रीतिरिवाजमा अर्कै ठाउँकी छोरी विवाह गरी ल्याउने चलनलाई प्रस्ट्याएका छन् । ठुलाको विरोध गरेपछि जेलसम्म जानु पर्ने र घरमा बुढा बाबुआमा र श्रीमती छोराछोरीले

भोग्नु पर्ने पीडाको काव्यकारले सुहाउँदो तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् । श्रीमान जेल परेपछि रम्भाले बुढी सासु सम्हालेर बस्दा कुनै दिन सासु विरामी परेर मर्ने अवस्थामा पुगेपछि भोलालाई भेट्न जेल जान्छे र त्यहाँको भेटपछि हिँड्दै साँझमा घर फर्किएबाट त्यति बेला देशमा परिवर्तन ल्याउन चाहने युवाहरू सुन्दरीजल बन्दी गृहमा लगिएको कुरालाई इङ्गित गर्न खोजिएको छ । रम्भा फर्कंदाको कालो रात्रीको वर्णनले देशमा त्यति बेला पनि कालो शासन नै रहेको पुष्टि हुन्छ । अन्तिममा भोला जेलबाट छुट्नु, यता रम्भाको मृत्यु भई सक्नु, ठालू पलायन हुनु, भोलाले रम्भालाई मनमनै प्रणय सूत्रमा बाँध्नु र समाजमा शान्ति आउने बेला प्रकृतिको स्वरूप पनि शान्त र सौम्य देखिनुले यस महाकाव्यका काव्यकारले परिवेश चयन ज्यादै सफलतापूर्वक गरेको देखिन्छ ।

(घ) उद्देश्य

हरिहर शास्त्रीद्वारा लिखित महाकाव्य ‘रम्भा’ भित्र समाजका दीनहीन वर्गले ठुला ठालुबाट भोग्नु पर्ने दबाब र त्यसलाई निराकरण गर्नका लागि शोषित वर्गले एक भएर उठ्नु पर्ने र समाजको भलो गर्नुपर्ने भावहरू व्यक्त भएको छ । असत्यले सुरुमा चकचकी गर्छ तर अन्त्यमा जनता जागरूक भएपछि घुँडा टेक्छ भन्ने कुरा पनि यहाँ व्यक्त गरिएको छ । अन्याय देख्दादेख्दै पनि धन सम्पत्ति र विभिन्न कारणवश मजबुर भएर असत्यतिरै मान्छे लाग्छन् भन्ने कुरा यस काव्यमार्फत प्रस्ट्याइएको छ । एउटा साकीृको छोरा र छोरीले समाजप्रति देखाएको उदारता र पछि परिवर्तन ल्याई छाडेको प्रसङ्ग ल्याएर तल्लो जात भनिने सार्कीको छोरा भोला महान व्यक्ति भएको देखाइएको छ । मान्छे महान हुनमा जातले कुनै ठाउँ राख्दैन, महानताको परिचय त व्यक्तिको चरित्र र गुणमा निहित रहन्छ भन्ने सामाजिक उद्घोष शास्त्रीले गरेका छन् । अन्त्यमा सत्यले जतिसुकै दुःख पाएर पनि आफ्नो उद्देश्य पूरा गरेरै छोड्छ भन्ने कुरा यस काव्यमा प्रस्ट्याइएको छ ।

(ङ) भाषाशैली

हरिहर शास्त्रीले यस महाकाव्यमा सामाजिक जीवन भोगाईभित्र प्रयोग हुने सरल र यथार्थ भाषाको प्रयोग गरेका छन् । परिष्कार र परिमार्जनका दृष्टिमा यो काव्य केही हदसम्म सफल नै रहेको पाइन्छ । यस काव्यमा कवि स्वच्छन्दतावादी भावधारामा देखिएका

छन् । नायक नायिकाको वर्णनमा भने कालीदासीय प्रभाव झल्कन्छ । काव्यको प्रबन्ध विधानतर्फ भने लेखनाथीय प्रभाव देखिन्छ ।

हरिहर शास्त्रीले यस काव्यमा प्रशस्त वर्णमात्रिक छन्दको प्रयोग गरेका छन् । छन्दोविधानमा लेखनाथको प्रभाव परे पनि शास्त्री त्यति सफल भने देखिँदैनन् । शास्त्रीका कृतिमा व्युत्पत्ति प्रतिभा र अभ्यास मध्ये अभ्यास नै रहेको छ । विभिन्न छन्दहरूको प्रयोग गरी काव्यलाई अगाडि बढाइएको छ । बहुप्रचलित छन्दहरूको प्रयोग यस काव्यमा सहज तरिकाले गरिएको छ । लेखनाथको प्रभाव परे तापनि यिनका काव्यमा छन्दोविधानको स्वाभाविक प्रयोगमा अद्भूत सामर्थ्य भने पाइदैन ।

हरिहर शास्त्रीले प्रयोग गरेका शब्दमा आलङ्कारिक आभाष सहज रूपमा रहेको पाइन्छ । शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवैको प्रयोग उनले गरेका छन् । एकाध ठाउँमा अर्थालङ्कारको प्रयोग भएको छ भने अधिकाधिक ठाउँमा अन्त्यानुप्रासको प्रयोग गरिएको छ । तुल्ययोगिता, उपमा र रूपक अलङ्कारको प्रयोगका साथै सरल भाषाशैलीको प्रयोग यस काव्यमा गरिएको छ ।

%=!=$ '3fd em'lNsof]' dxfsfJosf] cWoog ljZn]if0f

(क) आख्यानीकरण

'घाम झुल्कियो' महाकाव्यको कथावस्तुको स्रोत वर्तमान वातावरण हो । यसको विषयवस्तु कुनै इतिहास प्रसिद्ध घटना युवा-युवतीको प्रेम वा समाजको कुनै निश्चित घटनासँग सम्बन्धित नभएर आत्मकथामा आधारित रहेको छ । स्पष्ट कथानक नभएकाले यसबाट भाववोध मात्र गर्न सकिन्छ । कथानक निर्माणका क्रममा ऐतिहासिक आधार लिइएको भए तापनि मूर्त रूपरेखा नभएकाले पूर्वीय सभ्यताको स्मरण यसमा गरिएको पाइन्छ ।

'घाम झुल्कियो' महाकाव्यको आरम्भ मङ्गला चरणसँगै पृथ्वी र सूर्यको प्रणय सम्बन्धका बारेमा वर्णन गरेर भएको छ । सूर्यको साथमा रहँदा पृथ्वीको मन आनन्दमय र हर्षका साथ रहेको त्यसका साथै दुई बिच असाध्यै तादात्म्यता बढेको तर त्यस्तो आनन्दको

समयमा अँध्यारोले सूर्यलाई छोपेकाले पृथ्वी व्याकुल बन्छिन् । बेला बेलामा कुपुत्रहरूले दुख दिन्छन् । जति दुःख भए पनि सहन गरेर अरुलाई पनि त्यही सन्देश दिन्छिन् ।

कथानकको विकास आकाशमा सूर्यले रातसँग सङ्घर्ष गर्न थालेको प्रसङ्गबाट सुरु हुन्छ । सूर्य बलवान हुँदा हुँदै पनि एकैचोटी प्रकाश ल्याएर स्थायी बनाउन सम्भव हुँदैन । यसकारणले उनी रात्रीसँग सङ्घर्ष गरिरहेका हुन्छन् । यति सङ्घर्ष गरेर सम्पूर्ण ब्रहमाण्डलाई उज्यालो बनाउने उद्देश्य लिएको सूर्यको कुरा नबुझी पृथ्वी रिसाएकोमा भने सूर्य अलि खिन्न देखिन्छन् । उनी आफ्नी प्रेयसीलाई बेला बेलामा सम्झाउँछन् ।

रात्री चाहिँ फुर्सदको समयमा गुण्डासँग भोग गरिरहेकी हुन्छे । यस्तो देखेर सूर्यले गाली गर्छन् । सूर्यको हप्काइले रात्री तर्सन्छे र गुण्डा भाग्छ । यसपछि रात्रीले कीराहरूलाई सूर्यको तुजुक तोड्न अह्राउँछे, त्यसपछि सूर्य र चन्द्रको भनाभन पर्छ ।

शिशिर ऋतुको आगमन पश्चात सब दृश्य नष्ट हुन्छन् । चन्द्रमाले रातसँग सम्भोगको कुरा गर्छ ।

सूर्य भने विकास गर्न खोज्छन् तर रात परेकाले पृथ्वी चिन्तित हुँदा आफू पनि व्याकुल बन्छन् । पृथ्वी असह्य विपत्बाट आफ्ना सन्तान पोल्न तत्पर हुन्छिन् । यो देखेर सूर्यले उनलाई गाली गर्छन् ।

अँध्यारो बढी नै रहेको हुन्छ । ओइलाए तापनि फुलहरूले पृथ्वीलाई आश्वासन दिन्छन् । विरक्त भएका सूर्य त्यस समयका अबुझ मानिसदेखि दिक्क बन्छन् । सबैजना फाइदाकै पछि लाग्ने, अरु मरून् र आफू राम्रोसँगले बाँच्न पाऊँ भन्ने प्रवृत्ति अहिलेको मानिसमा रहेको तथ्य यस महाकाव्यमा स्पष्ट पारिएको छ । यहाँ सूर्यलाई मैनबत्तीसँग तुलना गरिएको छ । आफू पग्लिएर अरुको भलाई गर्ने पात्रका रूपमा सूर्य चिनिएका छन् । सूर्यले सम्पूर्ण जीव र प्रकृतिलाई उत्साहित गराएका छन् ।

सूर्य र आकाश बिच निकै घनिष्टता हुनाले आकाशले सहयोग गर्छन् । चन्द्रमा र रात्रीको अश्लील व्यवहार चलिरहन्छ । सूर्यले कही भन्यो कि चन्द्रमालाई गाली गर्न अह्राउँछे ।

यस महाकाव्यको कथानक अब उत्कर्षतिर लाग्छ । पृथ्वीलाई दुःखी भएको देखेर सूर्य पनि व्याकुल बनेका छन् । पृथ्वीलाई सूर्यले धेरै माया गर्ने हुनाले उनी प्रियतमाको यादमा डुबेर धेरै पीडित हुन्छन् । युद्धले ठुलो रूप लिएको हुनाले सूर्य इन्द्रकहाँ सहयोग माग्न जान्छन् । यमराजले पनि इन्द्रलाई सहयोग गर्न उत्साह दिन्छन् । सूर्यले पृथ्वीको दुःखद अवस्था देखेर रातसँग र चन्द्रमासँग युद्ध गर्दा विजय प्राप्त गर्छन् । पृथ्वी भने दरिद्रताले अर्काको भाँडा माझ्छिन् । यो देखेर सूर्यले पृथ्वीलाई आत्मबल दिन्छन् र सपनामा पनि आफू पृथ्वीको प्रणयमा लट्ठिएको देख्छन् । अब चारैतिर उज्यालो सूर्यले राम्रा कल्पनाहरू बुन्न थाल्छन् । अबको विहानी सुन्दर र स्वच्छ हुने कुरा पनि गर्छन् । सूर्यले बाटामा आईरहँदा पृथ्वीलाई भेटी सुखका वाक्य बोल्छन् । फुलहरू पृथ्वीलाई माताको रूपमा स्वीकार्छन् । सूर्य हिमालमा ओर्लेपछि परिवर्तनको आभाष भएको बताउँछन् ।

कथानक अपकर्षतिर मोडिन्छ । पृथ्वीलाई यी कुरा मन पर्दैन । उदासिन बन्छिन् तर आकाशले विजयको शङ्ख बजाएको सुनी दङ्ग पर्छिन् । त्यसपछि सूर्य र पृथ्वीका बिच प्रणय बढ्न पुग्छ । लताले चरालाई खुसीको गाना गाउन अह्राउँछे । अझै पनि रात्रीले कपट गरिरहेके कुरा आकाशबाट थाहा पाई सूर्यले गाली गर्छन् ।

पृथ्वी शान्त अवस्थामा आइन् । त्यसपछि पृथ्वी र सूर्यले नै संसारमा राम्रो भएको सङ्केत पोख्छन् । पृथ्वी हिमालमा जाँदा रातको कुटाईबाट जोगिई भाग्दा मालसमाना छुट्छन् । त्यसपछि वसन्त ऋतु आएकोले जताततै र जोसुकैलाई हर्षोल्लास छाउँछ । सबै प्रसन्न मुद्रामा देखिन्छन् । जताततै शान्ति र सुख मात्रै भएको कुरा यस मोडमा देखिन्छ । सूर्यले सबै कुरा राम्रो भित्र्याउने आश्वासन दिन्छन् ।

कथाको अन्त्यमा सूर्य नजिक आएको कुरा फुलहरूले पृथ्वीलाई भन्छन् । फुलका कुरा सुनी पृथ्वी मुसुक्क हाँस्छिन् । पहिलेका सबै दुःखद क्षणलाई पचाएर पृथ्वीले कर्तव्य सम्झी सूर्यलाई स्वागत गर्छिन् । कथानकमा प्रेमी प्रेमिकाको मिलन गराएर अन्त्यमा संयोगात्मक बनाइएको छ ।

(ख) पात्रविधान

'घाम झुल्कियो' महाकाव्यभित्र पृथ्वी, उषा, सूर्य, चराचुरुङ्गी, ऋतु, फुल, कीरा, तारागण, हिमाल, आकाश, चन्द्रमा, रात्री, जुन्किरी जस्ता तत्त्वलाई मानवीकरण गरी पात्र

चयन गरिएको छ । यिनमा सूर्य र पृथ्वीको भूमिका प्रमुख रूपमा, अन्धकार र चन्द्रमाको खलपात्रका रूपमा र यी दुई धारका समर्थक र विरोधी बनेर अन्य पात्रहरू देखा परेका छन् । सबै पात्रको भूमिकाअनुसारको वर्णन तल गरिन्छ :-

१. सूर्य (प्रमुख)

यस महाकाव्यमा सूर्य सत् पात्रका रूपमा उभिएका छन् । उनले अन्धकार ल्याई सम्पूर्ण पृथ्वी र जीवात्मालाई त्राहि-त्राहि बनाउने रात्री जस्ती खलनायिकालाई आफ्नी प्रियाको मायालाई समेत पर्वाह नगरी युद्ध गरेर जितेका सफल पुरुष पात्र हुन् । सूर्यले यहाँ श्रीमतीलाई घर जिम्मा लगाई परदेश गएका श्रीमानको प्र्तिनिधित्व गरेका छन् । सूर्य यस महाकाव्यमा पुरुष, प्रमुख अनुकूल, गतिशील, कार्यगत, बद्ध पात्रका रूपमा देखिएका छन् ।

२. पृथ्वी

यस महाकाव्यमा पृथ्वीको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । पति परदेश गएको बेला आफ्ना लालाबालालाई स्याहार्ने जिम्मा लिएकी साहसी नारीका रूपमा उनी देखा पर्छिन् । एउटी ममतामयी आमाको भूमिका पृथ्वीले निभाएकी छिन् । विदेशमा बसेर सङ्घर्ष गरिरहेको पति समयमा घर नफर्किदा श्रीमतीले घुर्क्याउने र दुःख पोख्नुका साथै श्रीमानले अलिकति माया देखाउने बित्तिकै लट्ठ पर्ने प्रवृत्तिलाई देखाइएको छ । आफ्ना सन्तानका लागि आमाले जस्तोसुकै जोखिम पनि उठाउँछन् भन्ने कुरा यहाँ प्रस्ट्याइएको छ । यस काव्यमा पृथ्वी नारी, प्रमुख, अनुकूल, गतिशील, बद्ध पात्र हो ।

सहायक पात्रहरू

१. रात्री

यस महाकाव्यमा रात्रीको भूमिका खलपात्रका रूपमा देखिएको छ । समाजमा नराम्रो काम गर्नेले सबैलाई दुःख दिन्छन् भन्ने भान रात्रीको भूमिकाबाट हुन्छ । रात्रीले महाकाव्यमा लाज र घिन नभएकी वेश्याको भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । सबैलाई दुःख दिएर आनन्द लिने स्त्री, सहायक, प्रतिकूल, गतिशील, बद्ध पात्रका रूपमा रात्रीलाई लिइन्छ ।

२. चन्द्रमा

चन्द्रमा यस महाकाव्यमा असत् चरित्रका रूपमा देखा परेको छ । यौवनलाई भ्रमित आँखाले हेर्ने अश्लील र निर्विवेकी प्रेमीका रूपमा चन्द्रमा देखिएको छ । स्वार्थ र अमानवीयतामा लीन रहने समाजका धनी वर्गको प्रतिनधित्व चन्द्रमाले गरेको छ । अन्त्यमा असत्यको हार हुन्छ भन्ने कुरा चन्द्रमाद्वारा आभाष गराइएको छ । यहाँ चन्द्रमा पुरुष, सहायक, प्रतिकूल, गतिशील, बद्ध पात्रका रूपमा देखिन्छ ।

गौण चरित्र

उषा, ग्रीष्म, हेमन्त, शिशिर आदिको वर्णन यस महाकाव्यमा गौण पात्रका रूपमा गरिएको छ । यिनीहरूले आ-आफ्नो भूमिका सफल रूपमा निर्वाह गरेका छन् ।

अप्रत्यक्ष पात्र

महाकाव्यमा देखिएका अप्रत्यष पात्रहरूमा विहान, वन, प्रातः नदीनाला, सन्ध्या आदि हुन् । यिनीहरूविना पनि महाकाव्य अधुरो नै रहन्छ ।

(ग) परिवेश

कथानक र पात्रको चयन हेर्दा यो काव्यको परिवेश ग्रह नक्षत्रसित सम्बन्धित देखिए पनि मूलतः यसमा सामान्य नेपाली जीवनका आर्थिक दुरावस्थाले उत्पन्न गर्ने दिन-दिनका यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ । आफ्नो पारिवारिक अवस्था अत्यन्त नाजुक हुँदा पुरुष परदेश गएर व्यवहार टार्नु पर्ने र नारीले अनेक दुःख सहेर पनि घर र बालबच्चाको जिम्मा लिएर बस्नु पर्ने दुःखद परिस्थितिलाई इङ्गित गर्दै यो काव्यको परिवेश सिर्जना गरिएको छ । गरिबी, अभाव, रोजगारीका लागि युवा शक्ति परदेश गएर अर्काको सेवा गर्ने समाजको विकास पछाडि धकेलिने अवस्था, रूढि तथा अन्धविश्वासले ग्रस्त सामाजिक जीवन जस्ता कुराको समष्टि स्वरूप नै यस काव्यको परिवेश हो । झट्ट हेर्दा मानवइतर तत्त्वहरूले भिन्न लोकमा गरेको व्यवहार जस्तो लागे पनि काव्यले नेपाली समाजभित्रकै परिवेशलाई अँगालेको पाइन्छ ।

(घ) **उद्देश्य**

'घाम झुल्कियो' महाकाव्य झट्ट हेर्दा प्रकृतिका भावनाहरूको संयोजन जस्तो लागे पनि यथार्थमा नेपाली समाजका कतिपय निजत्वलाई काव्यात्मक रूप दिइएको महाकाव्य हो । कवि सूर्य र पृथ्वीका पक्षधर बनेर उनीहरूले झैं अविश्रान्त कर्तव्यपालन, सहनशील, धैर्य, साहस, क्षमाशीलता र संयम अपनाउनु पर्ने सल्लाह यस काव्य मार्फत दिन्छन् । आफुले निभाउनु पर्ने कर्तव्यमा अविचलित भएर लागे आई लाग्ने वाधा र सङ्कटको सामना सजिलैसित गर्न सकिने कुरा कवि व्यक्त गर्छन् । काव्यलाई नौलो बनाइनुका साथै सच्चरित्रता, इमानदारिता, कर्तव्य पालन र लगनशीलता नै व्यक्तिलाई महान् बनाउने तत्त्व हुन् भन्ने सन्देश दिनु यस काव्यको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

(ङ) **भाषाशैली**

हरिहर शास्त्रीको घाम झुल्कियो महाकाव्यमा सरल, सहज र व्यवहारिक भाषाको प्रयोग गरिएको छ । कविका मनमा उर्लिएका भावनालाई नसिँगारिकन त्यत्तिकै थपक्क राखिएको भान काव्यबाट पर्छ । काव्यको भावभित्र रूमलिनु पर्ने परिस्थिति यसमा सिर्जना गरिएको छैन । सहज र सरल भाषाको प्रयोगले छन्द सजावटमा कमी देखिएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

महाकाव्य

१. महाकाव्यकारिता

हरिहर शास्त्रीको महाकाव्य यात्रा वि.सं.२०२४-२०३६ का बिचमा रहेको पाइन्छ । उनले आफ्नो कवित्वको अन्तर्विकासका क्रममा खास-खास कालखण्डमा नै महाकाव्य रच्ने सिर्जनात्मक कार्यकलाप गरेको भेटिन्छ । उनले वि.सं.२००४-२०२४ सालका बिचमा २० वर्षसम्म कविता रच्ने पूर्वाभ्यास, भित्री तयारी र आन्तरिक साधना गरेपछि पहिलो महाकाव्य तयार पारे । यस महाकाव्यबाट शास्त्रीले आफुलाई सामाजिक महाकाव्यकारका रूपमा स्थापित गरेको पाइन्छ । पूर्व महाकाव्य परम्परालाई चुनौती दिँदै नीवन महाकाव्य परम्पराको थालनी शास्त्रीबाटै भएको पाइन्छ । शास्त्रीका महाकाव्यभित्र कुनै राजा महाराजा इतिहास प्रसिद्ध व्यक्ति, वीर प्रतापी क्षेत्रिय र धीर चरित्रको निर्माण नगरी तल्लो वर्गको मानिसलाई मुख्य पात्र बनाइएको छ । काव्यमा नौलोपन भने भेटिन्छ । हरिहर शास्त्री आफ्ना कुनै पनि सिर्जनामा त्यति सफल भने देखिँदैनन् । शास्त्रीले सिर्जना गरेका महाकाव्य

गुणस्तरयुक्त छन् वा छैनन् तर उनले गरेको महाकाव्यप्रतिको लगावलाई भने मान्नुपर्छ । शास्त्रीले नेपाली महाकाव्य क्षेत्रमा केही योगदान दिएको पाइन्छ ।

२. महाकाव्यकृतिको नाम

हरिहर शास्त्रीको काव्य साधनाभित्र महाकाव्यहरू रहेका छन् । शास्त्रीका महाकाव्यअन्तर्गत जम्मा ३ वटा महाकाव्यहरू रहेका पाइन्छन् । ती महाकाव्यहरू यसप्रकार रहेका छन् : उषाविनोद, रम्भा र घाम झुल्कियो ।

३. महा काव्यगत विशेषता

हरिहर शास्त्रीका महाकाव्यभित्र नैतिकता र इमान्दारितालाई मुख्य रूपमा राखिएको पाइन्छ । शास्त्रीका महाकाव्यले प्रकृतिलाई विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ । ग्रामीण परिवेशभित्रको यथार्थ जीवन भोगाइभित्र रहने प्रकृतिको वास्तविक झलकलाई महाकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । शास्त्री प्रवृत्तिको वर्णन सुन्दर र कलात्मक तरिकाले गर्नुका साथै प्रकृतिलाई मानवीकरण गर्न पनि पोख्त देखिएका छन् । विभिन्न ऋतुहरूका राम्रा र नराम्रा पक्षसँग मानिसका चरित्रलाई तुलना गरी प्रकृतिमा दिव्य ईश्वरीय तत्त्व रहेको कुरा शास्त्री उल्लेख गर्छन् । शास्त्रीका महाकाव्यभित्र इतिहास प्रसिद्ध घटना तथा वीर पुरुषको चरित्रलाई इङ्गित नगरी सामान्य परिवारको व्यक्ति त्यसभित्र पनि तल्लो जात भनिने सार्कीको छोरासम्मको पात्र निर्धारण गरी नयाँ परम्पराको थालनी गरेको पाइन्छ । महाकाव्यले सामाजिक र आर्थिक बन्धनले अस्तव्यस्त भएका समाजभित्रका दमित वर्गलाई उत्थान गरेर स्वच्छ समाजको स्थापना गर्ने प्रयास गरेको छ । शास्त्रीका महाकाव्यभित्र समाजबोधको झलक पाइन्छ । आफू बाँचेको समाज र राष्ट्रिय परवेशको प्रस्तुतिका साथै समाज सुधारको अपेक्षा महाकाव्यले राखेको छ । प्रस्तुत महाकाव्यहरूले युगीन आवश्यकता र समस्यालाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नुका साथै अन्धपरम्परा, अमानवीयता र दृश्प्रवृत्तिहरूलाई निराकरण गर्नका निम्ति प्रेरणा दिएका छन् । शास्त्रीका महाकाव्यमा प्रेमी प्रेमिकामा मनभित्र उर्लिएका प्रेममय भावनाहरूलाई सुन्दर ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । आफ्नी प्रेयसीको सम्झनामा व्याकुल हुँदा अरु कसैबाट पनि त्यो प्रेमको परिपूर्ति नहुने कुरा महाकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । हुने सम्म सङ्घर्ष गरेर एक अर्काको प्रेम सफल बनाउन महाकाव्यका पात्रहरू अगाडि देखिन्छन् । महाकाव्य प्रणयले पूर्ण रहेका छन् ।

परिच्छेद : छ

उपसंहार

हरिहर शास्त्रीको जन्म वि.सं.१९८० जेष्ठ शुक्ल तृतीयाका दिन पिता टीकाराम अधिकारी र माता यादवलक्ष्मीबाट काठमाडौंको टेबहाल स्थित पैतृक घरमा भएको हो । काठमाडौंको एक सम्पन्न परिवारमा जन्मिएका भए पनि पाँच वर्षको कलिलो बालक हुँदा नै पिताको मृत्यु भएकाले बालकैदेखि विविध परिस्थिति र घटनाहरूसित जुध्दै जीवन मार्गमा अघि बढेका देखिन्छन् । उनी पाँच वर्षको हुँदा बाबुको मृत्यु हुनाले घरको आर्थिक स्थिति पनि नराम्रो बन्दै जान्छ । सम्पन्न परिवारमा जन्मिएका हरिहर शास्त्रीले जीवनका अन्तिम अवस्थासम्म शान्तिको सास फेर्न पाएनन् । जति-जति उनी आफ्नो लक्ष्यतिर अगाडि बढ्दै जान्छन् त्यति नै उनले विषम आर्थिक समस्यासँग सङ्घर्ष गर्नुपर्दछ । उनी ३० वर्षको हुँदा आफ्नी आमा गुमाउन पुग्छन् । बाबु नभएको टुहुरो बालकलाई शास्त्री (स्नातक) बनाउने त्यस्ती कर्मठ आमालाई गुमाउनु उनका लागि दुर्भाग्यपूर्ण घटना थियो । यति हुँदा पनि उनको धैर्यको बाँध टुटेन । यस्ता दुःखका अनेक घात प्रतिघात सहने शास्त्रीका जीवनमा आर्थिक कठिनाईहरू प्रशस्त आएका पाइन्छन् । यति भएर पनि उनी संस्कृत शिक्षामा शास्त्री गर्न सफल भए । यो प्रशंसनीय कुरो थियो । शास्त्रीको जीवनका पूर्वावस्थामा जति दुःखपूर्ण जीवनयापन गर्नुपर्‍यो त्यति नै कष्ट साथ उत्तरार्द्धमा घरवास जोड्ने र सन्ततिको शिक्षादीक्षा दिने काममा संलगन रहनु पर्‍यो । उनको आयको प्रमुख स्रोत प्राध्यापन थियो र रुचिको क्षेत्र भने साहित्य सिर्जना थियो । हुन त उनले सामाजिक क्षेत्रमा पनि काम गर्ने अग्रसरता देखाए तर त्यो गौण सावित हुन पुगेको पाइन्छ । साहित्य लेखनबाट विशेषतः काव्य सिर्जनाबाट उनी बढी सम्मानित भएको पाइदैन, तापनि नेपाली कविहरूको स्थितिलाई हेर्दा उनले पाएको सम्मानलाई अवमूल्यन गर्न चाहिँ मिल्दैन । उनको साहित्यिक सेवा र साधना प्रशंसनीय मान्नु पर्छ र यस क्षेत्रमा उनले जीवनभर गरेको सङ्घर्ष प्रेरणाप्रद नै देखा पर्छ । जति-जति उनका जिजीविषा र आवश्यकताले उनलाई अगाडि तान्दै लगे त्यति नै सक्रिय रूपमा उनबाट योगदान हुँदै गयो । असन्तुष्टि र निराशावादी धारणा पनि उनमा देखिन्छन् । यसै कारणले नै साहित्य लेखनमा निरन्तर संलग्न रही रहे । विभिन्न परिस्थिति र घटनाले उनका साहित्यिक जीवनमा वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको हुँदा उनका रचनाहरूमा जीवनका तीता-मीठा अनुभव सँगालिएका पाइन्छन् ।

नेपाली साहित्यमा हरिहर शास्त्रीको प्रवेश र उनका कविता यात्राको चरण विभाजनका साथै कृतित्वको विवेचनात्मक अध्ययन यसभन्दा अघिका परिच्छेदहरूमा विस्तार भइसकेको छ । सङ्क्षेपमा के देखिन्छ भने नेपाली साहित्यमा शास्त्रीको प्रवेश यस शताब्दीको सुरुमा भएको हो । उनले कविताबाट आफ्नो साहित्य यात्रा सुरु गरे । उनको सर्वप्रथम प्रकाशित कविता 'नेपाल पुकार' (२००४) हो । उनको साहित्य यात्रामा विशेषतः लेखनाथ पौडेल, धरणीधर कोइराला, भीमनिधि तिवारी आदि कविका परम्पराको अनुकरण गरिएको पाइन्छ । पछि गएर हरिहर शास्त्रीको कथ्य एवं शिल्प दुवै दृष्टिले कहीँ नवीनता आएको र प्रयोगवादीहरूलाई पछ्याउन खोजिएको पनि पाइन्छ ।

राणा शासनको अन्त्य र प्रजातन्त्रको उदयको बेला साहित्य यात्राको आरम्भ गरेका हरिहर शास्त्री निरन्तर रूपमा ३० वर्षसम्म साहित्य साधनामा संलग्न रहेका देखिन्छन् । यस अवधिमा उनले प्रशस्त फुटकर रचनाहरूका साथै खण्डकाव्य र महाकाव्य समेत रचना गरेका छन् । यसैगरी उनले नेपाली साहित्यको गद्य क्षेत्रअन्तर्गत निवन्ध, प्रबन्ध र उपन्यास आदि विधामा पनि कलम चलाएका छन् । साहित्यिक कृतिहरूको सिर्जनामा संलग्न रहँदा रहँदै पनि आर्थिक राहत प्राप्त गर्नका लागि केही पाठ्यपुस्तकका सहयोगी (टीका) पुस्तकहरूको लेखनमा पनि उनी संलग्न रहे । उनले यसरी विभिन्न विधामा कलम चलाए पनि उनको प्रतिष्ठा र उपलब्धिको केन्द्रविन्दु चाहिँ कविता विधा नै हुन पुग्यो । उनले नेपाली साहित्यमा जे जस्तो योगदान गरे त्यो कविता विधाका माध्यमबाट नै भएको हो । यसो भनेर उनका अरु विधाको अवमूल्यन गर्न भने मिल्दैन । शास्त्रीका साहित्यिक विधाका चरणबद्ध मोड निर्माण गर्ने क्रममा वि.सं. २००४ देखि २०३४ सम्मको ३० वर्षको कवि यात्रालाई दुई चरणमा विभाजन गरिएको छ ।

प्रथम चरण (वि.सं.२००४-२०२३) मा वि.सं.२००४ सालमा रचित 'नेपाल पुकार' नामक कविताका माध्यमबाट आफ्नो साहित्य यात्राको थालनी गरेको पाइन्छ । यस चरणमा दुईवटा उपन्यास, तिनवटा निवन्ध सङ्ग्रह र दुईवटा कविता सङ्ग्रहका साथै विभिन्न तहका पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित भएका छन् । यसर्थ शास्त्रीको यो चरण विशेषतः गद्य विधाका उपन्यास र निवन्ध तथा प्रगीतात्मक संरचनाका कविताका अतिरिक्त पाठ्यपुस्तक लेखनमा बढी ध्यान केन्द्रित रहेको देखिन्छ । यस अवधिका यिनका रचनामा परिष्कार र परिमार्जनको न्यूनता र सिकारूपन भेटिन्छ । उनका कतिपय रचनामा वैयक्तिक अनुभूतिका साथै अग्रज

कविहरूका गुणगान, राजाको महिमागान तथा राष्ट्रको स्तुतिगान मुखरित भएको पाइन्छ । यस चरणका रचनाहरूमा 'नेपाल पुकार' कविता, 'फेरि जन्मुँ यही नेपालमा' र 'मनको छाल' गरी दुई कविता सङ्ग्रह र 'विश्व शान्तिको बाटोमा' नवीन निवन्ध सङ्ग्रह र प्रौढ प्रबन्ध सङ्ग्रह ३ निवन्ध सङ्ग्रह र दुई उपन्यासहरू 'दुर्दशा' र 'अवनति' रहेका छन् । यस चरणका उनका कृतिमा प्रकृति प्रयोग, राष्ट्रियता र देश प्रेम, सामाजिकता, नैतिक सन्देश, विसङ्गति, प्रतीकात्मकता र लयात्मकता जस्ता कुराहरू उल्लेख्य रहेको पाइन्छ ।

शास्त्रीको कविता यात्राको द्वितीय चरण (वि.सं.२०२४-२०३४) मा प्रबन्ध काव्यहरूको रचना भएको भेटिन्छ । यस अवधिमा यिनको लेखन विशेषतः आख्यानात्मक सिर्जनामा केन्द्रित रहेको छ । यस चरणमा यिनका तिनवटा महाकाव्य, सातवटा खण्डकाव्य, तिनवटा कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भएको पाइन्छ । खण्डकाव्यहरूमा 'अनभिज्ञता', 'शोभा-शशि', 'देवी', 'सपनाको फुल', 'सिक्री', 'समय' र 'सगरमाथा' प्रकाशित भएका छन् भने महाकाव्यमा 'उषा-विनोद', 'घाम झुल्कियो' र 'रम्भा' रहेका छन् । कवित्वको विकास भावनाको प्रस्तुतीकरण र शैली शिल्पका आधारमा सामाजिक जागरण, विसङ्गति, प्रकृति र राष्ट्रियता झल्काउने मान्यतालाई यस चरणका कविताले अँगालेका छन् । सामाजिक, जागरण र वर्तमानका विसङ्गतिलाई 'शोभा-शशि', 'सिक्री' खण्डकाव्य र 'रम्भा', 'उषा-विनोद' महाकाव्यले प्रस्तुत गरेका छन् । महाकाव्यमा कवित्व पक्षको साथसाथै नैतिक सन्देश र आलङ्कारिकता पनि उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ । खण्डकाव्यहरू गद्य र पद्य दुवै रूपमा रहेका पाइन्छन् । 'शोभा-शशि' ले नेपाली निम्न वर्गीय समाजको प्रतिनिधित्व गर्न पुगेको छ । तिनवटै महाकाव्यको रचना परिष्कारवादी शैलीमा भएको पाइन्छ । त्यस्तै 'देवी' खण्डकाव्यमा कवित्व शक्तिको सहज प्रवाह र सांस्कृतिक चेत पनि उल्लेखनीय रूपमा रहेको भेटिन्छ । यस चरणका रचना अपेक्षाकृत स्तरीय र उत्कृष्ट रहेका छन् ।

हरिहर शास्त्रीको कविता यात्राको द्वितीय चरण (वि.सं.२०२४-२०३४) मा प्रबन्ध काव्यहरूको साथसाथै फुटकर कविताहरूको समेत रचना भएको भेटिन्छ । यस चरणमा 'डाँडामा परेका पाइला', 'ठोक्किएका रित्ता हातहरू', 'म मरिसकेको हुँला', कविता सङ्ग्रहहरू 'समय', 'सगरमाथा' खण्डकाव्य प्रकाशित भएका छन् । यस चरणका उत्कृष्ट कृतिहरू 'सगरमाथा', 'घाम झुल्कियो' महाकाव्य पाइन्छन् । कविको आत्मगाथालाई मुख्य आख्यानको रूपमा स्वीकारिएका यी काव्यहरूमा शास्त्रीले सगरमाथालाई समेत प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

भिनो आख्यान भए पनि निर्माणको गीत सगरमाथामा पाउन सकिन्छ । स्पष्ट आख्यान नहुँदा नहुँदै पनि 'घाम भुल्कियो' महाकाव्यले सिर्जना सङ्घर्ष र कर्मयोगलाई जोड दिएको छ । यस चरणका कविताहरू पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । सामाजिक जागरण, प्रकृति, विसङ्गति, प्रतीकात्मक, असन्तुष्टिका विचार र भावलाई समेत यस चरणका कविताले अघि बढाएका छन् । कवि रिमाल, भूपी शेरचन र मोहन कोइरालाको शैली र चिन्तनको मार्गलाई यहाँका कविताहरूले अवलम्बन गरेका छन् । उनले यस चरणमा प्रयोगवादी चिन्तनअनुसारका काव्यहरूको रचना गरे पनि परिष्कारवादी रचना परिपाटीबाट विमुख हुन सकेनन् । यस चरणमा रचना भएका काव्यकृतिहरूमा कवि हरिहर शास्त्रीले आफ्नो अनुभूतिको बृहत् यात्रालाई आत्म संयमताका साथ प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । द्वितीय चरण शास्त्रीको कवित्व शक्तिको उच्च स्तरीय र अत्यन्त उर्वर समय हो । मूलतः 'घाम भुल्कियो' महाकाव्य नै यस चरणको महत्त्वपूर्ण कृति मानिन्छ । काव्यले शान्त रसलाई अङ्गी रसको रूपमा स्वीकारेको र काव्यमा प्कृतिलाई वस्तुपरक एवं बिम्बात्मक प्रस्तुति र मानवीकरणले अघि बढाइएको छ । 'घाम भुल्कियो' महाकाव्य शैली शिल्प र युग चेतनाका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छ । यसको आख्यान सूक्ष्म छ र त्यस आख्यानलाई आत्म कथात्मक रूपले अघि बढाएको छ । यस महाकाव्यले शैली शिल्पका आधारमा शास्त्रीय परम्पराको अनुसरण गरेको छ । उनको काव्य यात्राका तपस्याका सार यस महाकाव्यमा पोखिएको छ । यसरी हेर्दा यो चरणका रचनाहरूको उपलब्धि नै हरिहर शास्त्रीको साहित्यिक उपलब्धि बन्न पुगेको छ ।

यसरी हरिहर शास्त्रीको सम्पूर्ण कविता यात्रालाई हेर्दा प्रथम चरणका रचनाहरूले विषयवस्तुको स्पष्ट प्रस्तुतीकरण र स्तरीयता दिन नसकेको पाइन्छ । द्वितीय चरणमा खण्डकाव्य र महाकाव्य जस्ता प्रबन्ध काव्यहरूको निर्माण हुन पुग्यो । स्तरीयता र कवित्वका दृष्टिले उच्च मूल्याङ्कन गर्न सकिने र गरिमायुक्त साहित्यको सिर्जना यस चरणमा भएको देखिन्छ । वास्तवमा भन्ने हो भने शास्त्रीको कवि व्यक्तित्वलाई चीर जीवित राख्ने कृति यसै चरणका हुन् । यस समयावधिका रचनाद्वारा शास्त्रीले नेपाली साहित्यलाई कलात्मक र महत्त्वपूर्ण योगदान प्रदान गरेका छन् ।

हरिहर शास्त्रीले नेपाली साहित्यका निवन्ध, प्रबन्ध र कविता काव्यमा कलम चलाए । उनले आफ्नो जीवन कालमा दुःख परे पनि साहित्य सेवाको कामलाई नियमित तुल्याए । लगभग तिन दर्जन नेपाली साहित्यका कृतिहरूका रचनाकार हरिहर शास्त्रीको अरु

साहित्यकारहरूको जस्तै जीवन कालमा सही मूल्याङ्कन हुन सकेन । उनको मृत्यु पश्चात् विभिन्न साहित्यकार, लेखक र समालोचकहरूको ध्यान उनका रचनातर्फ जान थालेको छ । उनका नाममा वि.सं.२०४५ मा स्थापना भएको "हरिहर शास्त्री सावित्रीदेवी साहित्य पुरस्कार"[१] ले पनि उनलाई अझै चिनाएको पाइन्छ । अन्त्यमा उनका रचनाहरूको पछि-पछि पनि थप अध्ययन र मूल्याङ्कन हुनेछ । त्यसले उनको परिचयमा थप टेवा पुग्नेछ । यसर्थ नेपाली साहित्यमा हरिहर शास्त्रीले गरेको योगदानलाई कहिल्यै बिर्सन मिल्दैन ।

[१] संस्थापक, विश्वदीप अधिकारी र ज्योति अधिकारी ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

अधिकारी, विश्वदीप र अन्य (सम्पा.) **शास्त्रीमार्ग स्मारिका**, काठमाडौ : शास्त्रीमार्ग ढोल उपभोक्ता समिति, २०६७ ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज, (सम्पा.) **प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश**, काठमाडौँ : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि., २०६१ ।

अवस्थी महादेव, **आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श**, काठमाडौँ : इन्टेलेक्चयुअल्ज बुक प्यालेस, २०६४ ।

गौतम लक्ष्मणप्रसाद, **समकालीन नेपाली कविताका प्रवृत्ति**, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन, २०६६ ।

लुइटेल खगेन्द्रप्रसाद, **हरिहर शास्त्रीका प्रमुख कविता**, शास्त्रीमार्ग स्मारिका, काठमाडौँ : शास्त्री मार्ग टोल उपभोक्ता समिति, २०६९ ।

शर्मा मोहनराज, **शैली विज्ञान**, (द्वितीय संस्करण) काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५९ ।

शास्त्री हरिहर, **सगरमाथा**, काठमाडौँ : श्रीमती सावित्री देवी, २०३५ ।

..........., **म मरिसकेको हुँला**, काठमाडौँ : हरिहर शास्त्री, २०३३ ।

..........., **अनभिज्ञता**, ललितपुर : वासुदेव शर्मा लुइटेल, २९२५ ।

..........., **सपनाको फूल**, काठमाडौँ : सुदीप कुमार अधिकारी, २०२८ ।

..........., **उषा विनोद**, काठमाडौँ : दिलीप कुमार अधिकारी, २०२४ ।

..........., **शोभा-शशी**, ललितपुर : वासुदेव शर्मा लुइटेल, २०२६ ।

..........., **मनको छाल**, काठमाडौँ : ताराप्रसाद अधिकारी, २०३३ ।

..........., **ठोक्किएका रित्ता हातहरू**, काठमाडौँ : हरिहर शास्त्री, २०३२

..........., **रम्भा**, काठमाडौँ : शुशीला अधिकारी, २०२५ ।

..........., **देवी**, काठमाडौँ : विश्वदीप अधिकारी, २०२८ ।

..........., **घाम झुल्कियो**, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०३६ ।

..........., **सिक्री**, काठमाडौँ : ऋषिराम पोखेल, २०२८ ।

..........., **समय**, काठमाडौँ : हरिहर शास्त्री, २०२९ ।

..........., **शास्त्री सङ्गीत संग्रह**, काठमाडौँ : शास्त्रीमार्ग टोल उपभोक्ता समिति, २०६७ ।

..........., **आधुनिक गद्य कविताको स्वरुप**, काठमाडौँ : साहित्यिक पत्रकार संघ, २०५८ ।

..........., **डाँडामा परेका पाइला**, काठमाडौँ: हरिहर शास्त्री, २०३० ।